

Triinu Ojamaa • Kanni Labi • Janika Kronberg

Gari Riisk
– eesti kultuuri vahendaja Rootsis

Eesti Kirjandusmuuseumi Teaduskirjastus

2012

Toimetaja: Kanni Labi

Assistent: Mari Bleive

Tõlkijad:

Jorma von Wirén

Andres Raudsepp

Kaas: Kalle Paalits

Küljendus: Maris Kuperjanov

Toetus:

Eesti Haridus- ja Teadusministeeriumi projekt SF0030068s08 „Muusika perspektiivid eesti avatud identiteedi väljakujundamisel“

Eesti Teadusfondi grant ETF9160 „Eesti kirjanduse pingeväljad 1956–1968: ideoloogiad, institutsioonid ja baastekstid Nõukogude ja paguluse kontekstides“

Rahvuskaaslaste programmi projekt „Harri Kiisa panus eesti kultuurilukku“

ISBN 978-9949-490-40-0 (trükis)

ISBN 978-9949-490-41-7 (pdf)

© Eesti Kirjandusmuuseumi Teaduskirjastus

© Autorid

Tartu Ülikooli Kirjastus

www.tyk.ee

Sisukord

Saateks	5
I. HARRI KIISK JA TEATAJA	7
II. HARRI KIISK EESTI MUUSIKA ARVUSTAJA JA PROPAGEERIJANA	17
Sissejuhatusesks	17
Kiisa muusikategevus paguluse algaastail	19
Muusikaelu edendamisest ja muusikapropagandast	21
Pagulaseestlaste panus Rootsi muusikaelusse	25
Kiisa käsikiri „Eesti heliloojad“	28
Poliitiline kontekst Kiisa muusikakirjutistes	31
Katse anda ülevaadet pagulasmuusika kujunemisloost	32
Miks kirjutati paguluses eesti muusikalugusid?	34
Kiisa küpsemine muusikaajakirjanikuks	35
Kiisa kontseptsioon täiuslikust muusikaarvustusest	36
Tubina plaadilised vabadusvõitluse teenistuses	38
Eesti on vaba, kuidas edasi?	42
Kiisk ja rahvuslik koorimuusika	44
Laulupeo teema Kiisa kirjutistes	45
Põlvkonnaprobleem	46
Kiisa vaateid koorirepertuaarile	48
Diskussioon eesti muusika esitamisest	54
Kiisa nekroloogid	56
Lõpetuseks	59
Millest kirjutas Kiisk, kirjutades muusikast?	60
Mida ootavad kriitikult interpretatsioonid ja heliloojad?	61
Kiisa stiilist	64
III. VALIK HARRI KIISA ARTIKLEID KOMMENTAARIDEGA	69
Miks see kell jälle kumiseb? Arvo Pärt, „Cantus in Memory of Benjamin Britten“ (1977)	69
Tuudur Vettiku saatusest okupatsioonide ajal. Volga burlakkide laulust sai „Laul Leninist“	73
Eesti laulupidudest enne ja nüüd	80
On see eesti laulupidu?	88
Üldlaulupeo kava asjus. Vastuseks Kuno Arengule	90
Laulupidu olgu laulupidu	93

Harri Kiisa artikkel Karl Ristikivist	96
Raamat Karl Ristikivist (1)	97
Raamat Karl Ristikivist (2)	99
Raamat Karl Ristikivist (3)	102
Harri Kiisa artiklid Balti Instituudist	106
Kultuuri päevaküsimusi. „Loominguline mandumus ...“	110
Mis juhtus Balti Instituudis?	115
Harri Kiisa kaastööd Rootsi ajalehtedele	122
Nukker 10. aastapäeva mälestus. Bolševistlik kvislingivalitsus juhatas sisse Eesti traagilise saatuse	124
Baltikum ja Nõukogude Liit	127
Vene vaatemäng Helsingis	130
Artur Lundkvisti Eesti-teemaline intervjuu: Rootsi materialism – sotside süü!	133
Hagberg ja Nõukogude Liit	137
Kui Baltikumist veeresid küüditamisrongid	138
Mille Hruštšov „unustas“	142
Hruštšov ja eluasemete olukord Baltikumis	143
Iialgi pole hilja nõuda vabandust	143
Telesaade baltlaste väljaandmisest	145
HARRI KIISK – INTERMEDIARY FOR ESTONIAN CULTURE IN SWEDEN. Summary.	147
LISA. FAKTE JA SEIKU HARRI KIISA ELUST	153
Kiisk ja Eesti	161
Kiisk ja sõbrad	174
Kiisk ja muusika	179
Kelleks tahtis saada Harri Kiisk?	184
Harri Kiisk armastas kunsti	186
VIITED	187
INDEKS	195

Käesolev monograafia Harri Kiisast, eesti kultuuri vahendajast Rootsis sai alguse Eesti Kirjandusmuuseumi etnomusikoloogia osakonna identiteediuurimustest. Kultuuriline, etniline ja rahvuslik identiteet, mis eestlastel on alates 19. sajandist olnud tihedalt seotud just muusikaga, väljendub eri viisidel kodumaal, oma rahva keskel elades ja võõrsil viibides. Eri aegadel välismaale sattunud eestlaste seas oma uurimuse tarbeks ainekogudes pidime ilmselt paratamatult jõudma ka Harri Kiisani, kes siis kahjuks oli küll juba meie seast lahkunud. Tema elutöö ja mälestused temast on aga alles ja väärivad säilitamist ühe osana eesti kultuuri-loost.

Harri Kiisk sündis 13. detsembril 1922 Rakveres. Ta õppis Tallinna Riiklikus Inglise Kolledžis ning 1942–1943 Tallinna Konservatooriumis. 1943 pages Kiisk Saksa mobilisatsiooni eest Helsingisse ja sealt edasi Rootsi. Ta asus elama Stockholmis, kus töötas restoranimuusikuna, klaverisaatjana ooperistuudiotest, andis klaveritunde, õpetas Stockholmis Eesti Algkoolis muusikat ja ajalugu, juhatas eesti pagulaskoore ning tegutses organistina, samuti oli tegev mitmetes organisatsioonides. 1956. aastast kuni surmani oli Kiisk rootsieesti ajalehe Teataja tegevtoimetaja, avaldades arvukalt artikleid eri teemadel, enim aga muusikast nii selles kui teistes väljaannetes. Valimik tema muusikateemalisi artikleid on avaldatud Estonia Seltsi kogumikus „Harri Kiisk eesti muusikast ja muusikutest“ (1997). Harri Kiisk suri Stockholmis 3. juunil 2000.

Identiteediuringute seisukohast on käesolev raamat juhtumiuurimus: näide ühe poliitilise pagulase võimalustest oma rahva kultuuri elus hoida, edasi arendada ja selle kaudu mõjutada ka poliitilist olukorda ning säilitada oma rahvusaaslaste etnilist identiteeti. Rootsis pages arvukalt professionaalseid muusikuid, mistõttu just muusikategevus kujunes oluliseks vahendiks, mis aitas toetada eesti pagulaste renomeed. Harri Kiisk oli veendunud, et eesti muusika viimine maailma on üks võimalus, mis aitas juhtida Lääneriikide tähelepanu Nõukogude okupatsioonile Baltimaades. Ta ei piirdunud oma töös aga ainult selle võimaluse kasutamise, vaid selgitas ajakirjanikuna pidevalt ka puhtpoliitilisi küsimusi. Teataja roll Eesti Komitee häälekandjana oli keskne haridustöö, eesti koolide ja kultuuri korraldamisel Rootsis, samuti aga Eesti Vabariigi Presidendi ja Eesti Vabariigi Valitsuse juriidilise järjepidevuse toetamisel, mistõttu okupeeritud Eestis kuulus Teataja rangelt keelatud kirjanduse hulka. Kultuurivahendajana hoolitses Kiisk aga ka selle eest, et mitteametlike kanalite kaudu nii Teataja numbreid kui muud vabas maailmas loodud vaimuvara kodueestlasteni jõuaks. Teises suunas tegutses ta aga Rootsis Eesti muusika ja muusikute propageerimisel.

Harri Kiisa elu langes kokku keerulise perioodiga eesti rahva ajaloo ja tema saatuse ning tööalased saavutused on sellega tihedalt läbi põimunud. Ta on näide inimestest, kelle töö tulemusena eesti kultuur rikastus nii kodus kui paguluses ning need kaks poolt ei jäänud ka täiesti eraldiseisvaks, vaid moodustasid taasühinemisel loogilise terviku. Olemata professionaalne muusikateadlane, realiseeris Kiisk oma laiapõhjalise muusikatundmise eelkõige ajakirjanikuna. Lisaks muusikale tundis Kiisk aga põhjalikult ka kirjandust, teatrit, poliitikat jpm, ühendades oma suurepäraseid faktiteadmised vaimukateks kirjutisteks kultuuri edendamise ning eesti rahva parema tuleviku nimel.

Käesoleva raamatu I peatükk „Harri Kiisk ja Teataja“ (Janika Kronberg) käsitleb lähemalt ajalehe väljaandmist ning Harri Kiisa rolli selle juures. II peatükk „Harri Kiisk eesti muusika arvustaja ja propageerijana“ (Triinu Ojamaa) analüüsib, mida, miks ja kuidas on Kiisk eri ajalooperioodidel muusikast kirjutanud, samuti tema suhteid muusikamaailma esindajatega nii Kodu-Eestis kui välismaal. III peatükk „Valik Harri Kiisa artikleid kommentaaridega“ on jagatud temaatiliselt neljaks osaks. Artiklite toimetamisel on lähtutud Kiisa isikupärasest keelekasutusest, ühtlustatud on vaid ortograafiat ja kirjavahemärke. Muusikaartiklid (kommenteerinud Triinu Ojamaa ja Kanni Labi) on esindatud ühe arvustusega, ühe mälestusartikliga, laulupeoajaloo ülevaatega ja poleemikaga 1994. aasta üldlaulupeo repertuaari osas. Kirjandusteemaline artikkel (kommenteerinud Janika Kronberg) käsitleb Karl Ristikivi elu ja loomingut. Artiklid Balti Instituudist (kommenteerinud Kanni Labi) on ajendatud selle organisatsiooni kokkupuudetest Nõukogude võimuorganitega. Harri Kiisa rootsi keeles ilmunud artiklid (kommenteerinud Kanni Labi) käsitlevad peamiselt Eesti ja teiste Balti riikide saatust II maailmasõjas ja selle järel. Lisa „Fakte ja seiku Harri Kiisa elust“ (Triinu Ojamaa) sisaldab detailsemat ülevaadet Kiisa elukäigust, tema suhtlemisest kodueestlastega ja suhtumisest Eestisse, mõttekaaslastest, muusikaeelistuste kujunemisest ning kuulsatest eeskujudest muusikamaailmas.

Kiisa kirjatöodes, samuti tema elutööd käsitledes kohtame sadu inimesi, kellega ta on kokku puutunud kas isiklikus elus või oma laialdaste huvide vahendusel. Seosed nendega kujundasid nii Kiisa isiklikku identiteeti kui tema ajakirjanikutöö kaudu ka eesti kultuurilist identiteeti laiemas mõttes. Abiks lugejale selles rikkalikus maailmas orienteerumiseks on raamatu lõpus nimeindeks, kust leiab ka lühidat andmed mainitud isikute kohta.

Harri Kiisa teadmiste ja kontaktide laiapõhjalisus asetas käesoleva raamatu autorid sageli probleemide ette, mille lahendamiseks olnuks vaja oluliselt rohkemate erialade spetsialiste. Leidsime õnneks palju abilisi, kellele oleme tänu võlgu mitmete küsimuste lahendamise eest, samuti allikmaterjali kättesaamise eest. Palju tänu: Aino Lepik von Wirén, Andres Raudsepp, Arne Mikk, Aune Valk, Ene Kuljus, Enn Nõu, Eri Klas, Hain Rebas, Irene Kiisk, Jaan Vilval, Jorma von Wirén, Kristel Karu-Kletter, Lola Puusepp, Maria Kiisk, Neeme Järvi, Sirje Olesk, Tiina Mark-Berglund, Toomas Hendrik Ilves, Tõnu Kaljuste, Tõnu Tannberg, Veikko Kiiver ja Veljo Tormis.

HARRI KIISK JA TEATAJA

II maailmasõja tulemusena tekkinud eesti pagulaskonna suurematel asukohamaadel sai võõrsile paisatud rahvuskaaslaste olulisemaks sidevahendiks ja organiseerijaks ajakirjandus. Alahindamata põrmugi teisi Rootsis, Saksamaal, Inglismaal, Kanadas, USA-s või Austraalias ilmunud ja praegugi ilmuvaid eestikeelseid ajalehti, on siinses raamatus olulisemal kohal Rootsis Stockholmis aastail 1944–2002 välja antud Teataja. Selline esiletõstmine ei tulene üksnes sellest, et Teataja oli üks pikaealisemaid järjepannu ilmunud eesti ajalehti mitte ainult paguluses, vaid üldse. Selle põhjuseks on asjaolu, et ajalehe toimetamine oli suur, kui mitte suurim osa Harri Kiisa elutööst. Koguni sel määral, et Harri Kiisa isiku ja Teataja vahele on hilisemates mälestuskirjutistes asetatud võrdusmärk. Faktidele toetudes oligi Harri Kiisk Teatajaga seotud üsna ajalehe algusajast kuni oma surmani. Siin on ka põhjus, miks Harri Kiisa ajakirjanikutööd käsitledes on vältimatu põgus ülevaade Teataja eripärasest rollist eesti pagulaskirjanduse ajaloos.

Eesti pagulaste organiseerumine Rootsis algas varem, kui põgenike suur laine 1944. aasta sügisel üle tormise Läänemere hakkas valguma. Juba 1943. aastal oli Helsingis asutatud eesti põgenike abistamiseks Eesti Büroo ja detsembris hakkas ilmuma ajaleht Malevlane, mida on peetud Teataja eelkäijaks, nagu ka sõjajärgset Akadeemiat toimetanud Jaan Otsa käe all sündinud ja peamiselt kodumaale levitamiseks mõeldud väikeseformaadilisi ajalehti Päris-Eesti (alates septembrist 1943) ja Eesti Teataja (augustist 1944).¹

Septembris 1944 kandus kogu tegevus Rootsi. Stockholmis oli juba 1942. aastal August Rei, Heinrich Laretei ja Harald Perlitzi eestvõtmisel asutatud Eestlaste Abistamisorganisatsioon ehk rootsikeelse nimega *Estniska Hjälpororganisationen*. Kasutada oli neil kaks ruumi Stockholmi kesklinnas aadressil Kungsgatan 50, mille ümber järgnevatel aastail koondus üha aktiivsem tegevus. Samades ruumides asus tööle ka 26. märtsil 1944 põhimõtteliselt apoliitilise ja taotluslikult võimalikult laiapõhjalise organisatsioonina asutatud Eesti Komitee, esimeheks Rudolf Penno. Augustist oktoobrini kodumaalt ja Soomest saabunud põgenikevool andis neile varakult loodud organisatsioonidele suure töökoormuse: just läbi Eesti Komitee büroo liikus suurem osa informatsioonist pagulaste kohta. Detsembri keskel sisaldas büroo kartoteek andmeid juba 14 000 pagulase kohta. Seisuga 1. aprill 1945 andis Rootsi statistikaamet eestlaste üldarvuks Rootsis aga juba 22 092.

¹ Teataja ajaloost ja toimetajatest üksikasjalikumalt vt Janika Kronbergi „Ajaleht „Teataja“ 1944–2002“ (2004).

Ajapikku ja vastavalt vajadusele paljudeks seksioonideks hargnenud Eesti Komitee tähtsaimaks ülesandeks ja tegevusalaks Rootsis oli eesti koolide asutamine ja käigushoidmine. Kuid juba 16. juunil 1944 otsustas komitee juhatus hakata välja andma ka ajalehte ning selleks valiti vastav kolleegium, koosseisus Gustav Suits, Hans Ronimois, Jaan Ots, Heldur Tõnisson, Aksel Linkhorst ja Bernhard Ingel. Viimane koos Jaan Otsaga toimetas ka ajalehe esimesed numbrid. Teataja esimene number, hiljem palju korratud juhtkirjaga „Vaimne sidemee Rootsis“, ilmus 28. oktoobril 1944. Eesti Komitee käsutuses olev ruum oli tolleks ajaks muutunud „plahvatuslikult tekkinud pagulaskonna peastaabiks“ (Mikiver 2002) ning enam kui miski muu kõneles see vajadusest ajalehe järele, milles esialgu paeluvadki pilku lehekülgi täitvad lähedaste otsimiskuulutused ning teated Rootsi jõudnud kaasmaalastest. Oleks ebaõiglane jätta mainimata, et samal ajal alustas ilmumist ka Edgar Valter Saksa erakapitalil põhinenud Välis-Eesti, esmanumbril kuupäevaga küll 29. oktoober, kuid aastaid hiljemgi eesti jonniga ajatud toimetajate arvates juba paar päeva varem Rootsi põgenikelaagrites lugejate kätte jõudnud ajaleht.

Teataja ilmumistsükkel on aja jooksul tunduvalt varieerunud: ajavahemikel 28. oktoober 1944 kuni 26. september 1945, 1. märts 1949 kuni 4. aprill 1953, 3. jaanuar 1959 kuni 13. aprill 1963 kord nädalas, vahepealsetel aastatel kaks korda nädalas, 1953–1958 ja alates 27. aprillist 1963 kuni 1994 kaks korda kuus, harvenedes seejärel kuuleheks. Viimane, 59. aastakäik sisaldab 11 numbrit ja viimne, 14. detsembril 2002 ilmunud Teataja kannab üldarvestuses numbrit 2292. Muutunud on aja jooksul muidugi ka maht ja nimigi – 1. augustist 1945 kuni 4. aprillini 1953 ilmus ajaleht Eesti Teataja nime all. Toimetuse ruumid on asunud mitmes kohas Stockholmi kesk- ja vanalinnas, viimased aastakümned Eesti Majas Wallingatanil.

Teiste pagulasajalehtedega võrreldes iseloomustab Teatajat algusest peale samasugune „laiapõhjalisus“ nagu ka ta ellu kutsunud Eesti Komiteed, mis kuni 1947. aastani oli ajalehe väljaandjaks ja majandajaks. Vormiliselt jäi Teataja tegelikult kogu ilmumise vältel Eesti Komitee häälekandjaks, ka pärast seda, kui 31. märtsil 1947 anti väljaandmine üle sel eesmärgil asutatud usaldusühingule-kirjastusele. Hilisemates koosolekuülevaadetes on rõhutatud, et tavalise uudistelehe kõrval kannab Teataja ka liikmelehe funktsiooni, vahendades teavet Eesti Komitee poolt liiduks ühendatud umbes 40 keskse või erialalise organisatsiooni tegevusest ja üritustest. Teatajat majandanud usaldusühingu osatähti ehk aktsiaid oli samuti ligi poolesajal organisatsioonil ja 250 eraisikul. Vaatamata Eesti Komitee valdavale osakapitalile Teataja usaldusühingus toimus ajalehe majanduslik ja toimetuslik organisatsioon siiski alati iseseisvalt. Ajuti töötas ajaleht kahjumiga ja siis aitasid hädast välja ka ruumide üüri maksnud Eesti Rahvusnõukogu ja Eesti Komitee.

Väljastpoolt eesti pagulasühiskonda Rootsis Teataja esialgu mingit rahalist tuge ei saanud. Alles 1970. aastate teisel poolel hakkas Sisserännuamet jagama toetusi Rootsi vähemusrahvaste organisatsioonidele ja ajalehtedele, mida Teataja sai kuni 1986. aastani. Kord nädalas või tihedamini ilmunud vähemusrahvaste ajalehed, sealhulgas ka Eesti Päevaleht Stockholmis, võisid edaspidi saada toetust Riiklikust Ajakirjandusametist, kuid mitte enam Teataja. Kaudselt sai Teatajale

osaks küll ka toetusi, mis olid määratud tema katusorganisatsioonile Eesti Komiteele, ent neist jätkus vaid trüki- ja postikulude katteks.

Teataja vastutavad väljaandjad, kes pidid Rootsi seaduste järgi olema Rootsi kodakondsusega isikud, olid järgemööda Per Wieselgren, kelle E. V. Saks peatselt kutsus oma asutatud Välis-Eesti juurde, seejärel, aastail 1945–1953, kui ajaleht kandis nime Eesti Teataja, H. A. Tidblom, 1953–1988 Ervin J. Nõmmera, 1989 Johan Ungerson, 1989–1992 Mihkel Mathiesen, alates 1993. aastast Aksel Mark ja viimastel aastatel Jaak Vilval.

Vasakult: Harri Kiisk, Aksel Mark, Arvo Horm ja Mihkel Mathiesen Teataja toimetuses.

Keerulisem on lugu Teataja toimetuse ja kolleegiumiga. Eriti kolleegium on olnud ajalehe varasemal tegevusperioodil, ehk kuni 1973. aastani, vägagi arvukas ja vahelduv. Loetleme üksnes tuntumaid nimesid: Gustav Suits, Heldur Tõnisson, Ants Oras, Timotheus Grünthal, Artur Adson, Heinrich ja Aksel Mark, Johannes Mihkelson ja Paul Olak. Pärast 1953. aastat lisanduvad või vahetavad lahkunuid välja Raimond Kolk, Gustav Ränk, Harri Kiisk, Kalju Lepik, Karl Ristikivi, Aleksander Warma, Ervin Pütsep, Arvo Mägi, veidi hiljem lisandusid Enn Nõu, Ivo Iliste jpt.

Tegemist on vägagi tuntud ja oma erialadel, mille seas paistab silma humanitaaria tugev ülekaal, autoriteetsete nimedega. Sellise arvuka kolleegiumi asemele loodi 1973. aastal Toimetuse Nõuandev Kogu selliste organisatsioonide esinda-jaist nagu Eesti Komitee, Eesti Rahvusfond, Eesti Rahvusnõukogu ja Eesti Kultuuri Koondis, viimase kahe rollis vastavalt Peeter Tõnus ja Kalju Lepik. Ajalehe pikaageseks majandusjuhiks oli Arvo Horm, kes on toimetamisprotsessi kirjeldanud järgmiselt:

„Teataja toimetamise põhimustriks on olnud kollektiivne toimetamisvorm, välja arvatud vast esimene periood 1945–1949, kus lehe peatoimetaja Oskar Mänd'i tugev isiksus lehele rohkem isikupärase pitseri vajutas. Täispalgalise toimetuse rakendamine oli võimalik vaid esimesel perioodil. Hiljem on see

Esimeses reas vasakult: (1) Bernhard Kangro, (3) Leini Mälk, (4) August Mälk, (5) Eduard Tubin.
Teises reas vasakult: (1) Arvo Mägi, (2) Kalju Lepik, (4) Leonid Laid, (5) Karl Ristikivi, (6) Harri
Kiisk, (10) Lensi Rämmer, (12) Artur Sikk.

olnud toimetajaile rohkem kõrvaltöökõ oma igapäevase kutsetöö kõrval. Kollektiivne toimetamisvorm vastas ka *Teataja* lugejaskonna ja tema taha kogunenud ringkondade mitmepalgelisusele. Viimastel aastakümnetel on lehe praktiliseks kujundajaks siiski olnud peamiselt tegevtoimetaja Harri Kiisk.“

(Horm 1995: 209)

Kiisk oli sündinud 1922 Rakveres, käinud Rakvere algkoolis ja Tallinnas Riiklikus Inglise Kolledžis, mis nõukogude ajal nimetati ümber IX keskkooliks ja kus tuntumatest inimestest on õppinud veel hilisem maailmamainega keemik Lauri Vaska ja Mana toimetaja Hellar Grabbi – mõlemad pagulasväljaande Vaba Eesti lähikonda kuulunud mehed, nagu mingil määral sõbra ja kaastöolisena vähemalt ajuti oli seda ka Kiisk. Aastail 1940–1941 oli Kiisk Riikliku Inglise Kolledži õpilaskonna vanem ega peljanud 23. septembril 1940 purustatud Tallinna kooliõpilaste ja õpetajate mälestussamba hävitamist selgitama tulnud rahvakomissar Arkaadi Uibole ebamugavat küsimust esitada: kui Vabadussõda nimetatakse klassisõjaks, siis miks töörahva eestvõitleja Johannes Vares-Barbarus sellest vabatahtlikult osa võttis (Vaska 2002: 94). Ka kirjamehe kogemused oli H. Kiisk saanud juba kooli väljaandes RIK, milles ilmusid tema poleemilised muusikateemalised kirjutised, kus ta protestis moodsa ajastu pillil saksofonil klassika esitamise vastu (samas: 134). Järgnesid kaastööd sõjaaegsele Postimehele.

Kiisk alustas muusikaõpinguid, kuid oli peagi sunnitud Saksa armee mobilisatsioonist eest Soome ning sealt edasi Rootsi pagema.² 1944. aasta sügisest alates oli Kiisk Eesti Komitee teenistuses. Siit algasid peatselt ka tema üha tihenevad kokkupuuted Teatajaga. Kui Kiisk oli parajasti Stockholmi lähedal Vikingshilli

² Üksikasjalikumalt peatükis „Lisa. Fakte ja seiku Harri Kiisa elust“ lk 154.

põgenikelaagris, kohtus ta Bernhard Ingeliga, kes juba varem Rootsi pääsenuna koordineeris paadimeeste abil inimeste põgenemist Eestist ja kellest mõni kuu hiljem sai üks Teataja toimetuse liikmeid. Ingel kutsuski Kiisa ametisse kõigepealt Eesti Komiteesse. Kiisk meenutab: „Sellinge ta oli: lahke, sõbralik ja spontaanne. Ja kui oli vaja inimesid päästa, pani ta paadimehed sõitma üle tormise mere, Saksa valvepaatide vahelt läbi, punaväe poolt ähvardatud Eestisse“ (Kiisk 1983d).

Hiljem töötas Ingel Stockholmis juveliirina ja samas järelehüüdes meenutab Kiisk, kuidas 1960. aasta paiku Ingel teda üle hulga aja kohates ja ühte Stockholmi kohvikusse kohvi jooma kutsudes laotas oma portfelliga lauale hunniku ehteid ja palus sealt valida abikaasale sobiv kingitus.

Teataja esimeses numbris on Kiisa tegevus organistina igatahes juba kajastatud, peatselt järgnesid ka mõned kaastööd – esialgu nimemärgiga K. signeeritud kontserdiarvustused. 13. juunil 1945 esineb Harri Kiisk aga oma täisnime all hoogsalt poleemilise mõtisklusega pealkirja all „„Capriccio“ ja kapriisid“ (Kiisk 1945a), millele toimetuse, ilmselt rahvuslasest lugeja alalhoidlikku mentaliteeti arvestades, on lisanud ettevaatliku märkuse „Avaldame mõttevahetuse korras“. Otsest mõttevahetust küll ei paista, kuid küllap oli Kiisk ise piisavalt tundlik publiku konservatiivse maitse suhtes oma arvustuses eesti moodsamast luulest (Ilmar Mikiver ja Ilmar Laaban) ning heliloomingust (Kaljo Raid):

„Viis sünget ja reaktsioonilist aastat, ning siingi veel jätkuv Meri- või Vallimäe neitsidega toitmine on jätnud meid maha edasi arenenud maailma vaimuelust. „Õõnsad nõelad“ ja „Kodukolded“ ei aita meie inimesi uuesti leida kaotatud kontakti. Meie trükisõna valitsejad saavad meie rahvale praegu rohkem kui kunagi enne teeneid osutada:

1. Tutvustada meie arenemisvõimelisi rahvahulki kaasajaga kõikidel elualadel.
2. Anda oma käsutuses oleva ajalehe või ajakirja veergudel ruumi suureulatuslikule kultuurilisele selgitustööle.

See on kergem, kui vastasel korral kanda endaga kaasas mitte kõige austavamad obskurantisti nime.“ (samas)

Teataja toimetuse liikmeks kutsuti Kiisk juba 1951, tegevtoimetaja oli ta alates 1956. aastast. Ent küllap samavõrd kui oma toimetatavasse ajalehte oli Kiisk kiindunud ka muusikasse.

Kiisk ühendas Teataja ja muusika, jäämata seejuures ühekülgselt: ta kirjutas väga erinevatel teemadel. Kuid kahtlemata on Kiisk olnud vähem eesti ajakirjanike ja hoopis rohkem muusikainimeste hulgas „oma“, seejuures nii siin- kui sealpool merd ja Suurt Lompigi.

Teataja paistab õigupoolest algusest peale silma erilise kultuurisõbralikkusega, kuid Kiisa ajal muutus kultuur kõige laiemas mõttes ajalehes keskseks ning ajapikku kasvas kunstiteemasid käsitlevate pikkade artiklite osakaal. Viimaste aastakümnete rubriik „Kultuur ja kriitika“ täidab 1/6 ajalehe mahust, kuid kultuuriteema osakaal on tegelikult isegi suurem, sest nii juubeliartikleid, teateid raamatute ilmumisest kui ka seltsielust ilmus rohkesti ka teistel lehekülgedel. Näiteks ilmus Gustav Suitsu 100. sünniaastapäeva puhul 1983. aasta lõpupoole ajalehes teemakohaseid kirjutisi memuaarsest ainesest kuni aktusekõneni kokku

tervelt neljas numbris (nr 21–24) ja materjali jagus veel uudegi aastasse, autoriteks lisaks Kiisale August Raud (ainus ümbertrükk varem ilmunust), Aksel ja Heinrich Mark, Ivar Paljak, Raimond Kolk, Ivar Ivask, Kalju Lepik, Sten Karling, P. Wieselgren, Enn Nõu, Bernhard Kangro, Jaak Akker ja Reino Sepp. Samas aastakäigus on ilmunud veel näiteks Adelaide Lembergi pikem artikkel Boris Vildest ja läbi mitme numbrini Karin Lutsu mälestused vabariigiaegsest kunstielust.

Kuigi Kiisa erialaks ja vastavalt põhiteemaks Teatajas oli muusika, võttis ta rohkesti sõna ka muudes vaidlusküsimustes, kommenteeris kodumaal ilmunud kultuuriartikleid ja peale selle seadis endale eesmärgiks tutvustada ajalehes unikaalsete dokumentide ja fotode põhjal Eesti ajaloo olulisi sündmusi. Et sellega paremini kursis olla, külastas ta vähemalt paar korda aastas Helsingi Ülikooli raamatukogu, kus Eesti-ainelist materjali ja ajakirjandust oli rohkem. Ühest sellisest „korjeretkest“ on iseloomuliku loo jutustanud Kaljo Käärrik (2002). Nimelt jäi kord Helsingis Kiisale silma 27. juunil 1940 Rahva Hääles avaldatud unikaalne foto Johannes Varese valitsusest. Kiusatus oli seda Teatajas uuesti ära trükkida, kuid tavalise kserokoopia kvaliteet ei oleks seda võimaldanud. Kiisk pistis ajalehe põue, sõitis tagasi Stockholmi, laskis teha kliše ja proovitrüki, sõitis tagasi Helsingisse ja pani ajalehe tagasi omale kohale. Foto on avaldatud Teatajas 11. juunil 1983 koos ülevaatega kõigi sellel jäädvustatud 16 isiku saatusest.

On veel teinegi hea näide Teataja tegevusest ja laadist eesti ajaloo „valgete laikude“ katmisel. Ajalehe 1978. aasta 15. number avaldas kolm lehekülge ajaloolist materjali ja fotosid pealkirja all „Faktid kommentaarideta“ (Kiisk 1978). See oli teadlik kompositsioon tegevtoimetaja sõnastuses ja initsiaalidega, vastuseks ajalehe Kodumaa pagulastele saadetud lisadele „Faktid ja kommentaarid“, sest lehekülje ülanurgas öeldakse järgmist: „kuna faktid säälpool on väga nigelad, siis on vaja ka kommentaare“. Selgitav pealkiri lisab „See juhtus 40 aastat tagasi: Nõukogude Venes hukati eesti kommuniste“ ja kodumaal ilmunud trükiallikate põhjal koostatud tekst annab faktilise ülevaate eesti kommunistide hukkamistest, ära on toodud nii Eesti Tööraha Kommuuni nõukogu grupipilt kui ka veel 31 fotoportreed koos allikaviiteid sisaldavate elulugudega. Otsekui kinnituseks toimetaja enese vastast põrmustavale huumorimeelele leiame sama teemat käsitleva viimase lehekülje pöördel Tallinnas 1938. aastal võetud foto pealkirjaga „Ka see juhtus 40 aastat tagasi: Eestis amnesteeriti poliitilised vangid“.

Kiisa arvustused on alati detailitruud, sõbralikult täpsustavad kolleegide tühiste eksimuste suhtes ja vastavalt vea laadile või tendentsile humoorikad, karmilt nõudlikud või halastamatult sarkastilisedki Nõukogude Eestis ilmunud ja eriti pagulastele suunatud kirjasõna suhtes. Näiteks küsib ta artikli pealkirjas retooriliselt „Miks ei avaldata kodumaal Eduard Vilde viimset avaldust?“ (Kiisk 1976). Küsimuse ulatuslik lahtiseletamine on ammendav ning hõlmab tsitaatide varal kõiki tolleks ajaks ilmunud olulisemaid Vilde väljaandeid ja käsitlusi ning põrmustab nõukoguliku demagoogia. Üks põhjalikumaid Kiisa kriitilisi artikleid käsitleb Endel Nirgi raamatut Karl Ristikivist „Teeline ja tähed“, arvustus selle kohta läbib kolme Teataja numbrit (Kiisk 1991b, c, d)³ ja toob esile palju seni tundmata seiku Ristikivi elu ja loominguga.

³ Arvustus on avaldatud käesolevas raamatus lk 97–106.

Harri Kiisa legendaarsest mälust on kõneldud paljud teda tundnud inimesed. Samuti on meenutatud tema jutustatud loendamatu „lugusid“, mis mõnikord väikeste sõnaliste vinjettidena elavdasid ka ajalehes mõnd mälestusartiklit, lisasid iseloomuliku detaili mõne juubilari portreesse või ka täitsid leheruumis tühjaks jäänud kohta. Ajalehe toimetamise viimastest aastatest, mil numברי tegemine võttis keskeltläbi neli päeva, on tema tööprotsessi kirjeldatud järgmiselt:

„Esimesed päevad küttis ta end lehe tegemiseks justkui üles. Käis mööda maja ringi, ajas tundide viisi juttu ja helistas isegi tundide viisi. Ja siis – viimasel lehetegemise päeval – oli tal justkui selge pilt, kuidas leht peab välja nägema. Võrdleksin seda justkui muusikateose sünniga, kus teos valmib heliloojal enne peas, siis istub korrara kirjutuslaua taha ja paneb kogu mõeldu paberile kirja.“
(Olesk 2000)

Eelnenust võiks jääks ekslik mulje, nagu olnuks lehetegemine ühemehe töö. Isegi kui see nii oli, eriti ajalehe ilmumise raugel perioodil, oli Kiisk enne oma tegevtoimetaja rolli astumist saanud korraliku kogemuse varasemate toimetajate kõrval. Eriti kui meenutada eelpool tsiteeritud Arvo Hormi määratlust ajalehe „kollektiivsest toimetamisvormist“, olid sellesse kaasatud sellised toimetajad nagu Adelaida Lemberg (peatoimetaja aastail 1949–1953 ning 1960–1971), etnoloog ja kirjanik Ilmar Talve, ajaloolane Rein Marandi, diplomaat Evald Uus-talu, luuletaja Ilmar Mikiver, Rein Moora ja agronoomiaharidusega poliitik Aksel Mark, kes oli Teatajaga seotud selle asutamisest kuni lõpuni.

Vasakult: Adelaida Lemberg, Aleksander Warma ja Harri Kiisk Teataja toimetuses.

Teiselt poolt kuulus Teataja kaastööliste lähimasse ringi terve hulk kirjanikke ja kunstnikke, kellega Kiiska enamasti sidus ka isiklik lähedane sõprus: Kalju Lepik, Raimond Kolk, Karl Ristikivi, Olev Mikiver, Otto Paju, hiljem Hele Lüüs jpt. See oli autoriteetne rahvuslik ja intellektuaalne eliit, kelle sõnal oli nii otseses kui kaudses mõttes kaalu ka ajalehe maine kujundamisel, rääkimata kindla poliitilise

kursi hoidmisest, mis väärrib omaette rõhutamist. Olgu siin veel mainitud järgmisi 1950. aastate keskpaigast alates ajalehe juures ametis olnud inimesi. Alates juunist 1957 oli koos Kiisaga Teataja toimetajaks Tõnis Kint, keda 1958. aasta märtsist alates asendas diplomaat ja poliitik Aleksander Warma, kes hoolitses ajalehe välispoliitilise külje eest kuni oma surmani. 1971. aastal tuli välispoliitilise osa toimetajaks Arvo Horm. Aastail 1995–2002 oli Teataja toimetajaks ka ajakirjanik Aleksander Terras, kelle sulest pärineb arvukalt artikleid (ka pseudonüümidega AlaS, AT, ATS, ats, AT-s). Kõik viimati mainitud olid lähedalt seotud Eesti Vabariigi Valitsusega eksiilis ehk siis Eesti Vabariigi järjepidevuse hoidmisega.

Kui vaadelda eesti pagulasorganisatsiooni ning nende suhteid Teatajaga, siis just 12. mail 1947 Stockholmis asutatud Eesti Rahvusnõukogu, mille funktsiooniks oli koondada kõiki paguluses tegutsevaid erakondi ning kujundada nende põhjal Eesti Vabariigi Valitsus eksiilis, aitas Teataja 1953. aastal välja majanduslikest raskustest. Toetus oli vastastikune ja kollegiaalne: „Valitsust toetasid peamiselt Rahvusnõukogu erakonnad peale sotsiaaldemokraatide ja ajalehtedest peamiselt *Teataja*. Teised lehed kasutasid osalt ikka veel nimetust „nn. Oslo valitsus“⁴ (Nõu 2004: 150). Teatajas ilmusid Vabariigi Valitsuse deklaratsioonid sageli esiküljel raami sees ja presidendi vapi all. Samal ajal oli nii valitsuse kui ka ajalehe kindel ja soliidne hoiak selline, et erimeelsusi, mida pagulaste ja nende organisatsioonide vahel tuli ikka ette, ei klaaritud mitte kunagi valitsuse, vaid ainult isikute nimel.

Teataja viimases numbris ilmunud Aleksander Terrase (2002) juhtkiri kannab pealkirja „Põhiseadusliku riigikorra taastamine Eestis“ ja meenutab kümme aastat varem toimunud Heinrich Marga esinemist Riigikogu ees ning presidendi institutsiooni üleandmist Kadriorus. Samas numbris avaldatud Heinrich Marga lühikeses artiklis „Lipukandja“ on Teataja rahvuslik ja poliitiline tähendus kokku võetud kolmes punktis:

1. Teataja keskne roll Eesti Komitee häälekandjana haridustöö, eesti koolide ja kultuuri korraldamisel Rootsis juba esimesest numbrist alates.
2. Pagulaskonna poliitilise organiseerimise, erakondade elustamise ja uute poliitiliste rühmituste loomise õhutamine demokraatlikel alustel, vastandina kodumaalt kaasa toodud ja osale pagulastest omaseks saanud ühe erakonna ideele.
3. Järjekindlus vabadusvõitluses, eriti Eesti Vabariigi Presidendi ja Eesti Vabariigi Valitsuse juriidilise järjepidevuse toetamine.

Seega võime Harri Kiisa ja tema toimetatud Teataja kui Eesti Vabariigi valitsuse eksiilis mitteametliku häälekandja rolli näha ka meie riikluse järjepidevuse olulise tagajana.

Kiisk suri Stockholmis 3. juunil 2000. Tema matusetalitus toimus Jakobi kirikus 20. juunil täpselt nõnda, nagu Kiisk ise oli soovinud: jutluse pidas Ingo Tiit Jaago, ainult oma aasta varem lahkunud sõbra Kalju Lepiku luuletuse „Topsisõbra

⁴ Nimetus „Oslo valitsus“ tuleneb sellest, et Rootsi Välisministeeriumi ettekirjutuste kohaselt tohtis Eesti Vabariigi järjepidevust kandev pagulasvalitsus Rootsis küll „eksisteerida“, kuid mitte tegutseda. Seetõttu peeti valitsuse istungeid ja allkirjastati avalikkuse ette jõudnud dokumente sageli Oslos või Kopenhaagenis.

matus“ esitas tollane EV riigisekretär Aino Lepik von Wirén.⁵ Isiklikku sõprust ja sügavat lugupidamist näitas tollase välisministri Toomas Hendrik Ilvese saadetud pärg.

17. juuni Teataja vahele lisatud neli eri numeratsiooniga lehekülge kolleegidelt pealkirjaga „In memoriam Harri Kiisk“ peegeldab suurepäraselt mitmekülge kultuuriinimese ja kindlameelse ajakirjaniku paljusid rolle. Nekrolooge, mis Teataja kombe kohaselt ei olnud kunagi anonüümsed ja kollektiivsed (organisatsioonide nimel olid ajalehes kuulutused), vaid sügavalt isiklikud ja inimlikud mälestuskirjutised, seega tõelised kultuuriloo allikad, on kokku 11. Nende kirjutajateks on lähemad kolleegid Teatajast ning sõbrad Aleksander Terras, Aksel Mark, Ingrid ja Otto Paju, Asta Lepik, Ilmar Mikiver ja Ilmar Olesk ning Astrid Ivask. Ja enesestmõista muusikud: Arne Mikk, Alo Põldmäe, Neeme Järvi ja Kaljo Raid. Eestis mälestati Kiiski septembris 2001 Alo Põldmäe korraldatud õhtul Teatri- ja Muusikamuuseumis.

Harri Kiisa elutöö on eesti kultuuris ainulaadne ja omanäoline. Tema pühendumus kultuurile ja oma lugejaile oli täielik. Olgu selle tunnistuseks viimati viidatud Teataja number, mis saatuse tahtel muutus tema mälestusleheks. Seegi lehenumber oli muus osas täielikult tema toimetatud, sisaldades veel seitse tema enese kirjutist, sealhulgas pikema artikli laulja ja muusikapedagoogi Helmi Betlemi 90. sünnipäevaks ning isiklikel tähelepanekutel põhineva soovitusel kokteelide segamiseks, mis lõpeb soovitusel „Hääd ja sooja suve!“ Nii tugev oli tema tahe ja nii sügaval südames soov ajalehte toimetada, et viimased lood ja juhised sündisid juba haigevoodel ja jõudsid toimetusse käsiposti ja telefoni teel.

⁵ Kiisa matusetalituse kohta vt ka lk 181.

HARRI KIISK EESTI MUUSIKA ARVUSTAJA JA PROPAGEERIJANA

Sissejuhatuseks

Harri Kiisk kuulub sellesse põlvkonda, kelle koolitee katkestas sõda. 1942 immatrikuleeriti Kiisk Tallinna Konservatooriumi Muusikajuhtimise ja pedagoogika osakonna koorijuhtide eriala õpilaseks. Aastani 1943 õppis ta Tuudur Vettiku juures koorijuhtimist ja võttis lisaks kompositsioonitunde Heino Elleri juures. Sellest ajast on säilinud Kiisa kirjutatud koorilaul („Öölaul“ Villem Ridala tekstile, „Kodumaa laulu“ algvariant Henrik Visnapuu tekstile), samuti mõned soololaulud. Heliloojat Kiisast ei saanud, ta kooliaegsed katsetused näitavad, et väljavaated sellel alal oleksid kujunenud tagasihoidlikuks. Kuid muusika tähendas Kiisale palju ja küllap just selle pärast tahtis ta muusikat ise luua, oma tundeid ja hoiakuid selle kaudu väljendada.

Kiisk lahkus Eestist hilissügisel 1943, lootuses jätkata õpinguid Sibeliuse Akadeemias. Tä õpiaeg kujunes lühikeseks ka seal, detsembris pages Kiisk Soomest edasi Rootsi. Stockholmis selgus, et pagulased Rootsi Kuninglikku Konservatoo-

Kodumaa laul. Harri Kiisk.
Henrik Visnapuu.

energiiliselt.

Musoni

1. Maa-rahva ta-ku-pae-ge ma-ka-maa. jää va-ksa ja jää ki-ka ja.
2. Jää ki-ka ja jää ki-ka ja, jää ki-ka ja, jää ki-ka ja.
3. Jää ki-ka ja jää ki-ka ja, jää ki-ka ja, jää ki-ka ja.

1. Maa-rahva ta-ku-pae-ge ma-ka-maa. jää va-ksa ja jää ki-ka ja.
2. Jää ki-ka ja jää ki-ka ja, jää ki-ka ja, jää ki-ka ja.

Kiisa „Kodumaa laulu“ algvariandi käsikiri.

riumi ei pääse ja nii tuli Kiisal piirduda oma oskuste täiendamisega Olav Rootsi eratundides.

Huvi komponeerimise vastu taandus paguluses kiiresti, kuid üllatuslikult sai pooleli jäänud „Kodumaa laul“ palju aastaid hiljem siiski ka lõpu. Kiisk oli lauluga algust teinud, kui Eestis vahetus üks okupatsioon teise vastu; kui Eesti oli jälle vaba, kirjutas ta algvariandi ümber. Laul kanti ette Stockholmi kontserdimajas Eesti Vabariigi aastapäeval 1998 Kiisa enda juhatamisel. Me võime selles kooriteoses näha omamoodi raamistust Kiisa elutööle, mis suures osas kattus ühe raske perioodiga Eesti ajaloos.

Sõjasündmustel oli määrav osa Kiisa muusikute kujunemises. Ta hakkas juhutama pagulaskoore, selle kõrval teenis ta elatist klaverisaatja ja organistina ning hiljem andis ka klaveritunde. Aja jooksul kujunes temast muusikakriitik ja eesti muusika propageerija Rootsis. Kiisa praktilist muusikategevust ja muusikast kirjutamist on teineteisest raske lahutada. Paguluse algul kulus rohkem aega ja energiat musitseerimisele ning vähem kirjutamisele. Näib, et aja jooksul vahetasid need kaks tegevust oma kohad. Tegelikult ei eemaldunud Kiisk praktilisest muusikategevusest kunagi, kuid selle kõrval muutus üha silmapaistvamaks ta tegevus muusika propageerija ja kriitikuna – algul pagulasringkondades, hiljem ka Kodu-Eestis.

Kiisa esimene muusikakirjutis pärineb aastast 1943. Seoses Artur Kapi 65. sünnipäevaga avaldas Postimees ta artikli „Artur Kapi elu ja looming“.¹

Järgnevad kirjutised kuuluvad juba pagulusaega. 1945 ilmus ajakirjas Kodukolle ülevaade „Eesti muusikute tegevusest“, sellele järgnes rida juhuslikke kirjutisi mitmesugustes väljaannetes nagu laulupeoteatmikud, eesti kooli ja skaudimaleva koguteos „Seitse voosi“, ajakiri Tulimuld, hiljem ka ajalehed Teataja ja Eesti Päevaleht.

Kui Kiisast 1956 Teataja tegevtoimetaja sai, hakkas tema muusikakirjutiste arv ajalehes tõusma. Seitsmekümnendate aastate lõpuks oli Kiisast saanud juhtiv muusikaarvustaja rootsieesti ühiskonnas, kaheksakümnendad kujunesid ta kõrgperioodiks. Tegevtoimetaja positsioon andis Kiisale hea võimaluse muusikakirjutiste avaldamiseks, kuid nendel aastakümnetel toimus ka palju muusikasündmusi, mis andsid kirjutamiseks ainet. Tallinna Konservatooriumi ja Tartu Kõrgema Muusikakooli asutamisest möödus kuuskümmend aastat. See kujunes tähtsündmuseks, kuna paljud pagulasmuusikud olid nende õppeasutuste vilistlased. Sage-nesid eesti professionaalsete muusikute külalisesinemised: Stockholmis andis kontserte Hortus Musicus, Estonia näitas oma lavastusi Soomes ja Rootsis ning Kiisk oli alati kohal, muretsemas materjali järjekordseks artiklikuks. Neeme Järvi ja Eri Klas alustasid tööd Rootsi orkestritega, mille tulemusena kõlas Rootsis rohkem eesti muusikat. Kujunesid lähemad suhted pagulas- ja kodueesti muusikute vahel. Äge diskussioon selle üle, kas kodueestlastega suhtlemine on pagulasring-

¹ Artikkel taasavaldati kogumikus „Harri Kiisk Eesti muusikast ja muusikutest“ (Mikk 1997), mis oli põhendatud Kiisa 75. sünnipäevale.

kondadele kohane käitumisviis, oli selleks ajaks kaotanud palju oma esialgsest teravusest.²

1980. aastad olid muusikasündmuste osas tegevusrohked ka eesti eksiil-ühiskonna sees. Toimus Stockholmi ESTO, Göteborgis sai 1983 alguse Estivali traditsioon Rootsisis. Tähistati muusikute juubeleid ja oli ka mitu kurba sündmust. 1982 lahkusid Tuudur Vettik, Juhan Aavik ja Eduard Tubin, mis ajendas Kiiska kirjutama pikemaid tagasivaateid nende kolme suurkuju elule ja loomingule.

Kiisk ei olnud muusikaelu eemalt jälgiv kriitik – ta oli võrdselt nii muusik kui kriitik, mis on tegelikkuses harvaesinev kombinatsioon. Järgnev peatükk võtab kokku Kiisa muusikakirjutiste põhisuunad, mis suurel määral sõltusid poliitilistest oludest, kuid sama tugevasti ka Kiisa isiklikest eelistustest ning tema praktilisest muusikategevusest.

Kiisa muusikategevus paguluse algaastail

Tagasivaade Kiisa tegevusele näitab, et paguluse algupoolel sidus ta oma tulevikuplaanid muusika esitamisega, muusikast kirjutamine oli marginaalne. Ta interpreedioskused leidsid rakendust rahvuslikel tähtpäevakontsertidel ja pagulaste meelelahutusüritustel klaverit mängides. See tegevus laienes peagi rootsi publikule, eesti muusikute jätkus sobivat repertuaari nii restoranides kui kirikutes esinemiseks. Ühest küljest oli Kiisa esinemiste taga vajadus elatist teenida, teisest küljest aga kindel usk, et kultuuritegevuse toel on võimalik mõjutada rootslaste sallivust eesti pagulaste vastu.

Kuna Kiisal oli mõningane dirigendikogemus konservatooriumi päevilt, siis jätkus tal ettevõtlikkust panna alus Stockholmi Eesti Meeskoorile Noorte Meeste Kristliku Ühingu juures, mida ta juhatas kuni aastani 1945. Koor esines peamiselt pagulastele, kuid selle kõrval moodustati ka väiksemaid muusikute gruppe, kes andsid kontserte rootslaste meelelahutuspaikades. Nende esinemiste kaudu kogusid tuntuks mitmed eesti muusikud, nt Zelia Aumere ja Olav Roots, kellega ka Kiisk koos esines. Muusikagrupid jätkasid tegevust veel 1950. aastate algul. Kiisk (klaver) koos Alfred Pisukese (viul) ja Gustav Tohveriga (tšello) moodustas trio, mis käis mängimas Östersundi Grand Hotellis, Filipstadi Stadshotelli suverestoranis „Spångberget“ ja mujal. Kuna kõigil kolmel oli tõsise muusika huvi, siis mängisid nad mõnikord restorani jaoks üsna ebatavalist repertuaari (Pisuke 1997).

² Näiteks arutleti seoses RAM-i kontsertidega 1967 ajakirjanduses kodueestlastega suhtlemise teemal pikemalt. Kiisa (1971) andmetel kajastati probleemi viies järjestikuses Teataja numbris (nr 16,18, 19, 20 ja 21). Domineeris eitav hoiak, kuid sellest hoolimata moodustasid suurema osa RAM-i publikust eesti pagulased (Kiisk 1967c). 1955 esines Nõukogude Liidust pärit meelelahutustrupp Skanseni vabaõhulaval, artistide hulka kuulus Georg Ots. Arvatavasti oli Ots üks esimesi, kellega pagulased kontakti said võtta, et koduste olude kohta n-ö otsesest allikast teavet saada. Kohtumisi Otsaga kirjeldab pikemalt Voldemar Kures (2008: 269 jj). Hain Rebase andmetel esines Ots ka Göteborgis Lisebergis, kus temaga kohtusid nt Heli Rebas ja Melanie Talgre. Hiljem, Estonia teatri külalissetenduste ajal 1985 ei andnud suhtlemise probleem enam nii palju kõneainet kui 1950.–70. aastatel.

Restoranitrio suveturneel 1951. Vasakult: Alfred Pisuke, Harri Kiisk ja Gustav Tohver.

Restoranitöö kaudu jõudis Pisuke Rootsi raadio meelelahutusorkestrisse, hiljem töötas ka teistes orkestrites. Kui Eesti eksiilühiskonna tasandil oli Pisuke tunnustatud solist, siis Rootsi laiemas muusikamaailmas, kus konkurents oli väga tihe, jäi ta Neeme Järvi hinnangul tubli orkestrandil tasemele (Järvi ja M. Kiisk, intervjuu 03.09.12). Kiisk leidis hiljem rakendust klaverisaatjana Rootsi ooperikoolides. Eesti üritustel esineti aga koos ka hilisematel aastatel. Vaadates asjale laiemas plaanis, on oluline, et muusikategevuse tõttu kujunes pagulastel tihedam suhtlus rootsi kolleegidega. Elatise teenimise kõrval andis see võimaluse selgitada okupatsiooniaegsete repressioonide olemust Eestis ning eestlaste kodumaalt pagemise tegelikke põhjusi.

Ühes sotsioloogilises uurimuses pagulaste võimaliku rootsistumise kohta, mille teostas Rein Marandi 1949. aastal tudengitööna Uppsala ülikooli juures, väidetakse, et eestlaskonnast ei eemaldu kõige kiiremini mitte need, kes ei loe eesti lehti ega osale pagulasorganisatsioonides, vaid hoopis need, kes suhtlevad tihedalt vähemalt kahe rootslasega (Kolk 1980: 100–101).³ Marandi uurimus jäi ainsaks omataoliseks ja nii on võimatu hinnata, millisel määral tema prognoos realiseerus. Loomulikult oli neid eestlasi, kes assimileerusid Rootsi ühiskonda, kuid eesti päritolu muusikategelased, kellel 1950. aastatel kujunes tihedam lävi-

³ Ajakiri Sõna on avaldanud Marandi uurimusest „Kohanemine ja rootsistumine“ pikema kokkuvõtte 1949. aasta augustinumbris. 1951 tekitas ta osas pagulastes pahameelt dis-sertatsiooniga Pätsi „vaikivast ajastust“ (Kures 2006: 197, 224).

mine rootslastega, ei kaotanud kunagi sidet rahvuskaaslastega. Nende nimed esinevad aastast aastasse pagulasühiskonna kontserdiprogrammides ning nende tuntuse levimine Rootsis aitas toetada uhkustunnet oma rahva ja kultuuri üle.

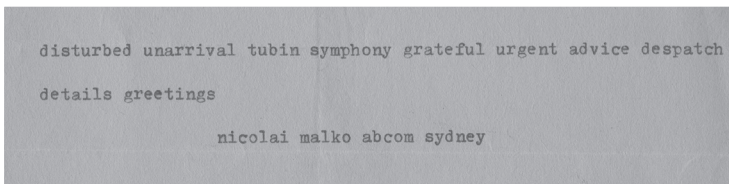
Muusikaelu edendamise ja muusikapropagandast

Praktilise muusikategevuse toel kujunes Kiisal juba varakult kindel ettekujutus muusikategevuse missioonist, võimalustest ja probleemidest Rootsis. Kuna tal oli eeldusi kirjatööks ja ka ilmne huvi seda laadi tegevuse vastu, siis sõnastas ta oma mõtted artiklis „Eesti muusikute tegevusest“ (1945). Kiisk esitab muusikategevuse edendamise programmi, mille põhipunktid on järgmised:

- edasiõppimisvõimaluste selgitamine muusika alal;⁴
- eesti instrumentaalteoste paljundamine ja kättesaadavaks tegemine pagulastele;
- koori- ja soololaulude publitseerimine koos rootsikeelsete tekstidega;
- eesti muusika kontsertide jätkuv korraldamine.

Kokkuvõtteks märgib Kiisk: „See oleks parim võimalus eesti helikunsti tutvustamiseks. Meil on kohustus seda teha.“

Kõige tähelepanuväärsem Kiisa programmis on eesti helikunsti propageerimise vajaduse esiletoomine. Seda eesmärki teenivad nii repertuaarikorpuse loomise ja publitseerimise kavatsus kui ka kontserttegevuse korraldamine. Nendele ülesannetele pühenduski Kiisk oma järgnevatel pagulusaastatel. Repertuaarikorpus jäi küll rajamata, kuid Kiisk viis kokku eri rahvusest muusikuid ja vahendas neile eesti repertuaari omal algatusel ja kulul juba 1950. aastatel – ta oli äärmiselt ettevõtlik ning ta tutvusringkond laienes kiiresti. Näiteks abistas Kiisk Nikolai Malkod Tubina V sümfoonia partituuri muretsemisel. Säilinud on Sydneyst saadetud telegramm pisut vigases inglise keeles, millest võiks välja lugeda, et Malko on partituuri on mõningate raskustega siiski kätte saanud.⁵


```
disturbed unarrival tubin symphony grateful urgent advice despatch
details greetings
nicolai malko abcom sydney
```

Nikolai Malko telegramm Kiisale. Saadetud 16. mail 1958 Sydneyst. (ETMM, f. M483, s. 1/14).

⁴ Pagulaste õppimisvõimalused konservatooriumis olid piiratud, kuid mõnel siiski õnnestus sinna pääseda. Nt Gustav Tohver sai hariduse Rootsi Kuninglikus Konservatooriumis ning tegutses tsellistina ka rootsi orkestrites ja Tohver-kvartetis. Sarnaselt Kiisaga ei avanenud legaalsel õppimisvõimalust Pisukesel ja Käbi Lareteil (EMBL 2008: 417; 108 ja EMBL 2007: 387).

⁵ Sümfoonia tuli ettekandele Sydney raekojas 1958, Rumesseni (2003: 66–67) andmetel see ka plaadistati Australian Broadcasting Commission'i poolt.

Austraalia on ilmselt kõige kaugem paik, kuhu Kiisk aitas eesti muusikal jõuda. Kiisk saatis ka Toronto eesti kooridele mõned rahvusliku koorimuusika raudvarasse kuuluvad laulud, soovides parandada nende repertuaarivalikut, kuna sellised heliloojad nagu Saar ja Kreek ei olnud tema arvates piisavalt esindatud (M. Kiisk, intervjuu 11.09.11). Hilisematel aastatel toimus noodivahetus peamiselt Kodu-Eestiga.

Paguluse algul oli Kiisa tegevuse pearõhk eesti muusika propageerimisel. See tähendab, et ta eesmärk oli muusika tutvustamine ja levitamine. Kiisk oli eesti muusikasse ja rahvuslikesse heliloojatesse äärmiselt kiindunud, ta väärtustas neid kõrgelt, tahtis nende olemasolust maailmale teada anda ja seda muusikat teistega jagada. Muidugi oli tema silmis oluline ka eesti pagulaste renomee, mida selline suur rikkus nagu eesti muusika võis ju ainult paremaks muuta. Kuid Kiisk ei suhtunud muusikasse kui muusikaväliste ideede propageerimise vahendisse, ehkki isamaaliste koorilaulude toime just selles seisnebki. Muusikavälised ideed olid Kiisa jaoks teisejärgulised. Muusikat hakati eesmärgipäraselt ideoloogilise propageerimise vahendina kasutama 1940. aastate lõpul, kui käivitus pagulasorganisatsioonide tegevus. Koos sellega toimus nihe poliitika suunas ka Kiisa retoorikas.

Mõned pagulasorganisatsioonid Rootsis kaitsesid kõigi iketatud rahvaste ühishuvisid. Stockholmis tegutses Vabade Ajakirjanike Föderatsioon (Union av Fria Journalister i Sverige), mis ühendas raudeesriide taha jäänud riikide ajakirjanikke eesmärgiga teavitada Rootsi ühiskonda olukorrast Ida-Euroopas. Kiisk oli organisatsiooniga seotud kontserttegevuse kaudu. Ajakirjanikel aitas muusika

Eesti muusikud 28. jaanuaril 1951 Stockholmi Suures Kontsertsaalis Marshalli-abi⁶ kontserdil. Esireas vasakult: Alfred Pisuke, Käbi Laretei, Harri Kiisk, Milvi Laid, Juhan Aavik, Els Vaarman ja Eedo Karrisoo. Taga Stockholmi ja Uppsala lauljatest koosnev ühendkoor. Foto: H. Perten.

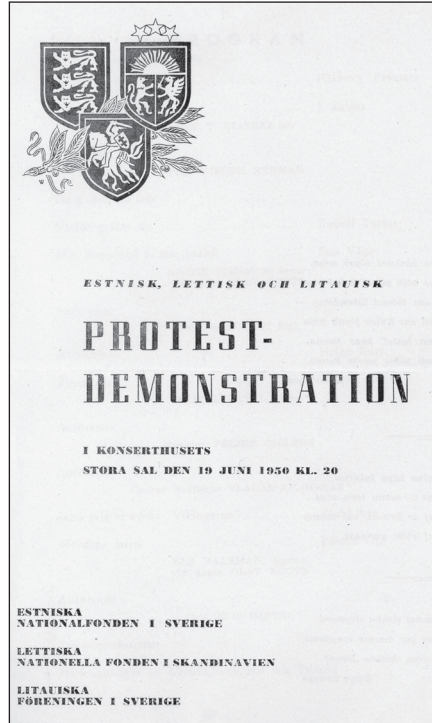
⁶ Ameerika Ühendriikide poolt II maailmasõjas kannatanutele jagatud abi.

oma missioonile tähelepanu tõmmata, eesti muusikutel aga avanes hea võimalus laiemale publikule ette pääseda. Välja toodi estoonlased Milvi Laid ja Eedo Karri-soo, kes esitasid Godzinsky ja Puccini loomingut, Jutta Kippasto mängis Chopini ja Stockholmi Eesti Segakoor Rootsi juhatusel laulis Tobiast, Kiisk saatis oreli (Kava UFJS 1951). Sellised segakavad olid paguluse algupoolel tavapärased ning peegeldasid ilmekalt olukorda: esitati seda, milleks esitajaid leidis.

Balti Humanistlik Ühing tegutses kolme okupeeritud Balti riigi huvides ning püüdis rootslastele tutvustada eest-lasi, lätlasi ja leedulasi kultuuri kaudu, selgitades ühtlasi nende rahvaste tra-göödiat II maailmasõja kontekstis. Rai-mond Kolga (1980: 28–35) hinnangul aitas Balti Humanistliku Ühingu tegevus kaasa sellele, et rootslaste hulgas hak-kas tekkima mõningane sümpaatia balti põgenike suhtes. Peatselt asutati ka Eesti Rahvusfond (ERF), mis leidis ruumid samas hoones humanistliku ühingu-ga.

Mitmed kirjanduse-, muusika- ja kunstiringkondadesse kuuluvad pagula-sed olid pagulasorganisatsioonidega seotud: näiteks tegeles Kalju Lepik mõnda aega ühingu raamatupidamisega, Kiisk oli Eesti Rahvusfondi sekretär. Muusika roll vabadusvõitluse toetamisel sai ametliku määratluse ERF-i tegevuskavas aastateks 1949–59: „Kui meie tahame oma kõrge-väärtuslikku heliloomingut välispropa-ganda vahendina igati edukalt kasutada, siis peame selle kättesaadavaks tegema nii üle maailma laiali asuvale eestlaskonnale kui ka neile välismaistele organisatsioo-nidele ja asutistele, kes seda saavad kasu-tada“ (ERA. 4935.1.35.). Artikkel „Eesti muusikute tegevusest“ näitab, et Kiisa peaeesmärk oli nootide levitamine. ERF pidas nootidest veelgi kasulikumaks heliplaate, mis on propagandavahendina tunduvalt laiemalt mõjuga. Kaalumisele võeti eesti kõrgeväärtusliku heliloomingu plaadistamine, rahapuudusel jäi see siiski vaid tulevikuplaaniks.

Muusika oli pagulaste jaoks üks vahend külma sõja tingimustes, mis aitas Lääneriikide tähelepanu tõmmata Nõukogude okupatsioonile Eestis. Muusika ei olnud kõikvõimas, kuid iga vahend oli ideoloogilises võitluses ühtviisi väärtuslik. Muusika toime propagandavahendina oli loomulikult teada ka Nõukogude ideo-loogidele ning 1960. aastatel hakati seda rakendama kindla tegevuskava alusel, millele oli tehtud pikemat eeltööd. 7. augustil 1967 esitas Juhan Kahk Väliseest-lastega Kultuurisidemetes Arendamise Komitee (VEKSA) esimehele E. Jaanistele

Balti pagulasorganisatsioonide ühise protes-tidemonstratsiooni raamesse kuulunud kont-serdi kava 19. juunil 1951 Stockholmi Suures Kontserdisaalis.

ettepanekud välispropaganda korraldamiseks, märkides muu hulgas järgmist: „Rootsis elavate eestlasteni ei ulatu praktiliselt üldse sellised propagandavahendid nagu kino ja muusika heliplaatide kaudu“ (ERA. R-2249, n:1, s:10). 1969. aastaks valmis VEKSA-l juba konkreetsem ürituste plaan, millest võime lugeda:

„Peamise ülesande täitmisel – tutvustada välismaal elavatele eestlastele eesti ja teiste nõukogude rahvaste tänapäeva ja arenguperspektiive [---], et aidata kaasa kodumaa armastuse tugevdamisele väliseestlaste hulgas, komitee lähtub oma tegevuses põhimõttest: NSV Liit – see on leninism tegelikkuses. Selleks komitee [---] populariseerib ja saadab väliseestlastele Eesti NSV kirjanike, kunstnike ja heliloojate loomingut, mis on pühendatud V. I. Leninile [---], tutvustab raamatute, brošüüride, heliplaatide, helilintide, filmide vahendusel igakülgsest eesti rahva sisult sotsialistliku ja vormilt rahvusliku kultuuri arengut [---], mille elavaks tõestuseks kujuneb Eesti NSV 1969. aasta juubelilaulupidu.“

(ERA. R-2249, n:1)

Hilisemast VEKSA statistilisest aruandest (ERA. R-2249, n:1, s:155) selgub, et 1969. aastal saatis VEKSA Eestist välja 100 heliplaati, 1976. aastaks oli arv tõusnud juba 498 plaadini, lisaks veel 30 helikassetti. Kui ERF-i heliplaatide levitamise plaan oli takerdunud rahanappusesse, siis VEKSA-l seda probleemi ei olnud.

VEKSA ja ERF-i muusika levitamise strateegiaid võrreldes torkab silma, et nõuded levitatavale muusikale olid põhimõtteliselt erinevad. VEKSA eesmärk oli ekspordida muusikat, mis kannab ideoloogilist sisu, kajastades leninismi ideed ja sotsialistlikku tegelikkust. ERF panustas muusika kvaliteedile: levitada tuli kõrgeväärtuslikku heliloomingut, mis oleks rahvusvaheliselt konkurentsivõimeline. ERF-i muusikapropaganda põhimõtte taga on Kiisa vaated muusikale äratuntavad.

Muusika osa rootslaste suhtumise mõjutajana pagulastesse osutus tagasihoidlikumaks, kui sellelt esialgu loodeti. Neid rootslasi, kes eesti muusikute esinemisi kuulasid, ei saanud olla kuigi palju, meelelahutusvõimalused Stockholmis ja mujalgi olid rikkalikud. Kiisk, kes ise eesti muusika propageerimisega otseselt tegeles, oskas olukorda adekvaatselt hinnata. Kinnituseks on tema üha laienev ajakirjanduslik tegevus, ta artiklid Rootsi ajakirjanduses, millel enamasti pole seost muusikaga, vaid mis räägivad otsesõnu Eesti saatusest II maailmasõjas ja selle järel.

Kiisa artiklid rootsikeelses ajakirjanduses hakkasid sagedamini ilmuma 1950. aastatel. Nende pearõhk oli Eesti poliitilistel oludel ja selle illustreerimiseks kasutas Kiisk mõnikord näiteid ka „bolševiseeritud kultuurielust“. Eesti heliloomingust on pikemalt juttu ajalehes Arbetaren ilmunud artiklis „Dystert 10-årsminne. Bolsjevikisk quislingsregering inledde Estlands tragiska öde“ [Nukker 10. aastapäeva mälestus. Bolševistlik kvislingivalitsus juhatas sisse Eesti traagilise saatuse] (Kiisk 1950).⁷ Kiisk kirjutab siin muu hulgas heliloojate kohustusest luua muusikat, milles nõukogude ideoloogia leiaks selge väljenduse. Ühtlasi kirjutab ta ka Hindemithi, Schönbergi, Stravinski ja Chagalli hukkamõistmisest okupat-

⁷ Artikli tõlge eesti keelde on käesolevas monograafias avaldatud lk 124–127.

sioonirežiimi poolt. 1950. aastatel püüab Kiisk jätkuvalt rootslastele selgitada ka seda, et eestlased ei tulnud sõjast laastatud kodumaalt Rootsi, et nautida hüvesid, nagu väitis Rootsi kommunistliku partei juht Hilding Hagberg Baltimaadest saabunud pagulaste kohta. Nad on pagened Nõukogude ja Saksa repressiivsete võõrvõimude eest ning töötavad nüüd Rootsi riigi hüveks, andes oma panuse ka selle maa kultuurielusse (Kiisk 1958b).⁸

Pagulaseestlaste panus Rootsi muusikaelusse

1948 toimus esimene ülerootsiline eesti laulupidu. Laulupeoteatmikus tutvustab Kiisk (1948) eesti interpretide peamisi saavutusi Rootsis. Ta vaatleb kontserttegevust kahel suunal: kontserdid pagulaskonnale ning kontserdid laiemale Rootsi publikule. Kiisa hinnangul on eesti helikunstnikud andnud parima, et tutvustada „oma maa muusikakultuuri siinses vabas ühiskonnas“. Oluline hinnangukriteerium on tuntus rootslaste hulgas. Kõnealuses kirjutises esitleb Kiisk interpreete selles järjekorras, kui edukad nad on olnud Rootsi muusikaelus. Juhtivmuusikud on Zelia Aumere ja Olav Roots. Viimane on tegutsenud peamiselt Aumere klaverisaatjana ega ole leidnud rakendust kontsertpianistina. Vastu eestlaste ootusi pole Roots pääsenud ka ühtegi rootsi sümfooniaorkestrit juhatama.⁹ Kiisk jätkab edukate loetelu Käbi Lareteiga, kes oli selleks ajaks juba jõudnud esineda Rootsi raadios. Järgneb Helmi Betlem, kes oli laulnud Stockholmi sümfooniaorkestriga ning pälvinud Svenska Dagbladet'is kiidusõnu. Aumere, Roots, Laretei ja Betlem olidki esimesed eesti interpretid, kes saavutasid vahetult sõja järel Rootsis pisut laiemat tuntust kui teised (samal ajal üritasid läbimurret ka ooperilauljad). Heli-loomana oli tähelepanu ärratanud Eduard Tubin, kelle V sümfoonia kanti Stockholmis ette 1947, juhatas Carl Garaguly. Paraku tõi paguluse algusaastatel eestlastele kõige rohkem kuulsust hoopis Bostoni sümfooniaorkestris töötav Ludvig Juht, kes viibis 1947. aastal Stockholmis kontsertturneel. Kolk (1980: 64) meenutab:

„Tol ajal oli Stockholmis veel 7–8 päevalehte. Kõikide lehtede muusikaarvustajad leidsid ainult ülistus- ja kiidusõnu Ludvig Juhti, ta pilli ja repertuaari kohta. Repertuaar oli Eccles, Corelli ja Mattheson, Sibelius ja Eduard Oja. Vaesele pagulashingele oli see suureks lohutuseks, sest siiani oli vaevalt juh-
tunud, et rootsi päevalehed positiivselt sõna võtsid kellegi kohta, kes oli eesti kannust ja soost sündinud...“¹⁰

⁸ Seda teemat käsitleva artikli „Baltikum och Sovjet“ tõlge eesti keelde on käesolevas monograafias avaldatud lk 127–129.

⁹ Vahetult enne pagulusse siirdumist oli Roots Eesti Ringhäälingu sümfooniaorkestri peadirigent. Kuna ta ei leidnud Stockholmis erialast rakendust, siirdus ta elama Kolumbiasse, kus avanes võimalus dirigenditööks (vt nt Randalu 2011: 18).

¹⁰ Oli ka teistsugust suhtumist eesti päritolu kunstiinimeste edusse. Kures (2008: 212) kirjutab oma 1955. aasta päevaraamatus seoses Käbi Lareteile kuninga kunstifondist määratud preemiaga: „Teda loetakse juba rootslaseks ja rootsi kunsti edendajaks. Nii nagu Ernst Idla viimase Stockholmis esinemise kohta öeldi, et oli puhas rootsi kehakultuur. Nii see meie värk siin läheb rootsistumise sihis. Oleme sõnnikuks Rootsi kultuuripõldudel.“

”TOSCA”

G. PUCCINI ooper kolmes vaatuses.

Näitejuht: *Els Vaarmann.* Inspitsient: *Lembit Ainre.*

Muusikajuht: *Verner Nerep.* Repetiitor: *Harri Kiisk.*

Dekoratsioonid: *Raol Lind.*

Kostüümid: *Liidia Viidas-Ney.*

TEGELASED:

Floria Tosca	<i>Els Vaarmann</i>
Mario Cavaradossi, maalikunstnik	<i>Eedo Karrisoo</i>
Parun Scarpia, politseiülem	<i>Rodja Persidsky</i>
Spoletta, politsei agent	<i>Lembit Ainre</i>
Kirikumees (Sagrestano)	<i>Harald Lutterus</i>
Cesare Angelotti	<i>Volle Riimar</i>
Sciarrone, sandarm	* * *
Vangivalvur	* * *

Tegevus sünnib Roomas juunis aastal 1800.

Avasõna esietendusel kirjanik *August Mälgult.*

Puccini „Tosca“ kavaleht. Eesti Ooper Rootsist 1946/47. Üldorganiseerija Eedo Karrisoo, aukoomitee: Marie Under, Artur Adson, August Mälk, Oskar Mänd, Valev Uibopuu ja Uno Tamm.

Pagulaste jaoks oli eesti rahvuslikul heliloomingul eriline tähtsus ja tähendus, kuid rootsi publikut õnnestus esialgu köita pigem rahvusvahelise repertuaariga. 1946 alustas tegevust Stockholmi Eesti Pagulasteater. 1947 kanti Stockholmi Kuningliku Muusikaakadeemia suures saalis ette Puccini „Tosca“. Kiisk tegutses trupi juures repetiitorina. Stockholmi Kuninglik Ooper abistas orkestrantide, dekoratsioonide ja rekviisidega, lavastus suutis ületada kohaliku pagulaskonna piire. Etendusel viibinud Morgon-Tidningen'i muusikaarvustaja hinnang oli kiitev, Hanno Kompus on pärast etendust peamise tulemusena esile toonud, et „meie näitasime rootslastele, et meie midagi suudame“ (Mikk 2000: 61–63).

„Tosca“ tegelased pärast etendust 1947. Esireas vasakult: Harri Kiisk, Eedo Karrisoo, Verner Nerep, Els Vaarman, Rodja Persidsky ja Volle Riimar.

Noorte „Tosca“ ettevalmistamine 1952. Vasakult: Eedo Karrisoo, Haldur Liinar, Alvar Andra, Harri Kiisk, Ülo Verbo, Raimond Raidve, Ingrid Eksell ja Harald Lutterus. Foto: H. Perten.

„Tosca“ kujunes pagulasmuusikutele eriti südamelähedaseks. Selle I vaatus kanti uuesti ette Stockholmi Eesti Gümnaasiumis 1952, kuid siis oli peapõhjuks ooperiharrastajate järelkasvu koolitamine: asjaosalised nimetasid etendust „noorte Toscaks“. Kiisk oli taas tegev repetiitori ja klaverisaatjana.

„Noorte Toscas“ laulis nimiosa Ingrid Eksell Stockholmi Kuninglikust Ooperist. Eksellil olid püsivamad suhted eesti muusikaringkondadega ning tänu Kiisa kultuurivahendaja-tegevusele leidis tema repertuaaris ka eesti laule, mida ta esitas eesti keeles. Kiisk kogus aastakümnete jooksul pidevalt andmeid nende rootslaste kohta, kes on esitanud eesti laule eesti keeles, nende hulka kuulusid Stockholmi Kuningliku Ooperi lauljad Dorrit Kleimert (repertuaari kuulusid Aavik ja Tubin), Jadviga Koba (Saar ja Aav), Björn Asker (A. Kapp ja Aav), Martti Wallen (Saar) ja Edith Thallaug (A. Kapp, Süda, Raid). Need esinemised on osaliselt toimunud Eesti Vabariigi aastapäevakontserdil, kuid ka näiteks Rootsi raadios (Kiisk 1999a). Kiisk näeb selles tunnustust eesti heliloomingule ja ühtlasi kinnitab nende faktide lugeja ette toomisega veel kord, et eesti muusika propageerimine paguluses on lisaks poliitiliste eesmärkide teenimisele olnud ka rahvusvahelist muusikakultuuri rikastav tegevus.

Mis sai aga Stockholmi Eesti ooperist? 1949 tuli lavale „Madame Butterfly“ ning Svenska Dagbladet'i kriitik märkis ära, et publiku hulgas oli arvukalt rootslasi. 1952 etendus D'Albert'i „Madalik“, mida lauldi rootsi keeles. Sellest hoolimata sattus teater kahjumisse ning tegevus lõpetati. Midagi jäi siiski ka plusspoolele. Stockholmi publik oli eesti ooperilauljaid märganud ja neile tunnustust avalda-

Harri Kiisk koos Zelia Aumere ja Martti Walleniga pärast Eesti Vabariigi aastapäevakontserti.

nud – etendustes tegid kaasa endised Estonia teatri tippmuusikud, kes polnud oma sõjaeelset vormi veel kaotanud.¹¹ Pagulaste suhtlus rootsi muusikutega laienes, kuid kuningliku ooperi ukсед jäid eesti solistidele suletuks.

Kiisa käsikiri „Eesti heliloojad“

Repetiitoritegevuse kõrval jätkas Kiisk muusikast kirjutamist. Väiksem osa sellest tööst jõudis trükki, suurem aga jäi esialgu sahtlisse. Kiisa isiklikus arhiivis leidub käsikiri „Eesti heliloojad“, mis on ilmselt tema esimene pikem kirjutis eesti muusika arengust. Käsikiri on lõpetamata ning ka dateerimata, kuid ajalisteks orientiirideks sobivad Tubina sümfooniad: käsikirja järgi on neid viis. Tubina VI sümfoonia valmis 1954, arvatavasti pärineb käsikiri 1950. aastate algupoolelt. Kiisk järgib rahvusliku muusikaajaloo periodiseerimisel tava, mis kujunes Eestis

¹¹ Urve Lippuse (2008: 145) andmetel pagesid Rootsi Estonia peadirigent Verner Nerep, lavastaja Hanno Kompus, balletijuht Rahel Olbrei, lauljad Els Vaarman, Eedo Karrisoo (kuni 1936 Eduard Karlson), Aarne Viisimaa, Milvi Laid, Olga Torokoff-Tiedeberg, Riia Reinik, Priit Hallap jt.

välja enne sõda. Ta alustab Peterburis hariduse saanud generatsioonist ja jätkab Eesti Vabariigi aegse põlvkonnaga. Käsikiri on võrreldav näiteks Karl Leichter (1937) brošüüri „Eesti helitööd. Nimekiri ühes ülevaatega eesti muusika arenemisest“. Ka maht on sarnane, kuid Kiisa käsikirjas on lisandunud neljakümne aastad, millest Leichter kirjutada ei saanud. Käsikirjas ilmneb Kiisa eriline anne mahutada lühikesse teksti ära suur hulk infot. Siin on olemas ka teine oluline joon, mis jääb püsima ta hilisemates töödes: heliloojate tegevus esitatakse läbipõimunult muutuvate poliitiliste oludega – mõlemad tunduvad Kiisa käsituses võrdselt tähtsatena.

Kiisa idee ülevaate koostamiseks eesti heliloomingust võis innustust saada pagulasmuusika tekkest. Piisavalt aega oli möödunud kodumaalt lahkumisest, noori heliloojaid hakkas esile kerkima, sündisid esimesed teosed vabas maailmas. Eesti rahvusliku muusika algusele tausta loomiseks on Kiisk oma käsikirjas leidnud üsna originaalse fakti: „Esimene eesti helilooja Aleksander Kunileid sündis samal aastal, kui Inglismaa võis tähistada oma suure meistri H. Purcelli 150. surma-aastapäeva“. Ka edaspidi otsib Kiisk eesti muusika kujunemisloole paralleele Lääne muusikast. Ühtlasi jääb käsikirjast mulje, et kirjutise adressaadiks on rootsi lugejad ja noored pagulaseestlased, kes saavad hariduse võõrsil ning tunnevad paremini Lääne-Euroopa muusikakultuuri kui oma rahvuskultuuri.

Eesti rahvusliku helikunsti hilist algust põhjendab Kiisk võõrvõimude valitsemisega Eestis. Muusika ja võimu/riigikorra vastastoime ning teiste muusikakultuuride mõju eesti muusikale on Kiisa meelisteema ta esimestest kirjatöödest viimasteni. 1943 kirjutab ta Artur Kapi kohta: „On otse imetlusväärne, et mees, kes on õppinud võõrast rahvast muusikute juhatusel ja tegutsenud nii pika aja võõra rahva keskel, ei ole lasknud oma muusikasse sisse võõraid mõjusid, vaid on loonud põhjamaiselt tüsedaid teoseid.“¹² Artikkel A. Kapist on Kiisa esimene muusikakirjutis ja Arne Mikk (2002) on seoses sellega hiljem täheldanud: „Noore üliõpilase töös avalduvad ilmekalt need jooned, millede poolest Harri Kiisk paistis silma kogu oma hilisema kirjandusliku tegevuse jooksul: faktiline täpsus, ilmekad paralleelid maailmakultuuriga ning eredad detailid, mis väga täpselt iseloomustavad antud isikut ning jäävad hästi meelde kohe esimesel lugemisel.“

Käsikirjas „Eesti heliloojad“ omistab Kiisk A. Kapile „meie helikunsti *grand old man*’i“ austava nimetuse. Tsaariaegse perioodi ülevaatest pea poole pühendab Kiisk A. Kapile kui heliloojale ja isiksusele, kelle teosed „pole mitte üksnes läbimõeldud ja läbituntud, vaid veel enam läbikannatatud“. Tähelepanuäratav on fakt, et käsikirjas on nimetatud ka A. Kapi sõjajärgset loomingu, milles helilooja religioossete ja filosoofiliste teemade asemel pöördub üha enam looduse poole. Kiisk selgitab seda leevenduse otsimisega, mis aitaks üle elada üha teravnevat Nõukogude okupatsiooni terrorit. Näiteks on toodud kontsert klaverile ja metsasarvele (valminud 1947), mida Kiisk iseloomustab kui „haydnliku soojuse ja mõnuga kõlavat pastoraalset idüllit“. Teiste Eestisse jäänud heliloojate loomingu Kiisk oma käsikirjas ei puuduta.

¹² A. Kapp oli Peterburi konservatooriumis Rimski-Korsakovi õpilane ja elas Venemaal 1904–1920.

— Noodinäide nr. 1. —

Soolokauludes on A. Kapp õrn poist, kes ühterüni inspireeritud nii armastus-
damuist („katsatul“, „üksainus kard“), kui looduspiltidest, mis enamasti
kiik omavad sügavama sümbolistliku tähenduse („kõts kohes“, „Nõmmuallik“,
„Lätvase kõne“, „Pilvile“). Nii jälestesoolokauludes avaldab end vanameister
stik kigutavalt intümselt ja väbandikult.

Oratooriumis „Hiiob“ liiab muusikalist käsitlust vanast Testamentist
tuntud rannatavalugu. Täbarad on juhtmotiivid teose tegelaste, ilmuvad nende
soolopartiid. Iduvõttesuuga palluvad rohked koorid väljendaja need siis
palve- ja tänuandeid („Jehova armistab sind sünnist“, „Sünni oled ja“), õilate
piljet („kõk umb Jumalat“) või karjaste närvret kiitusealau karjõ rohke
sigiduse est. Ornamentilgi on tähtis ja sageli vägasi iseseisev osa teose arengus
meenutajem vaid suurt formi- ja kuskatusemaalingut.

Oles pealetud nixkalinest detailidest saame omi samavõra haarava
kozumelje tänu häältalansuiritud kontrastidenäitluse ja dramaatilise
piirgitsusele. Sää seltsit veel peamotiivi osav kasutamise, mis rõstab
algkavris üsna sügava

— Noodinäide nr. 2. —

Kiisk A. Kapi oratooriumist „Hiiob“. Lehekülg käsikirjast „Eesti heliloojad“.

Rudolf Tobias on Kiisa käsituses helilooja, kes pani aluse eesti professionaalsele
muusikale ja kes juba enne Eesti Vabariigi sünni „töötas kerkida rahvusvaheliselt
nähtavale positsioonile“. Tobiasi teostes tajub Kiisk „beethovenlikult sügavat
meditatsiooni“. Esimeseks rahvusliku stiili viljelejaks nimetab Kiisk Mihkel Lüdi-
git ning seda muidugi eeskätt kooriloomingu tõttu, kuna kõige rahvuslikum eesti
muusika on koorimuusika. Kui Lüdig on Kiisa hinnangul lokaalse tähendusega
autor, siis Mart Saare teoste kõlapind on tunduvalt laiem ja viitab edasiminekule
eesti muusika arenguloos: „Griegi rahvusliku koloriidiga looming ja Scriabini
[Skrjabini] helikeele väljenduslik värskus on olnud M. Saare püüdluste tiivus-
tajaks, tema saavutusi võib käsitleda kui teatavat sünteesi nende pooluste vahel.
Mart Saare loomingu kaudu oleks nagu primitiivsed eesti rahvaviisid uuesti loo-
dud – seekord aga meistri poolt, kes valitses kõrgemaid väljendusvahendeid, kes
liitis rahvaviisile oma elamuslikkuse ja tõstis need internatsionaalselt nauditavale
pinnale“.¹³

Saar oli Kiisa iseloomustuse kohaselt „fantaseerija, improvisaator ja müstik,
kes oma elamused vormis hõõguva kirega“; tema kaasaegne Cyrillus Kreek, keda
Kiisk samuti kõrgelt hindab, konstrueeris oma teosed vastupidiselt Saarele „mate-
maatilise täpsuse ja arhitekti kainusega“. Kuid milline oli Kiisk ise muusikast kir-

¹³ Kiisa arvamus kattub siin osaliselt sellega, mida Saare kohta varem on kirjutanud
Leichter (1938), kes võrdleb Saare helikeelt Griegi, Skrjabini ja Debussy muusikaga.

jutajana? Juba ta varastes töödes, käsikiri nende hulgas, tuleb esile kaks poolust. Kui kasutada „Kiisa skaalat“, siis võime ütelda, et üks poolus lähendab teda Saarele ning teine Kreegile. Kiisa muusikakirjutised on väga emotsionaalsed – täis „hõõguvat kirge“, kuid heliteoste vormianalüüsid koos muusikanäidetega viitavad sellele, et Kiisa loomuses ei puudunud ka „arhitekti kainus“.

Poliitiline kontekst Kiisa muusikakirjutistes

Alates kõnealuselt käsikirjast kujuneb muusika poliitiline kontekst Kiisa kirjutiste lahutamatuks osaks, kohati see lausa domineerib muusika üle. Tsaariaegseid poliitilisi olusid Kiisk oma käsikirjas siiski ei puuduta. Põhjus selgub ühest hilisemast kirjutisest, kus ta analüüsib eesti laulupidude suundumusi muutuvast ajast. „Milline oli tsaari-vene võimukandjate muusikapoliitika?“ küsib Kiisk (1965) ning vastab, et „seda polnudki, Tsaari-vene hümn oli vist ainuke laul I üldlaulupeo kavast.“ See ajajärk ei paku Kiisale huvi, ta ei näi tajuvat nimetamisväärtset konfliktit muusikategevuse ja riigivõimu vahel. Kiisk vaatab mööda tõsiasjast, et ka siis eksisteeris tsensuur, rääkimata sellest, et just tsaariajal algas rahvuslik liikumine, milles muusikal oli tähtis roll täita.

Eesti Vabariigi asutamisele järgnenud periood pakub Kiisale rohkem huvi. Aasta 1918 märgib tema jaoks riikliku iseseisvuse formaalset väljakuulutamist, kuna vaimne iseseisvumisprotsess oli Kiisa arvates teostunud juba varem. Käsikirjas mainib Kiisk selle perioodi oluliste sündmustena Tallinna Konservatooriumi ja Tartu Kõrgema Muusikakooli asutamist, kus hakati koolitama rahvuslikke heliloojaid. Taustana kasutab ta ajaloosündmusi, mis loovad n-ö dramaatilise kontrasti: mõlemad muusikaõppeasutused rajati „ajal kui noore demokraatliku Eesti Vabariigi rahvavägi pidas kahefrondi sõda – vene bolshevistlike ja saksa parunite truppide vastu“. Selliste kontrastide rohkus kujuneb hiljem väga iseloomulikuks Kiisa kirjutamisstiilile.

Kuni oma ajakirjanikutegevuse lõpuni aastal 2000 rõhutab Kiisk igal võimalusel asjaolu, et eesti muusika ja kogu vaimse kultuuri käekäik sõltus vene ja saksa võõrvõimude omavahelistest konfliktidest, mille lahendamine toimus Eesti territooriumil. Sealjuures ei jää ta sündmusi distantsilt jälgivaks kroonikuks, vaid kirjutab kui nendes osaleja; seda võib tajuda isegi siis, kui sündmused toimusid enne tema sündi, nagu näiteks „kahefrondisõda“. Millega sellist lähenemisviisi seletada? Kiisk alustas oma muusikaõpinguid 1940. aastatel Tallinna Konservatooriumis. Sõda ja okupatsioonid tabasid teda just erialase haridustee hakul, mistõttu see tee kohe ka katkes. Kiisk otsis uusi õpivõimalusi Soomes ja hiljem Rootsis, kuid see luhtus mõlemas riigis – luhtus tema unistus saada professionaalseks muusikuks. Kiisa isikliku elu traagika ja Eesti Vabariigi traagika langevad kokku: mõlema areng lõigati läbi samade ajaloosündmuste käigus. Kiisa kirjutisest jääb mulje, et ta ei saanud lahus vaadelda oma isiklikku elu ja Eesti Vabariiki, hoolimata sellest, et need ajaliselt täpselt ei kattunud.

Eesti Vabariigi aegse muusikaülevaate esitab Kiisk oma käsikirjas üsna pealiskaudselt, justnagu kiirustades, et jõuda võimalikult ruttu Tubina juurde, kes oli paguluses üks ta lähemaid sõpru ning kes heliloojana kujunes A. Kapi kõrval ta teiseks favoriidiks. Kiisk kirjutab: „Erikoha H. Elleri õpilaste peres ja eesti noore-

mate heliloojate generatsioonis üldse omab Eduard Tubin (1905), meister, kelle nimi mõningal määral juba on jõudnud üle kodumaa piiride. Eduard Tubinat võib lugeda eesti helikunsti Britteniks. [...] Sama keskse positsiooni kui Britten uue- inglise helikunstis, omab Tubin eesti omas.¹⁴ Järgneb Tubina loomingu analüüs, mis paljuski langeb kokku Kiisa hilisemate kontserdiarvustuste ja Tubina plaadiannotsioonidega (põhjalikumalt allpool). Domineerib vormipõhine analüüs koos noodinäidetega, mida täiendavad poeetilised kirjeldused meeleoludest, mida Kiisk muusikalistes teemades on tajunud. Tubina V sümfoonia väljendub Kiisa sõnul autori isikliku ja rahvusliku probleemistiku kattumine ehk siis seesama suhe, mida lugeja võib aimata Kiisa enda muusikakirjutistes. Kiisa arvates leiab eesti rahvuslik traagika Tubina muusikas „vabale maailmale ilmutamist absoluutse kunsti internatsionaalselt mõistetavas keeles“; Kiisa kujutus muusika informatiivsusest ja missioonist polnud kitsalt piiratud ainult oma rahvusega.

Katse anda ülevaadet pagulasmuusika kujunemisloost

Eesti Vabariigi periood Kiisa käsikirjas lõpeb Tubina V sümfooniaga. Järgmine osa on planeeritud pagulasmuusikale, kuid see on jäänud pooleli. Üheks oletatavaks põhjuseks võib pidada materjalinappust: arvatavasti puudus Kiisal täpsem ülevaade sellest, mida olid jõudnud kirjutada pagulasheliloojad teistes maades. Käsikirja kirjutamine langes kokku pagulaste massilise ümberasumisega Saksamaa DP-laagritest Ameerikasse, Kanadasse ja Austraaliasse. Toimus eesti pagulaskonna geograafiline „paika loksumine“, kultuurielu eksiilis oli just jõudmas oma uude järku ning see võis muuta muusikast kirjutamise keeruliseks.

Kiisa käsikirja vaadeldes ilmneb, et pagulasmuusikat käsitleva osa sissejuhatus on kirjutajale samuti raskusi tekitanud. Osal on kolm algust, nimetame neid siin variantideks X, Z ja Y. Kiisk on katsetanud mitmesuguseid sõnastusi ja kaalunud eri fakte, ilmselt otsides parimat moodust, kuidas lugejale lühidalt selgitada eesti pagulasmuusika tekke poliitilist tausta.

Variant X:

„Hoogsa kultuurilise arengu vabas Eestis katkestas Nõukogude Vene okupatsioon 1940. a. juunis. Kommunistlik diktatuur ei jätnud vabadust isegi heliloominguks: enam ei olnud helilooja enda töekspidamised määravaks teguriks, vaid põhimõtted määrati kindlaks Kommunistliku Partei Keskkomitee poolt. Muusika pidi olema rahva kõige laiemale hulkadele arusaadav, sisult sotsialistlik, vormilt rahvuslik. Mis ütleks Britten või teised inglise heliloojad, kui Churchill neilt nõuaks konservatiivse ilmelist muusikat või Attlee teeks etteheiteid, et heliloojad ei ole oma loomingus küllalt Labor Party põhimõtteid järginud?“ (Edasi loetleb Kiisk keelatud autoreid mõlema okupatsiooni ajal ning jätkab, et nendes oludes oli ootuspärane suure osa muusikute pagemine Läände 1944.)

¹⁴ 1984 on Neeme Järvi võrrelnud Tubina positsiooni eesti muusikas Griegi ja Sibeliuse omaga nende rahvuskultuuris (Järvi, intervjuu 8.–13.09.84).

Variant Z:

„Hoogsa kultuurilise arengu vabas Eestis katkestas 1940. aasta juunis Nõuk. Liidu okupatsioon ja kommunistliku diktatuuri algus, mis 1941–1944 oli usaldatud nazi-Saksamaa Gestapo teostada, et siis jälle üle minna Vene NKVD kätte. Mõlema diktatuuri terrorit kultuurielu üle võib osalt käsitleda koos. Kaasaegse helikunsti silmapaistvamate autorite A. Schönbergi, A. Bergi, A. V. Weberni, P. Hindemithi, B. Bartoki ja I. Stravinski looming oli põlu all kord ettekäändel, et see on juutlik-bolshevistlik kakofoonia, kord, et see on juurteta kosmopoliitide formalism, mis on vastuolus töötava rahva huvidega.“ (Edasi esitab Kiisk fakte Šostakovitši ja Prokofjevi tagakiusamisest Nõukogude Venemaal, jõudes lõpuks selleni, et „paremini ei käi ka eesti heliloojate käsi“, kuna osa neist küüditati ning osa siirdus pagulusse.)

Variant Y:

„Hoogsa kultuurilise arengule tegi lõpu N. Liidu okupatsioon 1940. aasta suvel, 1941–1944 oli Eesti Natsi-Saksamaa okupatsiooni all ja 1944. a. sügisel saabusid uuesti bolshevistlikud imperialistid. Hitleri-Saksamaa „kultuuripoliitika“ on lääne-maailmas hästi tuttav. Eesti muusikaelugi allutati rangele kontrollile: kõik kontsertide kavad käisid läbi tsensuuri, mis keelas rassiliselt mittevastuvõetavate autorite teosed [järgneb loetelu]. Ja üllatavalt sarnane on Sovjeti „kultuuripoliitika.“ (Variandis Y toob Kiisk näiteks Mendelssohn-Bartholdy, keda Eestis Saksa okupatsiooni ajal keelustati „rassiteoreetilistel põhjustel“, Nõukogude okupatsiooni ajal aga religioossetel põhjustel, kuna „usk on oopium rahvale“, tsiteerib Kiisk lõpetuseks Marxi). Kuna sellistes oludes oli vaba looming mõeldamatu, pagesid paljud muusikud Läände.

X-variant on ainus, kus poliitilisele sissejuhatusele järgneb ülevaade eesti pagulasmuusikast, kuid just Z- ja Y-variant sisaldavad selliseid lauseid, mida Kiisk on kasutanud oma hilisemates kirjutistes. Mis puutub heliloojatesse, siis käsikirjast on näha, et pearõhu kavatses Kiisk asetada kahe autori loomingule: need olid Kanadasse siirdunud Udo Kasemets ja Kaljo Raid, Tubinast on nagunii pikalt juttu eespool. Paraku jääb käsikiri selles osas väga konspektiivseks: Kasemetsa loomingust on antud lühike ülevaade, kuid 1950. aastate algul see polnudki veel kuigi mahukas. Raidi nimele järgneb ainult tühi leht. Kiisa jaoks oli heliloojate puhul oluline kriteerium nende rahvusvaheline tuntus. Valides põhjalikumaks tutvustamiseks Kasemetsa ja Raidi, pole Kiisa intuitsioon teda alt vedanud, kuna mõlemast said hiljem rahvusvaheliselt tunnustatud heliloojad. Teisest küljest annab Raidi looming hea võimaluse esile tuua sidet eesti traditsioonide ja rahvusvaheliste muusikasuundumuste vahel. Aastakümneid hiljem kirjutatud eesõnas Raidi soololauludele (Kiisk 1991a) leiab Kiisk, et teatud mõttes on Raid Saare töö jätkaja, kuna ta kasutab rahvaviisi, kuid ei muuda seda. Teisest küljest on Raidi julgelt dissoneerivad „klaverikaasmängud otsekui omaette auditavad prelüüdid“ ning nendes ei leia Kiisk midagi eesti-spetsiifilist.

Miks on eesti muusika rahvusvaheline kõlapind Kiisale nii tähtis? Tuntus ei ole Kiisa jaoks eesmärk omaette, samuti ei pea Kiisk eesti muusikat ülemaks teiste rahvaste muusika suhtes, kui mõned hilisemad mõtteavaldused koorimuusika

kohta kõrvale jätta. Oma muusikaloo käsikirjas püüab Kiisk esile tuua asjaolusid, mis kinnitavad eesti muusika võrdväarsust teiste kultuurirahvaste muusikate kõrval. Kiisk püüab lugejat veenda, et eesti kultuur pole madalam teistest kultuuridest, ehkki seda olude sunnil tuleb viljeleda eksiilis. Ta leiab eesti heliloojate hulgast meie „oma Haydni“, „oma Beethoveni“ ja „oma Britteni“. Eksiilühiskonnas on käibele läinud mõiste „globaalne rahvuslane“. Nii on iseloomustatud Tubinat (Mikk, intervjuu 13.07.12), kuid ka Kiisk oli seda omal kombel. Küllap soodustas globaalseks rahvuslaseks kujunemist elu paguluses, kuid eeldused pärinevad sõjaeelsest ajast, juba siis ületas Kiisa huvi rahvusliku kultuuri kitsaid piire. Kuid mõistagi kehtib see ka Tubina ja paljude teiste eesti muusikute kohta.

Miks kirjutati paguluses eesti muusikalugusid?

Kiisa käsikiri on arvatavasti üks varasemaid katseid eesti muusikaloo kirjapanemiseks paguluses. On tähelepanuväärne, et pagulaselu ergutas muusikalooliste ülevaadete kirjutamist: Stockholmis ilmus ka Aaviku „Eesti muusika ajalugu“ (1965–1969), mis on eksiilühiskonnas väga levinud teos. Kuid erinevalt Kiisast, kes pühendab palju ruumi okupatsiooniaegadele, lõpetab Aavik oma muusikaloo 1940. aastaga. Okupatsiooniaegsest muusikasituatsioonist on Aavik väga lühidalt kirjutanud artiklis „Eesti muusika arengu piirjooni“, mis valmis 1952 ja ilmus 1957. See on ülevaade eesti muusika kujunemisest, kus professionaalsele muusikale eelneb rahvalaulutuvustus nagu ta hilisemas muusikaajaloo raamatus. Kuid 1940. aastatele on Aavik pühendanud vaid pool lehekülge artikli lõpus. Pikemalt peatub ta esimesel Nõukogude okupatsioonil, kus eesti muusikaelu seati „kommunistliku liistu peale“. Saksa okupatsioon tõi Aaviku järgi mõningat leevendust, kuid eesti muusikaelu ei jõudnud taastuda, sest kiiresti järgnes teine Nõukogude okupatsioon. Pagulasmuusikutest on nimetatud Tubinat, Aavikut, Ardnat, Olti, Rootsi, Raidi ja U. Kasemetsa. Nende tegevust vabas maailmas kirjeldab Aavik (1957: 88) mõnevõrra veidras sõnastuses, kuid ta juhib tähelepanu elu tegelikku- sele, mida Kiisk oma artiklites eriti ei puuduta:

„Nad [pagulasmuusikud] on lülitatud ühiskondlikku tootmisprotsessi, mille juures nad paratamata peavad arvestama ja leppima tegevusega ka väljaspool oma eriala. Kuid sellega ühenduses on neil osalisi võimalusi eesti helikunsti levitamiseks oma kaasmaalaste seas kui ka selle tutvustamiseks maa pärisrahvale“.

Anton Kasemetsa 1937. aastal ilmunud „Eesti muusika arenemislugu“ oli paguluses põhimõtteliselt kättesaadav. Miks kirjutasi Kiisk ja Aavik oma muusikalugusid? Võib-olla pakub mõningat selgitust Kolga (1980: 34) mõtteavaldus, mis otseselt puudutab küll pagulaskirjanikke, kuid võiks sobida ka muusikaloo kirjutajate kohta:

„Maa, kodu, oli meie alt õhku lastud ja me tahtsime endid mingil nivool, mingis punktis uuesti leida. Me olime igauks enda ette seotud oma nooruse ja oma loominguga probleemidega ja tundsimme vajadust Eesti üle, nagu see oli olnud,

ja eesti kirjanduse üle, nagu see oli olnud, uuesti ja uuesti rääkida, et sellel tagapõhjal ennast ära tunda ja uusi pidepunkte leida.¹⁵

Kokkuvõttes on tegemist identiteediprobleemiga – vajadusega alal hoida oma rahvuslikku kuuluvustunnet võõras ühiskonnas.

Kiisa küpsemine muusikaajakirjanikuks

Kiisa käsikiri „Eesti heliloojad“ ei jõudnud kunagi trükki, kuid see leidis lõikhaaval tee ta hilisematesse kirjutistesse. Kiisk realiseeris oma laiapõhjalise muusikatundmise eelkõige ajakirjanikuna, ta polnud professionaalne muusikateadlane. Teaduslikule käsitlusele läheneb Kiisa töödest kõige enam artikkel „Die estnische Musik von heute“ (Kiisk 1964a).¹⁶ See analüüsib eesti professionaalse muusika arengut eri ajalooetappidel sarnaselt käsikirjaga „Eesti heliloojad“. Eriti huvipakkuv on siin sõjajärgne periood, mis jäi käsikirjas lahti kirjutamata. „Die estnische Musik von heute“ annab põgusa ettekujutuse heliloojate tegevusest nii paguluses kui Kodu-Eestis. Artikli põhjal võime näha, milline teave Kodu-Eesti muusika kohta oli kirjutamise ajal Kiisa käsutuses, aga ka seda, mida Kiisk Kodu-Eesti muusikas tutvustamisväärseks pidas. Lühida vaatluse alla on võetud noorema põlvkonna heliloojate Pärdi, Räätsa, Tambergi ja Tormise muusika. Teatud mõttes oli Kodu-Eesti heliloojatest positiivses toonis kirjutamine julge samm, kuna 1964. aastaks oli Eestis valitseva okupatsiooni vastu suunatud rahvuslik välisvõitlus väga aktiivne ning diskussioon Kodu-Eestiga suhtlemist pooldavate ja eitavate leeride vahel oli omandanud terava tooni. Kiisk püüab nii kõnealuses kui ka hilisemates kirjutistes panna kaaspagulasi mõistma seda diktatuuri survet, mis ahistab kodueestlaste loomevabadust. Artikli viimases osas „Ideologische Forderungen für die Komponisten“ analüüsib ta parteilisi otsuseid muusika kohta. Seda tehes tsiteerib Kiisk kriitiliselt Sirpi ja Vasarat ning Eesti Kommunisti, mis näitab, et tema teadmised olukorrast Eestis tuginevad tõepoolest Eesti elu tegelikkusele, mitte ebamäärastele kuuldustele. Kasutatud allikmaterjali tõttu poleks isegi tolalased Nõukogude Eesti tsensorid saanud Kiisa artiklist välja lugeda „rahvusliku välisvõitluse propaganda“ märke.

Eesti muusika biograafilise leksikoni andmetel on Kiisk lisaks artiklitele avaldanud ka neli raamatut: „Eduard Tubin“, „Tallinna Konservatoorium 60 aastane“, „Artur Kapp – Keelpillide kvintett cis-moll kahele viiulile, kahele violale ja tšellole (1918)“ ja „Körsängen i Estland“ [Koorilaul Eestis] (EKBL 2007: 271–272). Kiisk oli küll väga produktiivne, kuid raamatuid ta siiski ei kirjutanud. Tegemist on äratrükkidega Teataja artiklitest ning kontserdikavade juurde kuulunud pike-

¹⁵ Kiisa arvamusi paguluses kirjutatud eesti kirjanduslugude kohta vt artiklist „Raamat Karl Ristikivist“ (Kiisk 1991a), mille terviktekst on avaldatud lk 99–106.

¹⁶ Teadusartikliga on võrreldav ka nt „Peeter Süda sünnist 100 aastat“ (Kiisk 1983a), kus Kiisk annab ülevaate Süda tegevusest, analüüsib loomingut koos rohkete noodinäidete ja muude illustatsioonidega. Artikli lõpus esitab Kiisk isegi allikaviited, mis on iseloomulik teadusartikli formaadile.

mate kirjutistega, mis algselt samuti ilmusid Teatajas artikli kujul.¹⁷ Nii nagu Acta Baltica artikkel, on ka need tööd sisuliselt seotud käsikirjaga „Eesti heliloojad“ ning teenivad muusika tutvustamise kõrval poliitilise olukorra selgitamise lisaeesmärgi. Laiema lugejaskonna võisid leida rootsikeelsena ilmunud brošüürid „Eduard Tubin“ (1956) ning „Körsången i Estland“ (1967). Viimane esitab fakte eesti kultuurist, mis seovad Eestit Rootsiga. Seoses varasema ajalooa kirjutab Kiisk rahvakooli algatajast Bengt Gottfried Forseliusest, kelle tegevust toetas Karl XI. Liikudes edasi vahetult sõjaeelsele perioodile, tutvustab Kiisk neid rootsi, norra ja soome koore, kes osalesid Eesti laulupidudel. Andmeid on ta otsinud 1920.–30. aastatel ilmunud ajalehtedest Stockholm-Tidningen, Svenska Dagbladet ja Dagens Nyheter. Varasemate kultuurikontaktide esiletoomine võimaldab Kiisal rootsi lugejale märku anda, et Eesti on kuulunud Põhjamaade kultuuri-ruumi ning isolatsioon kujunes välja alles Nõukogude okupatsiooni tingimustes.

Kiisa kontseptsioon täiuslikust muusikaarvustusest

Hea võimalus nii eesti muusika tutvustamiseks maailmale kui ka tähelepanu juhtimiseks Nõukogude okupatsiooni püsimisele Eestis avanes Kiisal siis, kui Neeme Järvi asus plaadistama Tubina teoseid 1980. aastatel. Selleks ajaks oli Kiisk juba kujunenud selgelt isikupärase käekirjaga muusikaarvustajaks, kes võimalusel kritiseeris teisi arvustajaid – ta näis täpselt teadvat, milline peab olema tõeliselt hea muusikaarvustus või muusikatutvustus. Missuguseid nõudeid Kiisk arvustusele esitas ning milliseid eesmärgi arvustus pidi täitma? Selgitame seda kahe 1979. aastast pärineva artikli toel. Esimene neist („Rootsi arvustajad eesti muusikast“) näitab, milline üks muusikaarvustus Kiisa arvates olla ei tohiks, teist („Miks see kell jälle kumiseb?“) aga võib pidada Kiisa enda parimaks stiilinäiteks, mistõttu see on käesolevas raamatus ka tervikuna avaldatud.¹⁸

1979 kanti Stockholmis ette Tubina ja Pärdi loomingut. Kontserdi korraldas Stockholmi filharmoonia, kavalehe koostas Per Skans ja Kiisa hinnangul ei tõusnud see kõrgemale „Inturisti“ brošüüri tasemest. Muusikast kirjutati pealiskaudselt, noodinäited puudusid ja lisaks leidis kavalehel tõsine faktiviga. Skans kirjutas Tubina V sümfoonia kohta, et ettekande aluseks oli Nõukogude Liidus välja antud partituur. Kiisk esitab oma kontserdiarvustuses üksikasjaliku veaparanduse: „Ometi võib igas noodiaris näha, et Tubina 5. sümfoonia ilmus 1954. a. Stockholmis Körtingi kirjastusel. Noodid graveeriti Pariisis Jolivet' ateljees ja

¹⁷ „Eduard Tubin“ (Kiisk 1956) on 14-leheküljeline brošüür rootsi keeles. „Tallinna Konservatoorium 60 aastane“ (Kiisk 1979a) on 12-leheküljeline trükis, mis täitis kontserdikava funktsiooni, kui Stockholmi kaubandusülikoolis 30. novembril ja Lundis Lundia hotellis 2. detsembril tähistati 60 aasta möödumist Tallinna Konservatooriumi ja Tartu Kõrgema Muusikakooli asutamisest. Kirjutis ilmus artikli kujul ka Teatajas (Kiisk 1979b). „Artur Kapp – Keelpillide kvintett cis-moll kahele viiulile, kahele viololale ja tšellolale (1918)“ on 8-leheküljeline äratrükk ajalehes Teataja ilmunud artiklist (Kiisk 1987a). Äratrüki kujul kuulus see Stockholmi Eesti Naiskoori kontserdikava juurde (Kava SEN 1987). „Körsången i Estland“ („Koorilaul Eestis“, Kiisk 1967a) on 17-leheküljeline brošüür, mis ilmus seoses RAM-i Rootsi-turneega 1967. aasta septembris.

¹⁸ Vt lk 69–73.

trükkimine toimus Kopenhaagenis Wilhelm Hanseni trükikojas“ (Kiisk 1979c).¹⁹ Kiisk kritiseerib oma arvustuses lisaks kavalehe koostajale ka rootsi kontserdiarvustajat C.-G. Åhléni, kes juba teist korda paneb oma kirjutise pealkirjaks „Tubina aeg tuleb“ (esmakordselt Aftontidningen'is 17.11.47). Kiisk leiab, et „eeskätt Stockholmi Filharmoonia kohus on hoolitseda selle eest, et Åhlén kolmandat korda ei peaks seda päälkirja kasutama“ (samas). Kiisa silmis on eesti muusika tutvustus nii kontserdikavas kui rootsikeelses arvustuses küündimatu eelkõige noodinäidete puudumise ja võhiklike faktivigade tõttu. Noodinäited ja faktitäpsus on olulised tunnusjooned Kiisa enda muusikatutvustustes ja arvustustes.

Teine vaadeldav artikkel „Miks see kell jälle kumiseb?“ (Kiisk 1979d) on ideaalse muusikatutvustuse musternäide. See on lisaks ka niisugune artikkel, mida mingil juhul poleks saanud kirjutada keegi teine kui Kiisk. Selles on ühendatud tema isiklik pagulasesaatus teadmistega eesti ja maailma muusikaklassikast, siin tulevad esile Kiisa lai lugemus ja suurepärase faktimälu.

„Miks see kell jälle kumiseb?“ on üles ehitatud nagu põnev jutustus, mis samas on ülitihedalt täis pikitud fakte eri kunstivaldkondadest. Kiisk alustab nostalgilise tagasivaatega oma paguluse esimesele päevale Soomes 1943. aasta 3. novembril, millest on möödas täpselt 35 aastat. Nüüd tuleb ta Helsingisse vaba mehena vabalt maalt. Ta astub sisse Fazeri muusikaärisse, kus teda ilmselt ammu tuntakse. Justnagu õnneliku juhuse tahtel saab Kiisk muusikaärist teada, et Järvil on parajasti käimas kontserdieelne proov. Sealt algab Kiisa „avastusretk“. Ta läheb proovisaali ja kuuleb teost, mis on talle võõras. Kiisk kirjeldab kaasahaaravalt autori tuvastamise protsessi, demonstreerides sellega oma mitmekesiseid teadmisi muusikast: polürütmiat – järelkult kaasaegne; teatud laskuv motiiv – meenutab Schönbergi, kuid pole siiski tema; keelpillid kõlavad sarnaselt Ives'i teosele „Central Park in the Dark“, kuid seal pole kellalööke. Artikkel on illustreeritud rohkete noodinäidetega, järgides sellega olulist nõuet, mida Kiisk muusikatutvustustele ja arvustustele esitas.

Kellalöögid juhivad Kiisa muusika juurest kirjanduse valda; artikli pealkiri „Miks see kell jälle kumiseb“ on tegelikult rida Kalju Lepiku mälestusluuletusest August Gailitile. Kiisk esitab artiklis pika loetelu kellamotiividest eesti kirjanduses, kuni jõuab välja Herbert Salu romaanini „Lasnamäe lamburid“, mis ilmus vahetult enne kõnealust artiklit 1978 Lundis. Kirjandusliku mõtiskluse aegu, mis justnagu toimuks proovisaalis muusikat kuulates, on ka muusikateos lõpule jõudnud ja siis selgub, et tegemist oli Britteni mälestuseks kirjutatud „Cantusega“, autoriks Arvo Pärt.

Mõistatus on lahenenud, autor, teos ja selle loomise ajend on teatavaks saanud, kuid Kiisa arutelu artiklis jätkub – nüüd juba leinamuusika teemal. Võrdlusena tulevad kõne alla Mozarti, Hindemithi, Elleri, Raidi, Tubina ja A. Kapi teosed. Kiisk jõuab järeldusele, et Pärt jätkab eesti muusika varasemaid traditsioone. Kiisk toob selle kinnituseks näiteid eri žanritest, kaasa arvatud koorilaulud nagu näiteks mõnevõrra üllatuslik Kreegi „Muhumaa ja Virtsu väin“, mis Kiisa arvates

¹⁹ Teos tõepoolest avaldati Moskva kirjastuses Музыка 1966. Kõrilingi kirjastamisel ilmus Tubina V sümfoonia loomulikult varem (1947), lisaks taskupartituur (1954) (Rumessen 2003: 64).

on üles ehitatud sarnastele kompositsioonivõtetele nagu „Cantus“. Edasi pöördub Kiisk taas luule valdkonda. Ta tsiteerib Ants Orast, kes, võrreldes anglosaksi luulet eesti omaga, nendib, et eesti luule pole läbi teinud samasugust atrofeerumisprotsessi. Kiisk leiab, et seda hinnangut võiks kohaldada ka eesti muusikale. Lõpetuseks pöördub Kiisk veel kord tagasi kellade juurde, seekord ingliskeelsete filmide näitel. Kokkuvõtteks tõdeb ta, et Britteni mälestuseks kirjutatud „Cantus“ ületab Britteni enese loomingut, mida ta tegelikult väga kõrgelt hindas ning mille tutvustamisele Kodu-Eestis kaasa aitas.²⁰

1980. aastateks olid Kiisa muusikatutvustuse aluspõhimõtted lõplikult välja kujunenud. Järjekorras esimene, mis tema kirjutistes alaliseks püsima jäi, on eri okupatsioonirežiimide seostamine muusikaga. Kiisa leidlikkus okupatsioonile viitamisel näib olevat piiritu, isegi kui tegemist on väga lühikeste kirjutistega. Teine oluline punkt on muusikateose tähtsamate ettekannete loetlemine, millele ta võimalusel lisab arvustajate kiitvaid hinnanguid. Tsitaadid välismaistest arvustustest ilmuvad Kiisa kirjutistesse pärast 1947. aastat, siis kanti Stockholmis ette Tubina V sümfoonia ja ooperilavastuste tõttu hakkasid eesti interpreetid rootsi ajakirjanduses tähelepanu pälvida. Kontserdikavade jaoks muusikatutvustuste kirjutamine tõi kaasa vormikirjelduste lisandumise koos noodinäidetega – kontserdikavad sobisid selleks hästi. Hiljem Teataja juures kasutas ta noodinäiteid sageli ka ajaleheartiklites. Teataja ei olnud kõige sobivam väljaanne nii arvukate ja nii spetsiifiliste muusikakirjutiste jaoks. Peatoimetaja Aksel Mark on püüdnud Kiisale selgitada, et niigi kasina mahuga ajalehes ei peaks kulutama väga palju ruumi muusikale. Kiisk on vastanud: „Aga teist muusikalehte meil ju ei ole!“ (Vaska 2002: 85). Kiisk kasutas oma toimetajapositsiooni muusika huvides ära ka pärast Margi märkust: arvustuste hulk pigem kasvas ning ka sisu osas ei taganenud Kiisk oma muusikatutvustuse põhimõtetest.

Tubina plaadilisad vabadusvõitluse teenistuses

Umbes samal ajal kui Järvi käis Helsingis „Cantust“ juhatamas, võttis kuju kõigi Tubina sümfooniade plaadistamise idee. Kiisk (1987b) kirjutab, et Järvi tuli selle mõttega korduvalt välja aastatel 1978–79. Mõtet asuti teostama pärast Järvi emigreerumist USA-sse. 1981 salvestati Bergenis IV sümfoonia kontsertettekannet,²¹ ka Kiisk oli selleks puhuks Norrasse sõitnud. Valmis sai üks LP Tubina loomingu ja sellele niipea uusi plaate ei järgnenud. 1984 toimus Torontos ESTO ja Järvi juhatus külalisena sealset sümfooniaorkestrit. Kontserdi eel andis ta pikema

²⁰ Mikk lavastas Britteni „Me teeme ooperit. Väike korstnapühkija“ Estonias 1977, hiljem ka Moskvas, Tamperes ja Helsingis (EMBL 2007: 501); partituuri muretsemisel oli abiks Kiisk (Mikk, intervjuu 13.07.12).

²¹ Sümfoonia tuli ettekandele 5. novembril Bergenis Grieghallen'is, Harmonien-orkestrit juhatus Järvi. Göteborgi eestlaste rahalisel toel IV sümfoonia heliplaadistati (BIS LP-227, 1983). CD-versioon anti välja 1986 (Rumessen 2003: 67). Plaadilisas on IV sümfoonia salvestamise aastaks ekslikult märgitud 1982.

intervjuu ESTO-raadiole,²² kus peamiseks jututeemaks on Tubina teoste plaadistamise tähtsus eesti kultuurile:

Järvi: „See pole mitte üksnes minu, vaid terve eestlaskonna mure – viia eesti muusika maailma. Ja meil on niisugused suured esindajad olemas, kellega me võime julgelt välja minna ja näidata, et meil on ka oma Sibelius ja oma Grieg, aga me ei ole osanud veel siiamani teda välja tuua. [...] Mul on heliplaadi-kompaniid, kes hea meelega tahavad plaadistada ja levitada Tubina töid ja Pärdi töid samuti. Meie ülesanne on nüüd see orkester, see sada meest kinni maksta ja see ei ole nii võimatu, sest eestlasi on nii palju näiteks siin Torontos praegu koos. 20 000 eestlast! Iga inimene paneb ühe dollari ja oleks kõik see tsükel valmis. [...] Me viiksime eesti muusika suurde maailma kõlama: et see on eesti helilooja, et see on suur helilooja ja et me näitame seda, et meil on tõesti oma suurkujud olemas. Ja me teeme sellega suurt poliitikat! Me näitame sellega, et me oleme siin vabas maailmas midagi ära teinud oma kultuurile ja kunstile.

Raudsepp: „Me hakkame paari minuti pärast sellega siin Torontos peale.“

Järvi: „Jah, hakkame peale kohe, ma pean fraki selga panema.“

(Järvi, intervjuu 08.–13. 09.84)

Ühe-dollarikampaania täpselt sellisel kujul ei käivitunud, kuid eksiilühiskond tõepoolest toetas Tubina teoste plaadistamist. Aastaid hiljem meenutab Järvi:

„Ma ise kogusin Ameerikas raha Tubina salvestuste jaoks. Mul olid eestlaste aadressid saadud ja ma saatsin ise kirju. Rootsieestlastelt ka saime raha. Ega BIS ilma rahata ju ei teinud. Ja ega Tubin ei olnud ka mingi rootsi helilooja, ehkki ta viibis Rootsis. Ta ei olnud pärisrootslane. See asi oli ikka väga segav talle, sest eestlase peale vaadati ikka viltu. Ja tema muusika – ükskõik kui hea see oli – ei olnud tuntud.“

Maria Kiisk kommenteerib:

„Kui Neeme tuli, siis suhtumine hakkas muutuma, mitte ainult rootslaste hulgas, vaid eestlaste hulgas. Meil oli nii, et ühed olid kogu aeg eestlased ja teised olid mõnikord. Aga kui Neeme tuli ja hakkas juhutama Stockholmis kontserdil, siis inimesed tulid ja nad mõtlesid pärast, et võib-olla see ei olegi nii halb – olla eestlane. Ja siis oli järsku Tubin ka tähtsam.“

(Järvi ja M. Kiisk, intervjuu. Tallinn, 03.09.12).

Järvi väljendab oma Toronto intervjuus täpselt sama mõtet, mida Kiisk on nii varem kui ka hiljem paljudes kirjutistes rõhutanud: me saame teha midagi kasulikku oma rahvale, kui me levitame eesti muusikat: me toetame sellega oma vabaduspüüdlust. Selles osas moodustasid Kiisk ja Järvi 1980. aastatel väga tegusa tandemi. Kevadel 1981 oli Järvi taas Stockholmis juhatamas. See tõi kokku nii rootslasi kui eksiilis elavaid eestlasi.

²² ESTO korralduskomitee esimehe Toomas Metsala palvel koostas Andres Raudsepp raadiosaateid, mis edastati 8.–13. juulil ühe Toronto kohaliku raadiojaama kaudu. Saated olid eestikeelsed. Nüüdseks on need Raudsepa initsiatiivil arhiveeritud CD-le.

Käbi Laretei (paremal) on tulnud tervitama Lilian Järvit pärast kontserti 26. aprillil 1980 Berwaldhallenis. Neeme Järvi erakogu.

Eesti muusikud Brevenhalleni juures 1981. Vasakult: kanadaeestlased Adolf Scheller abikaasaga ja Kaljo Raid, Tage Olhagen (Rootsi raadio), Alfred Pisuke, Harri ja Ira Kiisk ning Neeme Järvi. Foto: Karin Saarsen. Neeme Järvi erakogu.

Brevenhalleni²³ kontserdi järel 1981 juunis ilmus Teatajas Kiisa artikkel „Järvi tutvustab Tubina ja Pärdi loomingut rahvusvahelisele publikule“, mille sisu moodustaski ainult Järvi kontserdikalender. Kiisk loetleb kõik tema 1981/82 hooaja kontserdid USA-s, Kanadas ja Euroopas. Kavas domineerib maailmaklassika,

²³ Järvi kutsuti juhatama Rootsi Raadiosümfoonikute kontserte Göteborgis, Malmös ja Stockholmis, kavas olid Prokofjev, Haydn ja Ravel. Ehkki Järvi elas siis juba USA-s, jooksis meediast läbi tema eesti päritolu ja Göteborgi kontserdimaja sissekäigu kohal reklaamiti Järvit kui edukat dirigenti Eestist (Kiisk 1980g).

kuid Kiisa jaoks on tähtis dirigendi eesti päritolu. Mis puutub eesti heliloojatesse, siis Järvi kontserdikavades oli Tubin esindatud VI sümfooniaga (kontserdid Rootsis), Pärdi loomingut tuli ettekandele ka Kanadas ja Šotimaal.

Tubina loomingu plaadistamise ajal tegi Kiisk Järviga tihedat koostööd. Ta viibis kontsertsalvestuste juures, propageeris Tubina muusikat nende kontsertide kohta arvustusi kirjutades ning koostas paralleelselt sellega kõigile plaatidele põhjalikud annotatsioonid. „Tema võttis ikka teose taktikaupa läbi nende plaadilistade jaoks. Eks me ikka omavahel arutasime ka, kui mina valmistasin sümfooniaid ette ja tema kirjutas neid annotatsioonid. Aga meil tuli Artur Kapi jutt vahele ja teema läks teistele asjadele.“ (Järvi ja M. Kiisk, intervjuu. Tallinn, 03.09.12). Nii olid Kiisa käed annotatsioonide kirjutamisel üsna vabad. BIS²⁴ mingeid sisulisi piiranguid ei seadnud, firma esindaja tundis heameelt, et leidub asjatundja, kes on võimeline Rootsis vähetuntud heliloojast kirjutama. Kui ajaleheartiklites pidi Kiisk mingil määral arvestama asjaoluga, et lugejatel võib puududa muusikaline ettevalmistus ning nad ootavad lihtsamat muusikajuttu, siis nüüd avanes Kiisal hea võimalus tutvustada muusikat nende põhimõtete kohaselt, mis tal olid välja kujunenud pika praktika jooksul.

Selleks ajaks, kui Järvi jõudis Tubina teoste plaadistamiseni, jooksis eksiilühiskonna viies aastakümme. Kiisk kirjutas muusikateoste tutvustusi ikka samas stiilis nagu paguluse algupoolel. Lisaks vormipõhisele kirjeldusele esitab ta andmed tähtsamate ettekannete kohta koos tsitaatidega arvustustest, samuti kasutab ta jätkuvalt iga võimalust siduda muusikateoseid sõnumiga okupatsiooni püsimisest Eestis. Seoses Tubina III sümfooniaga „Heroiline“ kirjutab Kiisk: „Eduard Tubin alustas oma III sümfoonia komponeerimist 1. dets. 1940,²⁵ mil Eesti oli olnud ligi pool aastat Nõukogude Vene okupatsiooni all, ja lõpetas 1. osa 10. mail 1942, mil Eestis umbes 9 kuud oli valitsenud saksa okupatsioonivõim“ (Kiisk 1987d). Kiisk tsiteerib ka Olav Rootsi, kes juhatas esiettekannet Tallinnas 1943 ning hiljem paguluses iseloomustas seda kui teost, mis on täis iseseisvuse kaotanud ja vabadust ihkava rahva meeleheidet, trotsi ning viha.²⁶ Kiisa sõnul oli võõrvõimust vabanemise soovi sõjaaegses Eestis võimalik väljendada ainult muusikaliste vahendite abil, kuna sõnad olid tsensorite valve all. Kiisa arvates mõistis eesti kontserdipublik Tubina sümfooniade varjatud läkitusi ka sõnadeta, tema III sümfoonia „Heroiline“ (1943) on „teatavas mõttes rahvuslik apell, vastupanumuusika“ (Kiisk 1983c ja 1986). Seoses Tubina IV sümfooniaga on Kiisk samas plaadilisas esitanud ka paljukorratud raudkapi juhtumi, mis ehk kõige ilmekamalt võiks nii mitte-eestlastele kui ka eksiilis üles kasvanud nooremale generatsioonile silme ette tuua eesti kultuuri hävimise loo. Esitame sündmuse siin lühidalt, nii nagu seda kirjeldab Kiisk. Sümfoonia ettekanne oli plaanitud 1944. aasta kevadele ning partituuri hoiti Estonia teatrihoone neljandal korrusel raudkapis. Märtsipommitamises 1944 Estonia süttis ning raudkapp vajus läbi kõigi korruste. Kiisk tsiteerib annotatsioonis Tubina hilisemat meenutust: „10. märtsi hommikul

²⁴ BIS oli Tubina plaatide salvestamise ajal alles noor firma (asut. 1973), kes teostas projekte, millel oli suhteliselt väike eelarve. Nüüdseks on BIS-ist kujunenud juhtiv klassikalise muusika plaate tootev firma Skandinaavias.

²⁵ Rumessen (2003: 55) esitab komponeerimise aastana 1940(?).

²⁶ Varem on Kiisk sama kirjutanud juba 1948. aasta laulupeoteatmikis.

läksid mehed vaatama ja nägid, et raudkapp oli all keldris ja kuum veel. Kui nad said nii kaugele, et said ta lahti ja võtsid värisevate kätega säält seest siis materjali välja, selle IV sümfoonia partituur oli äärest natuke kõrbenud“ (samas).

Mõnikord on Kiisa tekst väga napp, aga poliitilise tausta jaoks leiab ta ruumi alati. Näiteks seoses Tubina „Reekviemiga“ kaheksandal heliplaadil kirjutab Kiisk plaadilisas: „I osa aluseks on Henrik Visnapuu (sündinud 1890 – surnud 1951 New Yorgis [viide pagulusele]) luuletus „Ole tervitet, tervitet“, kirjutatud Eesti Vabadussõja ajal 1919. a. [viide püüdele vabaneda võõrvõimust]. Orel ja timpanid alustavad raskepärase leinamuusikaga ning koor laulab: Nii ilus on surra, kui oled noor“ [viide eestlaste patriotismile]. Hiljem kostub teatava troostina: „Kes üle jääb, vabalt võib elada.“ Eesti oligi iseseisev kuni 1940. aastani“ [viide Nõukogude okupatsiooni algusele Eestis] (Kiisk 1987e). Selle jaoks, mis juhtus edasi, kõnealusel annotatsioonis ilmselt täheruumi ei jätkunud, kuid peamised faktid on ära märgitud.

Kiisa kirjutatud annotatsioonid tõlgiti inglise, saksa, prantsuse ja rootsi keelde, seega tekkis vähemalt põhimõtteline võimalus, et tõde Eestis 1940. aastatel toimunu kohta ei vaju jäädavalt unustusse.

Eesti on vaba, kuidas edasi?

Kõigest kolm aastat on jäänud Eesti taasiseseisvumiseni, kui Järvil valmib Tubina viimane plaat. Tutvustades plaadilisas²⁷ klaverikontsertinot, kirjutab Kiisk: „Among the 25,000 Estonian refugees arriving in Sweden in the autumn of 1944 were numerous writers, composers, singers and actors. [...] From there they often went to perform not only to their compatriots but also to the Swedish public“ (Kiisk 1988), justnagu soovides veel ja veel kinnitada, et eesti pagulased ei tulnud Rootsi tühjade kätega, vaid rikastasid oma võimaluste piires selle maa kultuurielu.

Siis on Eesti äkki vaba ning Kiisa usk eesti muusika levitamise mõttesse lööb kõikuma. Rootsi eestikeelses raadiosaates 1992 räägib Kiisk seoses Olav Rootsi tegevusega:

„Saatis küll mitmeid rootslasi klaveril, kuid esines pianistina soolokontsertidega peamiselt eestlastele. Kontserdid toimusid kontserdimaja väikeses saalis, mis tuli eestlasi täis, nii et teisi poleks mahtunudki. Suure saali üür oleks olnud liiga kallis, lisaks reklaam linnas, müürilehed...“

Küsitaja Mare Aadli avaldab kahetsust, et rootslased ei saanud osa Olav Rootsi mängust ja eesti muusikast. Kiisa vastus väljendab täiesti erinevat seisukohta võrreldes sellega, mille juures ta on püsinud kogu okupatsiooniaja:

„Meil pannakse selle peale hirmus suurt rõhku, et kas rootslased kuulavad seda [muusikat] või kas eesti kirjandust ikka tõlgitakse rootsi keelde. Aga lõpuks on nii, et üks kirjandus – võtame raamatud nagu „Tõde ja õigus“ ja Lutsu

²⁷ Plaadiraamatus on ainult inglise-, saksa- ja prantsuskeelne tekst ning ka noodinäited puuduvad.

„Kevade“ ja nii – need on ju kõige ligidasemad m e i l e. Hää küll, Tammsaare on maailmakirjandus, see võib-olla ütleks ka teistele. Aga m e i l on niisugune kirjandus olemas ja me võime õnnelikud olla. [---] See on paratamatu, et üks niisugune asi on o m a rahvale kõige ligem alati. Ja Tubinaga oli ka nii. Kahju muidugi, et neid töid ei mängitud nii palju, kui nad oleks väärinud, aga ta sai need kõik siin siiski vabalt [vabas maailmas] kirjutada ja kas neid just parajasti mängiti või ei...“

Arutluse lõpuks jõuab Kiisk siiski välja oma varasema seisukoha juurde: „Kõige tähtsam, et nad [muusikateosed] on olemas ja nüüd on see ka plaadis olemas ja levib.“

Eesti muusika tutvustamisele kaasa aitamine oli Kiisa missioon kogu pagulusperioodi vältel. Äkitselt muutus olematuks see keskkond, milles Kiisk oma missiooni täitis ja nii ei toonudki 1991. aasta kaasa vaid puhast rõõmu, selle taga varitses midagi depressiooni sarnast. Miks, kui täitunud oli unistus vabast Eestist? Mikk on Kiisa meeleolumuutust püüdnud seletada Seppo Heikinheimo²⁸ juhtumi toel:

„Heikinheimo oli väga terava ütlemisega kriitik. Temal oli artikkel „Eesti kultuur pihtide vahel“, see oli millalgi peale Estonia teatri 75. juubelit. Sellele organiseeriti Eesti poolt vastus, tuntud kultuuritegelaste nimed all. Heikinheimo sai selle järel viisakeelu. Aga siis, kui Eesti taasiseseisvus, ta lihtsalt ei tulnud enam siia. Tal kadus konflikt ära. Vaba Eesti ei huvitanud teda enam, tal oli vaja intriigi, tal oli vaja konflikti võimuga. Harril see oli ka, ta ütles mulle ükskord, et kui Eesti sai vabaks, siis kõik riputasid punaste lipsude asemel kaela sini-must-valged, aga tema pani punase lipsu ette.“

(Mikk, intervjuu 13.07.12).

Tõenäoliselt peitub Miku tähelepanekus kui mitte kogu tõe Kiisa meeleolumuutuse põhjuste kohta, siis vähemalt oluline osa tõest. Poliitiline vastasleer oli kadunud, Eesti oli kultuurilisest isolatsioonist välja pääsenud ja muusika tutvustamise-levitamise adressaat oli koos sellega ähmastunud. Kuid seoses 1996. aasta ESTO-ga²⁹ kirjutab Kiisk taas, et „eesti kultuurilooming vajab pidevalt esitamist ja tutvustamist ning meie organisatsioonide, koolide ja noortetöö jätkuvat virgutamist. Meil on eriline häämeel, et võime seda nüüd teha koos eestlastega kodumaal ja Läänemeri pole enam meie lahutajaks vaid sidujaks“ (Kiisk 1996). See näitab,

²⁸ Seppo Erkki Sakari Heikinheimo (1938–1997) oli soome muusikateadlane ja -kriitik. Pärast tema vabasaruma (1997) ilmus ta artiklikogumik „Mätämunan muistemat“, mis sisaldab ka artiklit „Tallinnaan“ (345–361). Ehkki Mikk ei tõmba otsest paralleeli Kiisa ja Heikinheimo suhtumise vahele Nõukogude Eestisse, on nende suhtumised siiski sarnased. „En voinut *armastaa* neuvostovaltaa koska se oli kaikkein vihattavin asia mitä tunsin“ [Ei suutnud *armastada* Nõukogude riiki, kuna see oli vihatuim asi, mida tundsin.], kirjutab Heikinheimo seoses oma esimese reisiga Tallinnasse. Kiisa suhtumine ei võimaldanud tal kunagi Nõukogude Eestit külastada.

²⁹ ESTO algas Rootsis ja jätkus Eestis, see oli eesti rahva sümboolne ühendaja. On huvitav märkida, et seoses selle sünnimusega nõudsid mõned pagulusorganisatsioonid pronkssõduri kuju kõrvaldamist Tõnismäelt, mida aga teatavasti ei toimunud. Kiisa seisukoht oli, et eestlased ei peaks laskma end segada „okupantide sõduri pronksskujul“ (Kiisk 1996a).

et Kiisk on taas leidnud konkreetse põhjuse oma missiooni jätkamiseks, suunates selle nüüd eelkõige väljaspool Eestit eksisteeriva eesti ühiskonna jätkusuutlikkuse toetamisele. Probleem iseenesest pole kaugeltki uus, vaid umbes sama vana kui eesti pagulasühiskond Rootsis. Kiisk kirjutas esmakordselt noorema põlvkonna sideme lõtvumisest eesti kultuuriga aastal 1952 seoses kooritegevusega, millega tal endal oli eriti lähedane side.³⁰

Kiisk ja rahvuslik koorimuusika

Eesti kultuuri propageerimisel Rootsis toetus Kiisk eelkõige instrumentaalmuusikale (Tubina, Raidi ja Pärdi looming). Suuri lootusi pani ta ka interpreetide paremikule (Aumere, Roots, Laretei, Pisuke, Tohver), kes lisaks eesti muusikale esitasid rahvusvahelist repertuaari. Alates 1980. aastatest rõhutas Kiisk igal võimalusel Neeme Järvi ja Eri Klasi tegevust eesti muusika viimisel maailma – need kaks dirigenti olid siis rootsi publikule juba tundmatud.³¹ Eriti soodsaid võimalusi Eestile tähelepanu tõmbamiseks pakkusid sümfooniakontserdid, kus tunnustatud eesti dirigent (nt Järvi) juhatas tunnustatud eesti helilooja (nt Pärdi või Tubina) teoseid Göteborgi ja Stockholmi kontserdimajades, samuti Estonia teatri külalis-etendused Soomes ja Rootsis. Mis puutub eesti vokaalmuusikasse, siis õnnestus Kiisal rootsi lauljate hulgas levitada üksikuid A. Kapi soololaule, kuid koorimuusika kujunes niisuguseks valdkonnaks, mis teenis rahvustunde toetamist peamiselt pagulaskonna siseringis.

Kiisal oli koorimuusikast kirjutamiseks kolm olulist põhjust: laulupeod, Kodu-Eesti kooride kontsertreisid ning eestluse alalhoidmine. Paguluse algaastatel ilmusid koorimuusika-artiklid eelkõige seoses ülerootsiliste laulupidudega. 1972. aastast alates lisandusid ESTO laulupeod,³² samuti hakati paguluses rohkem kirjutama sõjajärgsetest Kodu-Eesti laulupidudest. Poliitilisel sulajal avanes eesti kooridel esinemisvõimalusi Soomes ja Rootsis ning Kiisalt ilmus alati sisukaid kontserdiarvustusi, millele ta oli teinud põhjalikku eeltööd. Kiisa kirjutised eestluse alalhoidmisest koorilaulu abil olid seotud noorema generatsiooni eemaldumise probleemiga pagulaskonna aadetest.

³⁰ Kiisk algatas Stockholmi Eesti (NMKÜ) Meeskoori, mida juhatas 1944–45. Hiljem on ta juhatanud Uppsala Eesti Segakoori (1948–54), EELK Stockholmi koguduse koori (1959–65), Stockholmi Eesti Naiskoori (1980–2000) ja eesti koolikoori Stockholmis. Kiisk on olnud ühendkooride juht nii rootsieesti üldlaulupidudel, Estivalil kui ESTO-l 1980.

³¹ Järvi emigreerus 1980 USA-sse, kuid juhatas orkestreid ka Rootsis; Klas oli 1985–89 Stockholmi Kuningliku Ooperiteatri peadirigent.

³² ESTO laulupidudeks on hakatud nimetama ulatuslikuma programmiga kontserte, kus esinesid eksiileestlaste ühendkoorid üle kogu maailma.

Laulupeo teema Kiisa kirjutistes

Koorimuusika suurkujudest oli Rootsi pagenu Juhana Aavik, kes omandas kooritegevuses juhtpositsiooni. Temast sai organisatsiooni Eesti Lauljaskond Rootsis esimees ja muidugi tegutses ta ka koorijuhina.

Juhana Aavik juhatab ühendkoore esimesel ülerootsilisel pagulaslaulupeol Skansenis 1948 (ETMM, f. M483, s. 176).

1954 toimus II ülerootsiline laulupidu ja laulupeoteatmiku koostas Kiisk (1954), kes selleks ajaks oli oma muusikakirjutistega juba tuntuks saanud.³³ Saatesõna tellis Kiisk Aavikult, kes kirjutab: „Üldrahvuslik kandepind on saanud suurimaks ning mõjuvõimsaimaks rahvusliku omakultuuri teguriks.“ Aaviku sõnul väljendub see kõige selgemalt „eestlaste laulupeokultuses“ (Aavik 1954). Aavik, kes pole kuigi osava sulega kirjutaja, propageerib klišeelikus sõnastuses koorilaulu rahvusliku tähtsuse ideed, mis oli jõudnud üleküpsemise järku juba sõjaeelses Eestis. Kuid paguluse kontekstis oli olukord siiski erinev olukorrast kolmekümnendate aastate Eesti Vabariigis. Koorilaulutraditsiooni jätkamine osutus siin tööpoolest äärmiselt oluliseks teguriks eestlaskonna kooshoidmisel, sest see oli üks emotsionaalsemaid ühistegevuse vorme. Selles oli teatud määral nostalgiat, mis leevendas pagulaste koduigatsust, see pakkus võimalust oma tundeid kuuldavalt väljendada

³³ Pika ajakirjanikustaažiga Voldemar Kures nimetab Kiiska oma 1952. aasta päevaraamatus „intelligentseks noormeheks“, kuna Kiisk on osanud väga tabavalt iseloomustada pianist Juta Kippasto klaverimängu (Kures 2006: 238).

koos teistega, kes tundsid sama. Sõjaeelsest Eestist kaasa toodud laulurepertuaari patriootiline sisu ei lasknud kellelgi unustada oma Eesti isamaad.

Ehkki koorilaul teenis eestlaskonnas n-ö sisepoliitilist otstarvet, on Kiisk koostanud 1954. aasta laulupeoteatmiku kakskeelsena. Kõik kirjutised ja laulutekstid on tõlgitud rootsi keelde. Paguluse esimesel aastakümnel on kakskeelsed laulupeoteatmikud ja kontserdikavad üldlevinud.³⁴ Samuti toimiti ka näiteks Kanadas, kus koorikontsertide kavad sisaldasid eesti- ja ingliskeelseid muusikatutvustusi ja laulutekste (nt Ojamaa 2011: 134–135). Aastate jooksul jäi tõlkeid üha vähemaks nii Kanadas kui Rootsis. Näiteks 1977. aasta ülerootsilise laulupeo teatmikus on kõik kirjutised ainult eestikeelsed, rudimendina on säilinud vaid rootsikeelne programm. Rootsi keele taandumisel eesti muusikatrükistes on arvatavasti mitu põhjust. Esiteks, rootslaste huvi eesti laulupidude vastu võis kujuneda oodatust tagasihoidlikumaks, nii nagu see juhtus ka eesti ooperiga. Teiseks, aastatega tekkis uusi infokanaleid, mille kaudu „eesti asja“ sai tutvustada palju efektiivsemalt kui laulupeoteatmike kaudu. Rootsikeelsed programmid ja muusika lühitutvustused ei kadunud kavalehtedelt siiski täielikult. Stockholmi Eesti Naiskoori esinaine Lola Puusepp selgitab põhjust:

„Meie kontserdid olid ikka kõigile, mitte ainult eestlastele. Paljud olid ju rootslastega abielus, peaaegu pooled inimesed olid kontserdil ikka rootslased ja kavalehed olid selle pärast ka eesti- ja rootsikeelsed. Kiisa eesmärk tõesti ei olnud koorikontsertidel rootslastele eesti kultuuri näitamine – seltsieluline külg oli väga tähtis, abikaasad said kaasa tulla. Eestlasi muusika kaudu tutvustas ta küll oma artiklites, eriti Teatajas, aga mitte koorilauludega. See oli ka tähtis, et koorilaulmine ühendas eesti noori ja vanu. Kiisk oli väga eestimeelne oma tegevuses kooridega.“ (Puusepp, intervjuu 12.09.11)

Põlvkonnaprobleem

Noorema põlvkonna eemaldumine eestluse ideest andis endast märku juba paguluse esimesel aastakümnel. Eesti ühiskond Rootsis ootas koorilaulult tuge noorema generatsiooni patriotismitunde kasvatamises. Seoses sellega kirjutab Kiisk (1952):

„Rahvuspoliitiliselt on Stockholmis tegutsev ENMKÜ Noorte Segakoor tähtis tegur noorte kooshoidmisel eestlasena. [---] Käimasoleva vabadusvõitluse päevaküsimusi on koori ajakiri „Mõttelend“ käsitlenud positiivselt selgitavate ja ergutavate kirjutistega, hoides nii Rootsis küpsevas generatsioonis elavana

³⁴ Mõned pagulaslaagri perioodi kontserdikavad olid ainult rootsikeelsed, eriti kui kontserdid toimusid rootsi kirikus, kus kuulajaskonna suurema osa moodustasid rootslased. Kiisa isiklikus arhiivis on säilinud näiteks nn võileivapaberile trükitud kava, mis näitab, et eesti koorid Herman Kanni ja Alfred Terase juhtimisel, Helmi Betlem (sopran) ja Harri Kiisk (orel) andsid kontserte Åmåli ja Billingsforsi kirikutes 1945. aasta aprillis. Kavas olid Beethoveni, Mozarti, Haydni, Regeri ja ka eesti heliloojate vaimulikud laulud.

Eesti iseseisvusideed, ühtlasi kõigile meelde tuletades meie kohustust teha aktiivsete võitlejatena kõik võimaliku kodumaa taasvabastamiseks.“

Kiisa üleskutse „teha kõik võimalik kodumaa taasvabastamiseks“ mõjub tema isikupärase stiili taustal üllatavalt loosunglikult. Meil puudub võimalus hinnata, kas Kiisa artikkel juhtis noori soovitud suunas, kuid me võime leida mõned head näited rootsieesti tollaste noorte kirjanike teostest, mis peegeldavad suhtumist sellistesse üleskutsetesse. Mõni romaan sisaldab üsna originaalset tegevuskava, kuidas pagulased saaksid kõnepidamise tasandilt edasi liikudes kodumaa vabastamiseks tõepoolest midagi kasulikku teha: nt Rootsi lennuki kaaperdamine Enn Nõu kaksikromaanis „Lõigatud tiibadega“ ja „Pärandusmaks“ (1976a, b).³⁵ Esimese pagulaspõlvkonna üleskutse noorematele kandis õilsat ideed, probleem oli pigem idee edastamise taktikas: liiga palju kõnekoosolekuid, liiga palju rahvuspropagandistlikke trükiseid, liiga ülepaisutatud sõnastus. Hiljem Kiisk ilmselt mõistab seda, tunnistades, et ainult kõlavatest sõnadest noorte kaasamiseks ei piisa (Kiisk 1963a).³⁶

Kiisk paneb noore põlvkonna eemaldumist eestlusest tähele eelkõige seoses koorilauluga. Tutvustades Saare laule rootsieesti muusikahuvilistele, on Kiisk neid kõrvutanud maailmas tuntud heliloojate loominguga: „Noore vello, vee-
retage!“ kõlab nagu Stravinski, „Laste hällutamise laul“ nagu Debussy, „Läksin kõrtsi aega viitma“ nagu Bartók ja „Köver kuuske“ nagu Sibelius. Selgituseks lisab Kiisk, et tema eesmärk pole teha Saarest epigooni, võrdlemine on hädaabinõu. See aitab luua ettekujutust Saare laulude kõlast noorematele, kellel paguluses puudub lähem kokkupuude omakultuuriga, mistõttu see on neile võõraks muutumas (Kiisk 1958a). Kiisk on ka hiljem mitmel korral märkinud, et noorem põlvkond tunneb Lääne muusikat paremini kui eesti oma.

Ühes hilisemas artiklis („Järelkasvu küsimusest“, 1963) esitab Kiisk oma tähelepanekud rootsi kooli muusikaõpetuse kohta, mis töötab eesti ühiskonna kultuurilise püsijäämise kahjuks: „Meie noored õpivad siinse maa gümnaasiumites, kus igakord mitte ei tegelda sel määral koorilauluga, kui kodumaa vastavais õppeasutis. Nii võõrduvad noored aja jooksul mitte üksnes eesti, vaid üldse igasugusest laulust ja muusikalisest isetegevusest.“ Kiisa arvates on koorilaulmine

³⁵ Vanema pagulaspõlvkonna üleskutse „teha midagi Eesti vabastamiseks“, mida üha korratakse rahvusorganisatsioonide koosolekutel, viib kolm nooremat pagulast mõttele hõivata Rootsi lennuk ning hoida reisijaid pantvangistuses, kuni Rootsi valitsus täidab nõudmise tunnustada Eestit iseseisva riigina ja sunnib ka teisi Lääneriike tegema sama. Romaanis saab mõte teoks.

³⁶ Nii kunsti- kui teadusringkondadega seotud tollase noorema generatsiooni liikmed arutlesid 1960. aastatel väga aktiivselt, kuidas eksiilühiskonda vabastada kodumälestuste taganutmisest ning kuidas Läänemaailmas toimida, et Idas (Kodu-Eestis) mingid progressiivsed muutused käivituksid. Vt nt Kurese ülevaateid „Uue sugupõlve“ sümposiumi kohta New Yorgis 1964, kus osalesid Ilmar Laaban (sünd. 1921), Valli Naelapea (sünd. 1934), Heino Ainso (sünd. 1937) ja Martin Puhvel (sünd. 1926); diskussiooni modeereeris Lauri Vaska (sünd. 1925). Diskutandid ei pidanud rahvuskultuurist kaugenemist eksiilühiskonda ähvardavaks probleemiks (Kures 1964a, 1964b). Kuid siin ilmneb ka, et nooremaid generatsioone on mitu: diskutandid kuuluvad Kiisa põlvkonda, kuid Kiisk peab oma artiklites silmas pigem eksiilis sündinud noori.

eesti noorte rahvuslik kohustus. Noorema generatsiooni probleemist Kiisk siiski kuigi sageli ei kirjutanud, pigem püüdis ta rahvusliku jätkusuutlikkuse eesmärgil noortes laulmise vastu huvi äratada laulmise abil. 1959 kutsuti Kiisk Stockholmi Eesti Algkooli lauluõpetajaks. Ta viis õpilaskoori laulupeole,³⁷ korraldas koolis muusikaetendusi ja lisaks andis lastele ka algteadmisi klaverimängus.

Kiisa vaateid koorirepertuaarile

Seoses koorimuusikaga pakkus Kiisale kõige rohkem arutlusainet eesti kooride repertuaar: millised laulud toetavad eestlust paguluses ning milline on rahvusliku ja nõukoguliku repertuaari vahetõrge Kodu-Eestis. Nendel teemadel on Kiisk kirjutanud alates aastast 1948 kuni aastani 2000 ning ta vaated on püsinud muutumatuna esimesest kirjutisest viimaseni.

Aktiivne pagulaseesti koorielu käivitus paralleelselt nii Rootsis kui Saksamaal 1944/45. Koore tekkis kiiresti juurde ja nii oli paari aasta möödudes lauljaid piisavalt, et saaks korraldada laulupidusid (laulupäevi). Esimene eesti laulupäev Rootsis toimus 1947 Norrköpingis, 1948 järgnes I Eesti Üldlaulupidu Stockholmis ja selle laulupeoga saavad alguse ka Kiisa kirjutised laulupeoteatmiketes. Üldlaulupeod Rootsis kujunesid traditsiooniks, kuid need toimusid ebaregulaarselt (1954, 1958, 1961, 1965, 1969 jne). Kiisk osales kõigil koorijuhil, üldjuhil ja/või klaverisaatjana ning koostas laulupeoteatmikke ja kirjutas ajaloolisi ülevaateid eesti laulupeotraditsioonist.

Suurem osa pagulaseesti laulupeoteatmiketest, mis on trükitud enne 1990. aastaid, sisaldavad esiteks pikemat ülevaadet laulupidude ajaloo kohta 1869–1938, seejärel kirjeldatakse lühidalt Saksamaal ja Rootsis, hiljem ka Põhja-Ameerikas ja Austraalias toimunud laulupidusid. Sõjajärgseid Kodu-Eesti laulupidusid ei mainita (samuti nagu Kodu-Eesti laulupeoteatmiketes pole juttu pagulaslaulupidudest). Pagulaseesti laulupeoteatmike ajalooülevaated on sageli trafaretsed, rõhk on asetatud laulupeo rahvuslikule tähtsusele ja väljendusviisi on ülepaistatult romantiline.

Kiisk on teistest autoritest erinev juba oma varastes kirjutistes. Ta kasutab laulupeoajaloo ülevaadetes sarnaseid põhimõtteid nagu ülalkirjeldatud instrumentaalmuusika tutvustustes ja arvustustes, kus tähtsal kohal on poliitiline kontekst ja vormianalüüs. Laulupeoajaloo ülevaadetes asendab vormianalüüsi sageli üksikasjalik statistika osalejate arvu, kavas olnud heliloojate ja nende teoste ning ka dirigentide kohta.

Kiisk oskab luua pilti: ta paneb lugeja vaimusilmas ette kujutama seda maad ja neid olusid, milles laulupeod aset leidsid. Ta kirjutab raudteede puudumisest,

³⁷ Koorilaulutraditsiooni alalhoidmise tähtsust laste hulgas tõendab fakt, et 1969. aasta ülerootsilisel laulupeol esines kokku viis õpilaskoori, keda lisaks Kiisale juhatasid A. Timoleon (Eskilstuna), L. Kaaman (Norrköping), Helga Nõu (Uppsala) ja Maia Mathiesen (Västerås) (Meikop, Remmelgas ja Äro 1969). 1971 korraldati Stockholmis noortepäevad, mille raamesse kuulus ka esinduslik kontsert Stockholmi Kontserdimaja Suures Saalis; ühendatud lastekoore juhatas Kiisk.

milleta suurema rahvahulga liikumine ühest paigast teise oli vaearikas. Ta kirjutab organiseeritud koorivõrgustiku ja Lauljate Liidu puudumisest, mis oli tarvilik peo ettevalmistamiseks. Ta kirjutab ka heatasemelise rahvusliku kooriloomingu nappusest, mille tagajärjeks oli hulgaliselt saksa päritolu laule eesti laulupidude kavas. Selliselt esitatud kontekst toob palju mõjusamalt esile eesti laulupidude teoks saamise erakordsuse, kui seda suudavad teha ülevad fraasid eestlaste isamaa- ja lauluarmastuse kohta.

Sõjajärgsetest laulupidudest Kodu-Eestis on Rootsi pagulaskond loomulikult teadlik ja esimene pagulaslaulupeo teatmik, kus Kodu-Eesti laulupidusid üldse mainitakse, ilmub samuti Rootsis, kuid alles aastal 1969.³⁸ Ajaloolise ülevaate Rootsi laulupeoteatmiku jaoks kirjutab seekord Johannes Äro Norrköpingist (1969). Ta loetleb ülevaate lõpus kõiki Kodu-Eesti sõjajärgseid laulupidusid. Kiisk kirjutab Kodu-Eesti laulupidudest alles kaheksa aastat hiljem, kuid see-eest neid põhjalikult analüüsid. Siinjuures on huvipakkuv, milliste kanalite kaudu levis info raudse eesriide tagustel laulupidudel toimunu kohta. Ühe allikana kasutab Kiisk Eesti ajalehti (nt Rahva Hääli 1950), oluline osa oli ka raadiol. Selliseid aparate, mis oleksid võimaldanud Eesti saateid kuulata, kõigil pagulastel polnud – ka Kiisal mitte. Kuid info levis suust suhu ja saateid käidi kuulamas nende kodus, kellel oli võimsam raadioaparaat. 1969. aasta laulupeo ülevaadet kuulas Kiiskade pere oma suvituskohas Rootsi skäärides, mida nad kutsusid Paradiisiks. Raadiost kostus kahinat ja krabinat, kuid läbi selle oli siiski kuulda ka laulmist (M. Kiisk, intervjuu, 03.09.12).

1947. aastal Tallinnas toimunud laulupeo kohta kirjutab Kiisk artiklis „Eesti laulupeod enne ja nüüd“ (1977): „Neile, kes juhtusid laulupeo ülekannet kuulama okupeeritud Eesti raadios, sai otsekohe selgeks meie rahva vankumatu hoiak: kõik kommunistlikust propagandast vabad laulud said soojade kiiduavalduste osaliseks, kõigi propagandalaulude peale kostsid ainult üksikud nõrgad käteplaksud okupatsioonivõimude funktsionäärade esiridadest.“

Propagandalaulud tõenäoliselt ei kuulunud publiku lemmikute hulka, kuid plaksutajate pingirea tuvastamine raadio kaudu pole võimalik. Samuti ei ole vee-nev ka väide hõreda aplausi kohta, kuna negatiivse hoiaku avalik väljendamine oluks poliitilise olukorra tõttu liiga riskantne. Kuid selline ettekujutus Eesti laulupidudest oli paguluses laiemalt levinud. Kiisa omaga sarnase laulupeokirjelduse võime leida näiteks Arved Viirlaiu romaanist „Kustuvad tuled“ (1965: 18–20), kus autor paigutab metsavennast minategelase Eerik Hormi arreteerimise episoodi 1950. aasta laulupeo konteksti, mis teatavasti oli kõige stalinistlikum laulupidu üldse. Romaani minategelane jutustab: „Kuulan ühendatud segakooride ettekandeid. Eesti laulud võetakse vastu ovatsioonidega, kuna vene viisidele vaevalt plaksutatakse. [...], see on meie laulupidu, vaatamata nõukogude võltspühakute piltidele ja kriiskavale punasele laululaval.“ Muusikat kuulates minategelase tähe-

³⁸ Kodu-Eesti laulupidusid ei olnud 1969 enam võimalik eirata. Tegemist oli saja aasta möödumisega esimesest üldlaulupeost, mida oli plaanis suurejooneliselt tähistada nii Eestis kui väljaspool. Globaalses eksilühiskonnas levis siiski Juhan Aarikese (Austraalia) üleskutse laulupidu üldse mitte tähistada, kuna selle laulupeoga avaldatakse Kodu-Eestis tänu võõrvõimule. Üleskutse ei leidnud piisavalt pooldajaid (Toi 2007: 245–46).

lepanu hajub ja nii ei märka ta tšekistide ilmumist. Horm eskorditakse laululava tagusesse ülekuulamisruumi (samal ajal „laul müriseb üle pea“) ja sealt edasi juba ootavasse vanglaautosse. Horm kirjeldab oma minekut rahvuslike laulude saatel: „Laululavalt kuuldub koorilaulu helisid, suur väljak üle saja tuhande kuulajaga aplodeerib. Kuski kaugel. Mu keha on peksmisest nagu mähkmetes...“.

Arreteerimise episood on Viirlaiu kirjanduslik pisipärl. Tal on õnnestunud demonstreerida rahvustunde ülevust ja poliitiliste repressioonide räpasust nii, nagu need kooseksisteerisid sõjajärgses Eestis: samas paigas ja samal ajahetkel. Romaan „Kustuvad tuled“ toetub väidetavalt tõsielusündmustele. Ka laulupeo-episood pärineb ilmselt sealt, sest arreteerimised laulupeol leidsid aset ka tegelikkuses. Kuid mis puutub propagandalauludele aplodeerijatesse, siis neid oli 1947. ja 1950. aasta laulupidudel palju rohkem kui ainult esireapublik. Kiisa raadioülekande kirjelduses ja Viirlaiu romaaniepisoodis väljendub pigem pagulaste eitava hoiak sõjajärgsete laulupidude stalinistliku repertuaari suhtes, protest okupatsioonivõimu vastu ning veendumus rahvusliku meelsuse püsimisesse Eestis.

Kiisk ei kirjelda oma artiklis „Eesti laulupeod enne ja nüüd“ mitte ainult kodu-eestlaste poliitilisi hoiakuid. Ta analüüsib ka repertuaari, loetledes heliloojaid ja laule, mis esindasid eesti rahvuslikku koorirepertuaari ning teiselt poolt nõukogulikku repertuaari (Dunajevski, Popovitši, Holminovi laulud Stalinist, Leninist, traktoristidest jne), jättes siiski mainimata eesti autorite samasisulised kooriteosed laulupeo kavas. Toetudes ajalehele Kodumaa (14.05.75), näitab Kiisk, millega põhjendati vene laulude suurt osakaalu eesti laulupeol: nimelt on Eestist saanud Nõukogude riigi võrdõiguslik liige ja ka laulupidu ei saa enam olla kitsalt oma rahva loomingu esitamise foorum. Kuid Kiisk küsib teravkeelselt, „missugused teised „võrdõiguslikud“ Soveti orjuses olevad rahvad üldse laulupidusid korraldavad ja sinna tosina või enam eesti laule kavva paigutavad?“ ning vastab, et Venemaal ei toimugi midagi taolist, „küll on nad aga jaol üht eesti silmapaistvat kultuuritraditsiooni rikkumas“.

Kiisk jäi kuni oma tegevuse lõpuni kriitiliseks Kodu-Eesti kooride repertuaari suhtes, olgu tegemist laulupeo või muude kontsertidega. Selleks oli tal kaks põhjust: esiteks, Kodu-Eesti koorid ei laulnud pagulaseesti autoreid (kuid pagulaskooride repertuaaris olid mõned Kodu-Eesti heliloojad esindatud³⁹); teiseks, Kodu-Eesti kooride repertuaaris puudusid paljud sõjaeelsed kooriklassikud, keda Kiisk väga kõrgelt hindas.

Arvustuses RAM-i Stockholmi kontserdile kirjutab Kiisk, et pagulasautorid ei sattunud Kodu-Eesti repertuaari eelkõige selle pärast, et noote oli raske Eestisse toimetada: „isegi privaatühendusel on takistusi – näiteks tsensuur (või viisakamalt: toll),“ mistõttu pagulaslooming on Eestis sama hästi kui tundmatu (Kiisk 1967b). Kiisal oli 1960. aastate lõpul juba üsna tihe kontakt eesti muusikaringkondadega. Kindlasti oli talle teada ka see, et isegi kui noodid jõuaksid Eestisse, ei jõuaks muusika publikuni. Selleks tuli läbida veel üks tsensuurivoor kontserdiorganisatsioonis, mis võis olla karmim („asjatundlikum“) kui toll piiril. Tegelikult jõudsidki mõned pagulasautorite koorilaulud täiesti legaalsel teel Eestisse. Kase-

³⁹ Jaan Seim (1973) on pidanud eksilis tegutsevate kooride suureks eeliseks seda, et nad võivad „konsumeerida ja nautida nii seda kultuuri, mida Eestis luuakse, kui ka väliseestlaste kultuuriviljelemisi, eelis, mis teadagi Eestis samavõrra ei eksisteeri“.

mets saatis Torontost oma partituuri Arengule postiga, kuid teos oli vaimulik ja Areng seda kavasse ei võtnud (Areng, intervjuu 20.05.10).

Kiisk on üritanud kodueestlasi pagulasheliloojate olemasolust informeerida ja nende loomingut tutvustada isiklike kontaktide kaudu. Leo Normeti kirja põhjal 23. jaanuarist 1960 (ETMM, f. M483, s. 1/6) selgub, et Kiisk on kirjutanud Normetile Udo Kasemetsast ja Lembit Avessonist. Normet vastab: „Te kirjutate U. Kasemetsa kantaadist.⁴⁰ Nime olen muidugi kuulnud (rääkimata juba tema isast), kuid ta loomingust ei tea peaaegu mitte midagi. Oleks päris huvitav teada saada, mida ta on kirjutanud, milline on ta helikeel (kas modernne või traditsioonilisema kallakuga – kuivõrd seda üldse kirjeldada saab) jne. L. Avessoni nime pole ma aga üldse veel kuulnud. On see päris noor helilooja?“ Normet ja Avesson olid tegelikult põlvkonnakaaslased, kelle saatus sõja käigus kujunes erinevaks.⁴¹

Juba 1940. aastate lõpul hakkas levima arvamus, et pagulus mõjub eesti helikunstile edendavalt, sest vastupidiselt Kodu-Eestile on ligipääs Lääne muusikale vaba. 1952 kirjutab Kiisk: „Paguluse positiivsete külgede hulka tuleb kahtlemata lugeda ohtrat kokkupuutevõimalust kaasaegse helikunsti paremikuga. Siit omandavad noored heliloojad uusi vahendeid omapärase eesti heliloomingu rikastamiseks.“ On huvitav, et sarnase tähelepaneku tegi eesti pagulasmuusika kohta ka saksa muusikakriitik Fred Hall seoses Geislingeni Eesti Muusikanädala koorikontserdiga, mille peakorraldaja oli Roman Toi (1948). Arvustuses on Hall (1948) märkinud: „See õnnetus, et nad on kaotanud kodumaa ja sunnitud elama võõrsil, pöördub nende juures võib-olla õnneks, kuna nad seega, lahkunud väikese maa eraldumusest, leiavad kergemini ühenduse rahvusvahelise muusikamaailmaga.“

Kiisk on seisukohal, et paguluses loodud laulud muudaksid kodueestlaste repertuaari kaasaegsemaks. Kuid tegelikult oligi 1960. aastate teise poole koorirepertuaar Kodu-Eestis kaasaegne. Kavasse olid ilmunud nooremate autorite laulud, mille helikeel oli uudne ning sisugi sageli ideoloogiavaba, ja see oli Kiisale hästi teada. Kiisk avaldab kahetsust, et Pärt ja Rääts ei ole seni meeskoorile midagi kirjutanud. Kuid Stockholmi kontserdi kavas olid näiteks Tormise „Hamleti laul I“, mille uudset harmooniat Kiisk arvustuses kiitis, ning „Tasase maa laul“, kus Kiisa arvates samuti leidis mõni huvitav fraas. Arvustuses kirjutab Kiisk ühtlasi tunnustavalt noorest dirigendist Olev Ojast, kes oskuslikult silus kompositsioonilisi puudusi (samas). Probleem ei saanud seega olla kaasaegse heliloomingu puudumises, pigem andis RAM-i kontsert Kiisale hea võimaluse rõhutada, et pagulasheliloojaid ei tunnustata Eestis piisavalt (erandiks oli Tubin).

See teema, kas paguluse mõju loomingule on viljastav ja Kodu-Eesti elu-olu mõju pidurdav, kaotas aktuaalsuse 1990. aastate algul. Heliloojaid, kes on suutnud oma originaalsusega maailma tähelepanu äratada, on esile kerkinud mõlemalt poolelt. Juba pikemat aega võib nende looming vabalt liikuda nii Eestisse sisse kui Eestist välja. Ometi peame tõdema, et Kasemetsa loomingut ei esitata Eestis ka

⁴⁰ Kasemetsal on 2 kantaati: „Suur on, Jumal, su ramm“ (1948) ja „Vahimees“ (1949), mõlemad kirjutatud Geislingeni DP-laagris.

⁴¹ Avesson sündis 1925 ja õppis Tallinna Konservatooriumis 1938–44 ja pages Saksa- maale. Normet sündis 1922, mobiliseeriti Venemaale 1941 ning alustas õpinguid Tallinna Riiklikus Konservatooriumis 1944.

nüüd (mõnevõrra rohkem on tuntud Raid) ning pagulasautorite koorilaulud ei ole samuti väga palju tuntust juurde kogunud. Kodu-Eesti kooride repertuaari on lisandunud mõned Salme Purre ja Roman Toi laulud, kuid muidugi ei ole eksiilheliloojate nimed enam täiesti tundmatud nagu 1960. aastatel ja oma teened selles on ka Harri Kiisal.

Rahvusliku repertuaari („koorimuusika raudvara“) vähenemine kodueestlaste sõjajärgses repertuaaris ning varasemate laulutekstide kooskõlla viimine kommunistliku ideoloogiaga on Kiisa silmis veelgi suurem miinus kui pagulasheliloojate puudumine repertuaarist. RAM-i 1967. aasta kontserdi kavas oli Saare „Leelo“ („Ihkasime ikkest lahti“), mille teksti muutmist 1950. aasta koolilaulikus on Kiisk kritiseerinud juba 1954. Seoses RAM-i kontserdiga võtab ta selle teema uuesti üles: „Imelik on, et 11 a. peale destaliniseerimise algust [...] M. Saare „Leelot“ peab laulma ikka veel moonutatud tekstiga mineviku vormis [...]: „Ihkasime ikkest lahti“. Kuulajal jääb ainult üle lisada: aga ei saanud!“ Sellega on Kiisal taas avanenud hea võimalus väljendada oma kriitilist meelt okupatsioonirežiimi kultuuripoliitika vastu, kus tsensuur ületas igasugused piirid.

Mis puutub „koorimuusika raudvarasse“, siis selle esitamise üle on Kiisk hakanud järjekindlamat arvet pidama 1970. aastatel. Tema analüüs 1975. aasta üldlaulupeo kohta näitab, et kavast olid välja jäetud Aav, Aavik, Hermann, A. Kapp, Kreek, Kunileid, Läte, Simm, Süda, Thomson, Tubin, Vedro ja Vörk, kes olid väga populaarsed sõjaeelsetel laulupidudel. Kiiska huvitab ka põhjus. Ta on tähele pannud, et üldlaulupeo peakomisjon koosnes 17 liikmest, kellest 10 olid kommunistliku partei kõrged tegelased. Peakomisjoni koosseis seletab Kiisa arvates loetletud autorite puudumist ning rohkete nõukogude vene autorite kavasse lülitamist (Kiisk 1977). Sarnaseid andmeid esitab Kiisk ka 1980. aasta laulupeo kohta, kus „riiklik kava“ (E. Kapp „Lenini partei“, Tuhmanov „Meie suur perekond“, Holminov „Au sulle, Nõukogude Liit“, Arutunjan „Ood Leninile“ jne) võtab enda alla suure osa programmist (Kiisk 1980b), tõugates kõrvale rahvusliku loomingu. Samal aastal toimus Stockolmis ESTO, mille peakomitee, kuhu kuulus ka Kiisk ise, võttis vastu otsuse, et „esitatakse üksnes eesti kirjandust, kunsti ja muusikat.“ Kiisk rõhutab, et seda otsust ei tehtud šovinistlikel kaalutlustel, vaid selle pärast, et rahvusvahelise kultuuriloominguga tutvumiseks on nagenii võimalusi küllaga, kuid eesti kunsti saab näha peamiselt eestlaste korraldatud näitustel ja eesti muusikat kuulda eeskätt eesti üritustel (Kiisk 1980c). Kiisk jääb ka edaspidi sellele põhimõttele kindlaks; sellest tuleneb tema kriitika 1994. aasta üldlaulupeo kohta Eestis ja diskussioon Arenguga, ehkki siis ei ole enam tegemist kommunistlike propagandalauludega, mille arvelt vähendati rahvuslike koorilaulude limiiti (üksikasjalikumalt allpool).

Kas Kiisa hinnang Kodu-Eesti koorirepertuaarile on erapoolik? Oma raamatus „Kõik ilmalaanen laiali“ peatub Hirvesoo seoses selle küsimusega pikemalt Kiisa artiklil „Mida peab laulma noorus kodumaal“ (1954, hiljem avaldatud 2000). Hirvesoo nimetab artiklit faktitruuks, kuid märgib samas, et Kiisk oli liiga karmisõnaline „nendel eraldatud aastatel“ toimunud protsesside suhtes (Hirvesoo 1996: 114). Artiklis „Mida peab laulma noorus kodumaal“ analüüsib Kiisk E. Arro, H. Kõrvitsa ja A. Velmeti (1950 ja 1951a, b) koostatud koolilaulukuid, mis muu hulgas sisaldavad ka koorilaule (nt Saare „Ihkasime ikkest lahti“ kol-

mehäälses seades Nõukogude ajal muudetud tekstiga). Kiisa hinnangul kuulub aukoht koolilaulikutes „stalinilauludele“, mille kohta artiklis on toodud mitu näidet. Staliniseeritud on ka rahvalaule, nt „Oh mina väike mehekene“, mille laulikus on lisatud uus salm: „Küllap mina traktoril oskan sõita / kallist aega kätte võita / vaat', vaat', luli vaat', lulii“ jne. Ei saa eitada Kiisa sarkasmi kommentaarides seda laadi lauludele. Kuid ei saa ka märkimata jätta, et ta on toonud näiteid peamiselt mitte-eesti autorite loomingust, minnes delikaatselt mööda mitme eesti helilooja ja tekstiautori stalinilauludest, kes alustasid oma karjääri 1950. aastatel.

Lisaks tekstidele on Kiisk artiklis „Mida peab laulma noorus kodumaal“ analüüsinud ka laulude muusikalist poolt. Tulemused näitavad järgmist: „Esimese köite 90-st laulust on ainult 5, mida võib lugeda puhtalt minoori kuuluvaiks. (Otsekui sümbolsest on neiks sattunud tatari, poola ja ukraina rõhutatud rahvaste viisid!)“. Mažoori võimutsemises näeb Kiisk positiivsuse nõude täitmist nõukogulikus loomingus (mis kindlasti võib olla üks põhjus) ning selles väljenduvat pealesunnitud võltsrõõmu. Siiski, kui analüüsiksime ulatuslikumat lastelaulukorpust, tuleks meil ilmselt tunnistada, et lastelauludes domineerib mažoor riigikorast olenemata.

Kiisa hinnang laulikute sisule ei ole sugugi läbinisti negatiivne, ta on leidnud mõndagi kiiduväärset. Näiteks leidub seal 33 eesti rahvalaulu, mida koostajatel „on õnnestunud venestajate nõelasilmast läbi vedada“ ilma tekstimuutusteta. Samuti tõstab Kiisk esile tõelise eesti heliloomingu esindajaid selles laulikus: A. Kapp, Saar, Oja, Jürme ja Lüdig (samas).

Ühes hilisemas artiklis läheb Kiisk (1972) objektiivsust taotledes lausa selleni, et eraldab laulu väärtust hinnates teksti viisist. Tegemist on arvustusega Tallinna Kammerkoori kontserdile Stockholmis 1972 (juhatasid Arvo Ratassepp, Ants Üleoja ja Kuno Areng), pikemalt peatub Kiisk avalaulul. Ta kirjutab:

„Midagi peab ka keisrile laulma – kammerkooril oli selliseks lauluks Uno Naissoo „Sõjale ei!“. Missugune haruldane mõte, ainult kahju, et seda laulu polnud olemas juba 1939, kui punaarmee Poolale kallale tungis, Soomet ründas ja Balti riikides oma hävitustööd alustas. (Aga mis saanuks siis küll Suurest Isa-maasõjast!) Skeptiliste kalduvustega inimene aga arutab edasi – eesti koor laulab küll „ei tohi, ei luba!“, aga punavägi marsib ka päälle Stalinist sisse Budapesti ja Praha. Laulgu eesti koor kui palju tahes „ei tohi, ei luba!“, Brežnev võib sellele vastata tuntud lastelugemisega „Mina ei mõistnud seda keelt, pöörasin selja, näitasin keelt“. Muusika oli tekstist küll tublisti huvitavam.“

Kiisk mõistab suurepäraselt, et nõukogudeaegse kontserdikava ülesehituse reeglid eeldasid ideoloogilise sisuga avalaulu. Kuid ta oskab sellest reeglist kinnipidamise omaenese poliitiliste hoiakute esiletoomiseks ära kasutada, juhtides tähelepanu laulusõnade ja ajaloolise tegelikkuse vastuolule.

Lisame siinjuures, et kriitika on Kiisa artiklites alati suunatud ideoloogia või režiimi vastu, mitte rahvuse vastu, ehkki ta sageli kasutab mõisteid „nõukogude vene režiim“ või „vene okupatsioon“. Kiisk on piiri tõmbamist kommunistliku režiimi ja rahvuse vahele selgitanud artiklis „Unustatud saatusekaaslased“, kus ta meenutab, kuidas oktoobris 1917 kukutati Venemaa demokraatlik valitsus, mille tagajärjena ei olnud venelastel võimalik vabadel valimistel oma riigikorra

üle otsustada, ehkki Euroopas teavad kõik, et Venemaal on alati olnud rohkesti teisitimõtlejaid (Kiisk 1980d).⁴²

Kiisk jääb Kodu-Eesti repertuaari suhtes kriitiliseks ka Eesti taasiseseisvumise järgsetes kirjutistes. Seoses 1994. aasta laulupeoga, mis tähistas 125 aasta möödumist esimesest laulupeost, puhkes diskussioon Kiisa ja Arengu vahel. Teataja artiklis „On see eesti laulupidu?“ loetleb Kiisk taas eesti kooriheliloojaid, kelle laulud olid populaarsed sõjaeelsetel laulupidudel, kuid kes nüüd on kavast välja jäetud. Nendele on lisandunud ka sõjajärgne Tamberg, kes oli Kiisa üks isiklikke lemmikuid (Kiisk 1994a).

Kiisk kirjutab: „Kui Nõukogude Vene okupatsiooni ajal toimunud üldlaulupidudel sageli jäeti välja paremate eesti heliloojate teosed, oli asi muidugi selge: taheti lihtsalt hävitada meie laulupidude traditsiooni [---]. Keda süüdistame me nüüd?“ Ta leiab, et sellist repertuaaripoliitikat ei saa heaks kiita ka siis, kui selle taga seisavad „oma inimesed“. Kiisa arvates on eesti koorimuusika tase nii kõrge, et ülejäänud Euroopal on sinna vähe võrdset kõrvale panna (meenutame, et Kiisa hinnang Nõukogude liiduvabariikide koorimuusikale oli samasugune nagu Euroopa koorimuusikale siin, ehkki selle iseloomustamiseks oli kasutatud sarkastilisemat väljendusviisi, vt Kiisk 1977). Huvi Eesti laulupidude vastu toob Eestisse rohkesti väliskülalisi ning Kiisk on veendunud, et nad soovivad kuulata teoseid, mida mujal ei kuule. Diskussiooni põhjustanud heliloojad laulupeo kavas olid Mendelssohn-Bartholdy, Beethoven, Reinecke, Stuntz, Cherubini, Madetoja jne. Nende loomingut kuulates võiksid laulupeokülalised Kiisa arvates eestlaste kohta mõtelda: „Nojah, neil on muidugi oma heliloomingut, kuid täieks laulupeo kavaks sellest ei jätku, peavad mujalt lisa laenama“ (Kiisk 1994c).⁴³ Kiisk väidab, et temale jääb Arengu laulupeokontseptsioon selgusetuks, kuid see väide ei mõju kuigi veenvalt. Kiisk on hästi kursis kõigi sõjaeelsete laulupidude repertuaariga, ta on seda analüüsinud paljudes varasemates artiklites. Kontseptsioon seisneb ilmselgelt tagasivaates laulupeotraditsiooni kujunemisele, mis ei saakski toetuda muule kui varem kavas olnud autoritele ja nende teostele. Sama põhimõtet kasutati ka 1969. aasta juubelilaulupeo kava koostamisel (vt nt Ojaveski, Puust, Põldmäe 2002: 174–175).

Diskussioon eesti muusika esitamisest

Kiisk jätkab rahvusliku repertuaari teemal kirjutamist ka pärast 1994. aasta laulupidu, polemiseerides Margus Kalmaruga selle üle, millist muusikat tuleks

⁴² Kiisk püüab pagulaste suhtumist selgitada ka rootslastele, kirjutades seoses Balti pagulaste väljaandmisega Rootsi poolt mh Helsingborgs Dagblad'is, et Balti põgenikud pole tegelnud venevastase tegevusega, vaid püüdnud Rootsis selgitada Nõukogude režiimi julmi tegusid Baltimaades (Kiisk 1970). Artikli „TV-programmet om baltutlänningen“ tõlge eesti keelde on käesolevas monograafias avaldatud lk 145–146.

⁴³ Käesolevas monograafias on avaldatud diskussiooniga seotud artiklite terviktekstid: „On see eesti laulupidu?“ (lk 88–90), „Üldlaulupeo kava asjus. Vastuseks Kuno Arengule“ (lk 90–93) ja „Laulupidu olgu laulupidu“ (lk 93–95).

esitada Eesti Vabariigi aastapäevaüritustel Rootsis.⁴⁴ 1999. aastal sisustas Stockholmis muusikalist osa orkester Tallinnast⁴⁵ (Kalmaru 1999) ning kavas oli Bizet, J. Strauss ja Gershwin. Kiisk (1999b) väidab, et Stockholmis on alates 1945. aasta veebruarist, kui toimus esimene aktus, tavaks esitada vabariigi aastapäeval eesti muusikat. Kalmaru hinnangul on need kontserdid enamasti olnud liiga raskepärased ning „oleks juba aeg üle minna duuri-skaalale“. Kiisa vastus on terav:

„Carmenis Don José deserteerub ja lõpuks pussitab Carmenit surnuks. „Porgy ja Bessis“ on peategelane invaliidistunud neeger, kes saab käia ainult põlvili jne. Lõpp on siiski positiivse alatooniga, Bess jätab maha Porgy ja alustab uut elu New Yorgis. „Jaa, tõepoolest läheme üle duuri-skaalale“ (samas).

Kiisa kirjutised ning kogu ta muusikaline tegevus laiemas plaanis ei anna alust arvamusele, nagu oluks ta vaenulik maailma muusikaklassika suhtes, soovides kõikjal kuulda vaid eesti autorite loomingut. Ta hindas kõrgelt Estonia teatri rahvusvahelist repertuaari, millega oli põhjalikult kursis juba kuuekümnendatel aastatel. Muidugi unistas Kiisk sellest, et Estonia tooks Rootsi Tubina „Krati“, nii nagu nad viisid selle Helsingisse 1967, kui toimusid teatri esimesed etendused vabas maailmas. Kuid ta kirjutab Teatajas ka, et Stockholmi kultuurielule mõjuka rikastavalt seegi, kui Estonia tuleks rootsi publiku ette Donizetti, Rossini, Raveli, Stravinski jt etendustega, mis olid teatri kavas, kuid mida Stockholmi Kuninglikus Ooperis polnud pikal ajal mängitud. Kiisa arvates võinuks nende etendustega alguse saada tõeliselt vaba kultuurivahetus Rootsi ja Eesti vahel, mis toimuks sõltumatult poliitiliste organisatsioonide tahtest (Kiisk 1980e). Arvatavasti vihjab Kiisk siin VEKSA domineerivale rollile ametlikus kultuurivahetuses, millesse ta oma kirjutistes kunagi põhjalikult pole süvenenud. Võimalik, et Kiisk läks VEKSA temaatikaga seoses kompromissile oma režiimivastaste põhimõtetega, mõistes suurepäraselt, et selle organisatsiooni heakskiidu ja rahalise toeta oleks kultuurivahetus olnud veelgi piiratum, kui see tegelikult oli.⁴⁶

Globaalse rahvuslase kombel peab Kiisk õigeks valida muusikat vastavalt sündmusele. Kalmaruga diskuteerides kaitseb ta põhimõtet, et Eesti riigi tähtpäevad peavad olema täidetud eesti muusikaga, olgu see siis komponeeritud duuris või mollis, olgu need koorilaulud või ooperiaariad, ja eesti muusika esitamine on eelkõige eesti muusikute ülesanne.

⁴⁴ Diskussiooni kajastavad artiklid „Miks alahinnatakse eesti muusikat (Kiisk 1999a), „Hr. Kiisk nuriseb“ (Kalmaru 1999) ja „Eesti muusika alahindamisest“ (Kiisk 1999b).

⁴⁵ Orkestrit on nimetatud ka Filharmoonikuteks. Oletatavalt oli tegemist projekt-orkestriga, dirigendi nime pole mainitud.

⁴⁶ 1985. aasta Estonia külalisetendused toimusid Lars Runsteni, Folke Abeniuse ja Lars af Malmborgi initsiatiivil (kõik olnud töösuhetes Stockholmi Kuningliku Ooperiga), kes tegid koostööd Estonia juhtkonnaga, rõhutab Kiisk Teatajas (1985).

Kiisa nekroloogid

Lisaks muusikaarvustustele kirjutas Kiisk eesti nimekate muusikute juubeliartikleid ning aja möödudes lisandus neile üha sagedamini nekrolooge. Selle töö käigus kogus ja süstematiseeris ta hulgaliselt fakte, millest nii mõnigi võiks pakuda huvitavat täiendust eesti muusikaloole. Kiisal kujunes välja isikupärane töömaneer. Vahetult muusikategelase surmale järgnenud Teataja numbris avaldas ta nekroloogi, mis sisu osas järgis üldlevinud malli: andmed õpingute ja erialase karjääri kohta ning tähtsus eesti muusikale. Kuid järgnevas Teatajas pöördus Kiisk lahkunu elukäigu juurde tagasi, avaldades mälestuskilde, mida ta kahe numbrilise ilmumise vahel kogus nendelt, kes olid temaga isiklikult kokku puutunud. Sellel otstarbel tegi Kiisk intervjuusid Rootsi pagenud muusikutega. Tema peamised allikad olid Aavik ja Tubin, mõlema tutvusringkond oli olnud lai. 1980. aastate algul kasutas Kiisk oma töös juba kassetmagnetofoni, mis intervjuude kogumist hõlbustas. 1982 lahkusid üksteise järel Vettik, Tubin ja Aavik. Toome allpool näiteks Vettikule pühendatud kirjutiste seeria ja nende valmimisloo.

Vettik suri 20. mail 1982. Kiisk kuulis tema surmast raadio kaudu mõningase hilinemisega, mistõttu ta järelhüües „Tuudur Vettik’ut mälestades“ ilmus alles 12. juuni Teatajas (Kiisk 1982a). Tavaliselt hõlmab Kiisa nekroloog veeru või kaks, kuid Vettikule pühendab Teataja mitu korda rohkem leheruumi. Kiisk oli Vettiku õpilane, nad vahetasid sõjajärgsel ajal ka mõne kirja ning Vettiku laulud olid Kiisa kooride kavas populaarsed. Vettik oli globaalses pagulaskonnas üldiselt hinnatud. Nekroloogi esimeses pooles keskendub Kiisk Vettiku sõjaelsele tegevusele koorijuhil ja õppejõuna. Teine pool kujutab endast lühikest loomingu analüüsi koos ülevaatega sellest, milliseid Vettiku laule on rootsieesti koorid oma laulupeokavadesse paigutanud ja millised võiksid sinna kuuluda tulevikus. Tavaliselt jätab Kiisk nekroloogides poliitilised teemad kõrvale, kuid Vettiku puhul on ära nimetatud ka need tema laulud, mis olid keelatud Saksa ja Nõukogude okupatsiooni ajal.

Nagu öeldud, tundis Kiisk Vettikut isiklikult ja pidas temaga kirjavahetust, kuid nekroloogis ta seda ei maini. Samas lehenumbris on aga avaldatud väljavõtteid Asta Lepiku (neiupõlves Priuhka) kirjavahetusest Vettikuga (Kiisk 1982b), kes samuti kuulus tema õpilaste hulka. Kirjutise pealkirjaks on Vettiku tsitaat „... kõik muu võib kaduda, muutuda, reeta, aga muusika jääb...“. Lühikeses sissejuhatuses kirjutab Kiisk, et kirjad sisaldavad tsensuurist hoolimata Vettiku julgeid väljaütlemisi isikliku käekäigu ja üldise olukorra kohta Eestis, ning on huvipakkuvad ka kultuuriloo seisukohalt. Teatajas esitatud katkendid sisaldavad tõepoolest mõne vihje Vettiku konfliktile Nõukogude võimuga, nt „Eks Teil sääl on minu saatus üldiselt teada ja sellest ei maksa enam rääkida“. Kirjades on rohkem juttu Vettiku sõjaelsetest õpilastest ning nende hilisemast tegevusest, mistõttu kultuurilooliselt on kirjadel kahtlemata oma väärtus.

Kui nekroloog ja kirjakatkendid on lugejateni toimetatud, asub Kiisk ette valmistama mälestuskilde järgmise lehenumbri jaoks. Nekroloogi ilmumise päeval

12. juunil 1982 külastab ta sellel otstarbel Juhan Aavikut Handeni pikaravihaiglas, kes on selleks ajaks 98-aastane. Avaldame siin intervjuu kärbetega:⁴⁷

A(avik): Mis uudist on?

K(iisk): No... Vettik on surnud.

A: Jah, Linda⁴⁸ rääkis, jah.

K: Ma pidin järgmisesse lehte tegema, et mõned inimesed ütlevad tema mälestuseks. Kas te olete nõus tema mälestuseks midagi ütleva?

A: Mu pää ei tööta sugugi.

K: Te töötasite temaga koos laulupidude ettevalmistamisel.

A: Jah. Mu pää ei tööta enam sugugi ja ma ei saa enam kirjutada ka.

L(inda): Ta ei taha pingutada. Muidu pää töötab küll, aga see on pingutamine.

K: Jah, ma saan aru. Ma mõtlesin, et kui suusõnal, siis ma kirjutaksin pärast ümber.

A: Jah, laulupidusid ...

K: X ja XI, Vettik juhatas, te olite sääl mõlemad.

A: Jah, me käisime igaüks ise kohas, ega me koos ei töötanud.

K: Hiljem ta oli ju õppejõud konservatooriumis, teie ajal!

A: Jah, just. Teie olete juba Teatajas kirjutanud midagi sellest. Ei tea, mis haigus tal oli?

K: Ei tea, ma kuulsin Eestist, et ta olevat jäänud raskemini haigeks lõpu poole. Ma ei ole kelleltki kirja saanud, raadios ainult öeldi, et on surnud.

A: Ta oli üle kaheksakümne?

K: Kaheksakümmend neli.

A: Ei, minust ei saa kirjutajat. Ta oli ainult üks semester minu õpilane. Ma elasins siis veel Tartus ja iga nädal üks päev sõitsin Tallinna. Aga see läks mul väga raskeks, ühe semestri sõitsin, siis enam ei saanud. Ta lõpetas Topmani juures.

K: Jah. Mida ta teie juures õppis?

A: Ta oli koolimuusika alal. Mind kutsuti koolimuusika pääle, aga ma töötasin sääl lühikest aega. Kui ma läksin Tallinna elama, siis ta oli juba lõpetanud.

[---]

A: Jah. Vettik. Asta Priuhka oli tema õpilane, tegi suure ettekande temast 80. sünnipäeva puhul.

L: Proua Lepik nüüd. Kirjad on lehes.

K: Jah, nende kirjavahetus on nüüd Teatajas, kaks lehekülge. Enne ei saanud avaldada, sääl on kõik, kuidas teda kimbutati ja nii.

A: Aga teie olite ju ise tema õpilane.

K: Jah, 42/43.

A: Siis teil on ju materjali palju.

K: Mul natuke on, jah.

A: Kahju, et ma ei saa midagi ütelda, mul jääb ainult kahetsust avaldada Vettiku surma puhul. Mu pää ei tööta sugugi.

⁴⁷ Väljajäetud osad puudutavad Tallinna Konservatooriumi sõjaaegseid direktoreid Ksenja Aisenstadi ja Vladimir Alumäed, maailmas hetkel käimasolevaid sõdu ning Saare „Hommikulaulu“ juhatamist Aaviku poolt 1933 Tallinnas.

⁴⁸ Linda on Juhan Aaviku tütar.

K: No nii, ma siis hakkam minema. Nägemist, kõike hääd.

A: Nägemist, ärge pahandage.

K: Ei-ei, nägemist.

A: Nägemist.

(EKLA reg. 2012/122)

Kiisal on lahkumisega kiire. Salvestisel võib kuulda toast väljumise müra, magnetofon on ununenud salvestusrežiimile. Aaviku juurest läheb Kiisk Tubina juurde, nad elavad lähestikku. Tubin on varemgi Kiisa lehelugude jaoks oma mälestusi jutustanud ja alustab energiliselt: „No kellest sa nüüd tahad? Kas Goldschmidt sobib? Ja Uritamm? Ja Eugen Kapp? Me käisime Leningradis. Nendel olid seal oma tuttavad ja käimised, meie Vettikuga hoidsime omaette.“ Seejärel kirjeldab Tubin pikalt ja värvikalt reisi üksikasju: kuidas neile restoranis toodi likööri asemel „vene konjakit – seda armeenia oma“, kui viletsas seisukorras olid hotellid ja kauplused, milline tarbekaupade puudus Venemaal valitses, millistes tingimustes elas Vettiku kunstnikust vend, kelle majapidamises leidis vaid üks joogiklaas jne. Pika meenutuse lõpetuseks ütleb Tubin: „See on kõik, mida ma tean Vettikust. Seda on nii vähe, seal pole midagi kirjutamiseks võtta. Leningradi värk on muidugi naermapanev, aga vist ei sobi hästi sinu jutu jaoks...“

Järgmises Teataja numbris 26. juunil ilmub kaks kirjutist Vettiku mälestuseks: üks on Kiisa artikkel Vettiku saatusest okupatsioonide ajal⁴⁹ (Kiisk 1982c), kuid teine pole seotud ei Aaviku ega Tubina intervjuuga. Kiisk on Teataja jaoks hea loo hankinud hoopis Neeme ja Lilian (Liilia) Järvelt. Kirjutise „Ta oli suur isiksus“ sissejuhatuses märgib Kiisk (1982d), et Järvid viibisid Vettiku surma ajal Rootsis ning meenutasid juhtumit 1975. aasta laulupeolt. Vettik, hoolimata sellest, et ta laul oli laulupeo kavas, istus kontserdi ajal „nööri taga“ ehk alal, mis oli mõeldud tavalistele inimestele. Lilian Järvi püüdis õiglust jalule seada, kuid Vettik keeldus tulemast „funktsionäride alale“. See oli Kiisa mälestusterubriigi seisukohalt suurepärase lugu: see demonstreeris Vettiku kui isiksuse eripära, kuid mitte liiga isiklikul moel, nagu Leningradi-lugu oleks seda teinud.

Hiljem selgub, et Kiisk kasutas ära ka Tubinaga tehtud intervjuu. 4. septembril, kui Vettiku surmast on möödunud üle kolme kuu, ilmub Teatajas artikkel „Koos Tuudur Vettikuga Leningradis. Ed. Tubin meenutab üht reisi 1940. a.“ (Kiisk 1982e). Kiisa 12. juuni salvestise ja artikli teksti võrdlemine näitab, et ükski Tubina jutustatud seikadest pole artiklist välja jäänud, seda kinnitavad rasvases trükis alapealkirjad: „Lift ei tööta“, „Üks klaas“, „Leiba otsimas“, „Ei ole paberit“, „Ei ole suitsu“ ja „Bensiininorm otsas“. Erinevusi intervjuu ja artikli teksti vahel leidub detailides, millest üks väärrib kindlasti ära märkimist. Intervjuus räägib Tubin Kiisale, kuidas ta enne Leningradi sõitu ütles Kaarel Irdile, et kuna ta läheb Aiasse, siis tuleks ilmselt ka habemenuga kaasa võtta. Kiisa tekstis on Irde nimi asendatud mõistega „üks funktsionäär“. Mõnikord vältiti pagulasajakirjanduses nimede nimetamist, veelgi ilmekam näide selle kohta leidub Kiisa mälestusartiklis Juhan Aavikust, mis ilmus detsembris 1982. Kiisk meenutab külaskäiku Han-

⁴⁹ Artikli „Tuudur Vettik’u saatusest okupatsioonide ajal. Volga burlakkide laulust sai „Laul Leninist““ terviktekst on avaldatud käesolevas monograafias lk 73–80.

denisse koos Järviga 1979, kellele ta teel jutustas oma varasematest kohtumistest Aavikuga:

„Teine kord käisin jälle ühe kodumaalt külas oleva inimesega Aavikut külas-tamas. Küsisin Aavikult, kas ta mäletab laulja isa. Jaa, ta mäletas, ja ema ka. Juhan Aavikul on 4-osaline Klaverisonaat. Külaline küsis, kas seda on ka kunagi tervenisti mängitud. „1911 Tartus“. Külaline küsis: „Kas mängis...“ ja nimetas ühe nime. „Ei“, vastas Aavik ja nimetas teise nime“ (Kiisk 1982e).

Nimede mainimata jätmise taga võib näha soovi mitte põhjustada võimalikke repressioone teatud isikule kodumaal. Kuid artiklite analüüs näitab, et kui eksis-teeriski mingi reegel või tava, mis reguleeris nimede avalikustamist ajakirjanduses, siis rakendati seda üsna ebajärjekindlalt. Nime avalikustamine võis, kuid ei pruukinud oleneda sellest, kas isik on veel elus: nii Ird kui E. Kapp olid Aaviku mälestuseks kirjutatud artikli avaldamise ajal elus. Me võime teha vaid oletusi, miks Kiisk jättis välja kirjutamata Irdi nime, kuid kirjutas Kapi oma (nt „funktsio-näär“ Kiisa sõnavaras väljendas selgelt negatiivset hoiakut). Kuid kahtlemata on nimede varjamine üks pagulasajakirjanduse spetsiifilisi jooni.

Teataja jätkas Kiisa mälestuste avaldamise traditsiooni ka pärast Kiiska. Vii-manne lehenumber, mille toimetamises Kiisk osales, jõudis lugejateni 17. juunil 2000, kui Kiisk oli juba lahkunud. See number sisaldab nii nekroloogi kui mäles-tuskilde tema üheteistkümnelt sõbralt ja kolleegilt.

Lõpetuseks

Käesoleva peatüki siht oli vaadelda Harri Kiisa tegevust eesti muusika propagee-rija ja kriitikuna Rootsis. Lisaks sellele, et kujunes üldpilt erudeeritud isiksuse pühendumusest oma tööle, avas süvenemine Kiisa kirjutistesse ka mõned muu-sika ideoloogilise rolli aspektid eksiilis ning heitis valgust Kodu-Eesti kultuuri-ringkondadega lävimise strateegiale.

Iga eesti sõjapagulane on võimaluste piires teinud midagi selleks, et näidata oma pärimist kultuurimaalt. Muusika oli üks valdkondadest, mis aitas uue asukohamaa elanikke selles veenda. Neljakümnendate aastate lõpul valisid eesti muusikud oma kontserdikavadesse Mozarti, Haydni ja Beethoveni teoseid – see on eri rahvuste muusikaline ühisvara, mille kaudu sai näidata kuulumist Lääne kultuuriruumi. Lisaks pakuti eesti klassikuid (Tobias, Türrpu, A. Kapp jt), kes kindlasti ei kõlanud rootslaste kõrvus eksootiliselt, vaid tõendasid, et ka eestlaste oma helilooming on läänelik. 1944 pages Kiisa andmetel Rootsi ligikaudu 25 000 eestlast. Nende hulgas oli nimekaid muusikuid ja ka päris algajaid nagu Kiisk ise. Kiisk oli üks nendest, kes omas eeldusi sõnumi edastamiseks eestlaste kultuurist ning ta rakendas neid eeldusi nii tegevmuusikuna kui ajakirjanikutöös. Teisest küljest tegutses Kiisk selle nimel, et eestlased eksiilis ei pööraks selga oma rah-vuskultuurile ning koos sellega rahvusele. Ta tegi kõik endast oleneva, et eesti muusika koguks maailmakuulsust, mis omakorda saaks tuge pakkuda pagulaste

rahvuslikule uhkusele. Käesolev peatükk valgustab ainult väikest osa tööst, mida Kiisk tegi eesti muusika propageerimise eesmärgil; pearõhk oli sellel, mida, miks ja kuidas Kiisk muusikast kirjutas.

Millest kirjutas Kiisk, kirjutades muusikast?

Kiisk kasutas eesti muusika propageerimiseks kirjasõnas artiklikogumikke, eesti ja rootsi ajakirjandust, laulupeoteatmikke, kontserdikavasid ja heliplaadilisasid. Formaadist olenemata toetus Kiisk alati sarnastele aluspõhimõtetele. Kui püüame tähtsuse järjekorda seada kõik muusika aspektid, mida Kiisk oma kirjutistes käsitleb, siis kujuneb järgnev rida: esmatähtis on heliteose vormianalüüs instrumentaalmuusika puhul ning repertuaaripoliitika koorimuusikas; järgneb retseptisioon rootsi ajakirjanduses ning alles seejärel interpretide või esituse tase. Muusikateose loomise ja mõnikord ka ettekandmise aetas Kiisk poliitilisse konteksti, näidates selle kaudu valitseva riigikorra või okupatsioonirežiimi mõjusid eri aja-loometappidel nii muusika sisulisele küljele kui ka muusikategevusele laiemalt.

Kui võrdleme Kiisa arvustusi teiste kriitikutega eksiilis (nt Juta Kurman, lõpet. Arderi lauluklassi ja Endel Kalam, lõpet. Rootsi dirigeerimisklassi, mõlemad kirjutasid ajalehes Vaba Eesti Sõna, või Aarne Viisimaa, Hanno Kompus ja Eduard Tubin, kes kirjutasid peamiselt Teatajas nagu Kiisk), siis ilmneb, et muusika aspektid reastuvad ümber. Arvustajad arutlevad eelkõige ettekande taseme üle, sellele järgneb repertuaarivaliku analüüs ja võimalusel tsiteeritakse üleriigiliste ajalehtede kriitikuid. Heliteoste vormi on puudutatud üliharva, samuti on poliitilisel kontekstil arvustustes tagasihoidlik koht.

Kiisa eripära on kõige silmatorkavam nendes arvustustes, kus domineerib muusikateoste vormipõhine tutvustus. Selliste kirjutiste alla paigutuvad ülalkäsitletud „Mis see kell jälle kumiseb?“ (1979), mis põhjalikult lahkab Pärdi teost „Cantus in memoriam Benjamin Britten“, „„Estonia“ külalisetendused Stockholmis ooperis (1). Veljo Tormis – Eesti ballaadid“ (1985), samuti „Artur Kapp – Keelpillide kvintett cis-moll“ (1987). Sellesse gruppi võime samuti paigutada kaheksa plaadilisa tekstid, kus Kiisk juhatab kuulajat läbi Tubina partituuride ning muusikas väljenduvate meeolude nagu pühendunud giid. Tubina kui kaaspagulase looming on Kiisale andnud ka rohkesti võimalusi muusika ja ideoloogia ning muusika ja poliitilise situatsiooni vahel valitsevatele seosele osutamiseks.

Kiisk on kirjutanud arvustusi, kus kesksel kohal on eesti muusika retseptisioon rootslaste poolt ning kontserdil kõlanud muusika jääb tagaplaanile. Rootslaste tunnustus eesti muusikale on Kiisa silmis suurt tähtsust omanud alates aastast 1947 (Tubina V sümfoonia ettekanne), sest retseptisioon mõõtis teatud määral kogu eesti pagulaskonna reitingut. Samas võimaldas muusikale osaks saanud tunnustus juhtida Rootsi üldsuse tähelepanu Nõukogude okupatsioonile Eestis, mis oli nii Kiisa kui kogu eksiilühiskonna peamine taotlus. Stiilipuhtaim näide seda laadi arvustustest on „Suur tähelepanu Ed. Tubinale“ (1979e), mis on mõeldud Stockholmis Filharmoonikute kontserdi arvustusena (Järvi juhatab Tubina Balaikakontserti ja V sümfooniati). Ettekandel Kiisk pikemalt ei peatu, tema jaoks on olulisim, mida kirjutasid rootsi lehed kontserdi kohta ning eriti see, et seoses

kontserdiga avanes Tubinal võimalus tunniseks intervjuuks saatele „Dryga timmen“, kus ta lisaks muusikale sai pikalt rääkida ka okupeeritud Eesti probleemidest.

Kiisa repertuaarikriitilised artiklid on seotud koorimuusikaga ning rahvusliku muusika missiooniga laiemalt. Nendel teemadel kirjutas Kiisk järjepidevalt 1948–1999. Kiisa vaated repertuaaripoliitikale kujunesid välja enne sõda ning ta ei taganenud nendest ka hiljem. Noorema generatsiooni seisukohalt oli Kiisk repertuaari küsimustes mõnevõrra jäik. Eesti muusikud peavad esitama eesti muusikat, eriti kui muusikasündmus on rahvusliku tähtsusega – selline oli Kiisa põhimõte. Repertuaari pinnalt lahvas Kiisa diskussioon Arenguga (põhjuseks 1994. aasta laulupeo kava) ja mõni aasta hiljem Kalmaruga (põhjuseks Eesti Vabariigi aastapäeva kontsert Stockholmis). Diskuteerijana oli Kiisk põhjalik faktide esitamisel ning püsis visalt rahvusliku muusika kaitsja positsioonil. Ta oli teravmeelne ja ka teravkeelne, kuid ta arvustustes ei ilmne enese-eksponeerimise kalduvust. Kiisk on püüdnud jalule seada õiglust ja tõde niisugusena, nagu see tema arvates on.

Mida ootavad kriitikult interpreedid ja heliloojad?

Interpreedid ootavad arvustajalt ettekande analüüsi. Sealjuures on oluline, et arvustus ei kujuneks muusikuid põrmustavaks materdamiseks, kus kriitik demonstreerib oma eruditsiooni ja sõnaosavust ning kulutab vähe ruumi muusika esitusest rääkimiseks. Hea kriitik on see, kes toetab esinejaid (Klas ja M. Kiisk, intervjuu 01.09.12). Interpreedi taustaga kriitikuna arvustab Kiisk muusika esitust ja esitajaid ootamatult harva ning sealjuures alati positiivselt. Ta tõstab sageli esile Kodu-Eesti kooride kõrget professionaalset taset, tehes samas teravaid märkusi ideoloogilise sundrepertuaari kohta. Dirigendid nagu Ernesaks, Areng, O. Oja ja T. Kaljuste on ta arvustustes pälvinud ainult kiitust nii tehnilise taseme kui tõlgendusoskuse tõttu. Teine oluline asi, mida Kiisk dirigentide juures väärtustab, on eesti muusika viimine maailma. Selles osas seisavad kõigist kõrgemal Järvi ja Klas, kellest Kiisk kirjutab peamiselt 1980. aastatel. Nende tehnilist dirigenditööd pole Kiisk kunagi arvustanud – võib-olla piiritu respekti tõttu. Järvi käib Kiisa arvustustest läbi seoses A. Kapi oratooriumiga „Hiiob“. Kiisk (1997a) kritiseerib Teatajas Vardo Rumessenit partituuris tehtud muudatuste pärast juba enne ettekannet, oletades, et Rumesseni parandused lükatakse tagasi: „Ainus lootus asjade praeguses seisus on dirigent Neeme Järvi. Tema saaks nõuda, et esitamisel minnakse tagasi Artur Kapi originaalväljaande juurde.“ Kuid Järvi ei olnud partituuris tehtud muutuste suhtes Kiisaga sama meelt:

„Vardo Rumessen tegi teksti ümber, aga mis sellest. Keegi pidi ju midagi sinna kirjutama, et seda üldse ette saaks kanda. Kiisk ei tahtnud, et seal oleks õige eesti keel ja oli ka muid asju, millest tal oli oma arvamus. Aga ega ta ettekande kohta midagi halba ei kirjutanud? Ta on ju minu hea sõber. [Naerab.]“ (Järvi ja M. Kiisk, intervjuu 03.09.12).

Ettekandele Kiisa poolt tõepoolest mingit kriitikat ei järgnenud. Poolteist kuud pärast ettekannet ilmub Teatajas tema artikkel „Artur Kapp ja eesti keel“ (1997b),

kus ta veel kord üksikasjalikult võrdleb originaalpartituuri Rumesseni muudatus- tega ning tsiteerib ka Järvi arvamust selle kohta, millist teksti lauljal on mugavam laulda – mitte ainult „Hiiobis“, vaid eesti vokaalmuusikas üldse. Kiisk jääb kindlaks põhimõttele, et autori tekst on püha ning selle muutmisele ei leidu õigustust. Kuid selle artikliga on „Hiiobi“ teema ühtlasi ka ammendatud.⁵⁰ Üldisemas plaanis sai Kapi looming „Hiiobi“ ettekandmise kaudu teenitud tunnustuse ning see oli Kiisa jaoks kõige olulisem.

Klas on kriitiku funktsiooni ja arvustamise eetika üle arutlenud oma raamatus „Kes ma olen?“, sealt leiame järgmise mõtte: „Tore ja põnev on lugeda andekat ning kirjanduslikult huvitavat arvustust muusikast, kuid tore oleks, kui see ei kutsuks mitte ainult lugema, vaid kutsuks lugejat tulema kontserdisaali kontserti kuulama või paneks kahetsema, et ta seal ei olnud“ (Klas 1999: 193). See kriitik, kes hakkab ajalehes jutustama, kuidas mingisugust lugu kirjutati ja mida helilooja siis parajasti mõtles, on Klasi määratluse järgi „lobisev kriitik“. Kiisa väljendusviisi iseloomustas Klas lakoonilisena: „Tema pani põmdi naelapea pihta ära, aga tal oli ka palju teadmisi, ta ei summinud niisama“ (Klas ja M. Kiisk, intervjuu 01.09.12). Kiisk on kirjutanud palju selliseid arvustusi, mis on kirjanduslikult õnnestunud, kuid suudavad ka muusika vastu huvi äratada. Meenutame siin tema Hortus Musicuse kontserdi arvustust (1980). Alustuseks selgitab Kiisk oma eel- häälestust: ta valmistub ära vaatama vanade pillide demonstratsiooni muuseumi- seinte vahel. Selle asemel satub ta justnagu külalisena „vanasse lossisaali mitusada aastat tagasi, kuulama tõeliste rändmuusikute esinemist“. Kontserdi teatraalne lahendus oli Kiisa silmis muljetavaldav, kuid veelgi mõjusam oli esituse kvaliteet. Lõpetuseks kirjutab Kiisk: „Keegi, kel polnud võimalik „Hortus Musicuse“ esine- misi kuulata, küsis: „Kas nad olid professionaalsel tasemel?“ Õnneks on „Hortus Musicus“ sellest tasemest kõrgemal“ (Kiisk 1980a). Selline arvustus võiks tõe- poolest panna lugejat kahetsema, et kontserdil jäi käimata, mis ju tegelikult ongi Kiisa tegevuse laiem eesmärk – tuua inimesi muusika juurde ja neid seal hoida.

Heliloojad ootavad kriitikult oma teoste analüüsi. Kriitikud ei paku seda kuigi sageli, sest suurem osa arvustusi ilmub päevalehtedes, mille lugejaskond ootab muud. Kuid heliloojal on huvitav lugeda, kuidas kriitik on muusika mõttest aru saanud, kuidas ta on tabanud vormiehituslikke peensusi ning seda ka lugejale sel- gitada osanud (Tormis, intervjuu 13.09.12). Kiisk on Tormise teostest pikemalt arvustanud „Eesti ballaade“ (1985). Ta kirjutab vormianalüüsi lõpetuseks:

„Võib karta, et napi materjali korrutamine võib monotoonseks muutuda, ja seda see kahtlemata teebki, aga erakordselt sugestiivsel kujul. Kuulaja annab end selle muusika hooleks. Näiliselt ilma kaasaalamiseta esitavad lauljad tra-

⁵⁰ Ka Eesti meedias ilmus „Hiiobi“ ettekande eel ja järel rida kirjutisi, kus partituuris teh- tud muudatusi mingil määral puudutati, nt Ivalo Randalu „Kas tuleb taasavastamine“ ja „Üks päev Neeme Järvi elus“, Aivo Paljasmaa „Vardo Rumesseni Hiiobi-monoloog“, Sirje Normeti „Hiiobi sõnum eesti rahvale“ ja Hugo Lepnurme „Väärt tegu“. Autorite hoiak Rumesseni töö suhtes pole kriitiline. Tiina Mattiseni „Hiiob“, armuaja kingitus“ sisal- dab ettekande järel tehtud intervjuud Harri Kiisaga, kus ta esitab oma vastuväited teksti muutmise osas, kuid avaldab ka Rumesseni tööle tunnustust. Artiklis nimetatakse Kiiska üheks paremaks Artur Kapi loomingutundjaks.

giliseks kujuneda ähvardavat lugu. Aga just see, n.ö. ilma suurte tunneteta esitusviis ongi, mis kuulajat eriliselt haarab. Tekib ka ootus, mis saab edasi?“ (Kiisk 1985).

Tormis on hinnanud seda üheks parimaks „Eesti ballaadide“ arvustuseks eelkõige seetõttu, et arvustus keskendub heliteose mõtte esiletoomisele. Kuid Tormise arvates tuleks kirjutada ka sellest, miks ja kuidas helilooja on niisuguse teose loonud, sest see soodustab teose mõistmist. „Eesti ballaadide“ loomise asjaoludest Kiisk ei kirjutanud, ehkki ta tegi seda väga sageli näiteks Tubina või A. Kapi loominguga seoses. On võimalik, et Kiisk ei soovinud puudutada „Eesti ballaadide“ loomise poliitise varjundiga tausta, mis moodustanuks teose endaga veidra kontrasti.⁵¹

Nii nagu kriitikud üldiselt, polnud ka Kiisk oma hinnangutes erapooletu. Interpretatsioonidest väga selget eelistuste rida välja ei joonistu, kuid tal olid oma lemmikheliloojad: A. Kapp ja Eller, Tubin ja Raid, Pärt ja Tamberg kuuluvad kindlalt esikümnesse, nad pälvisid rohkem ülistust. Kooriklassikutest kuulus Kiisa sümfoonia Saarele ja Kreegile. Kiisk kogus oma tegevuse jooksul juurde üha uusi fakte, mis toetasid nende rahvuslikku tähtsust ning rahvusvahelist konkurentsivõimet. Ta propageeris usinalt mõne pagulasautori kooriloomingut (Raid ja Avesson), eirates täielikult mõnda teist (Toi).

Kiisk oli teravalt kriitiline koorimuusika suhtes, mis kandis nõukogulikku ideoloogiat. Ta määratles selgesõnaliselt piiri eesti ja nõukogude eesti muusika vahel. Kiisa käsituses kirjutati Kodu-Eestis pärast 1945. aastat nõukogude eesti ja eesti laule. Neid saab eristada sisu alusel: esimesed on ideoloogilise sisuga, teised mitte (Kiisk 1983b). Arne Miku hinnangul vihkas Kiisk nõukogude ideoloogiat, kuid see vihkamine ei takistanud teda tunnustamast kodueestlaste tõeliselt väärtuslikke kultuuriteoseid (Mikk, intervjuu 13.07.12). Seda kinnitab ka Kiisa muusikaarvustuste analüüs.

Kiisal oli tihe läbikäimine Eesti muusikaringkondadega, see algas juba 1956, kui esimesed muusikategelased pääsesid Rootsit külastama. Ühest küljest ergutas Kiiska kodueestlastega suhtlema sügav huvi Eesti muusika vastu. Teisest küljest poleks Kiisk suhteid omamata saanud täita ei muusika propageeri missiooni ega teha kriitikutööd – ta vajas infot. Kriitikutegevuse kõrgperioodil ei olnud Kiisk oma vaadetes Kodu-Eesti kultuurile üksi. 1980. aastateks oli küpseks saanud järgmine generatsioon, kes asus kultuurielu korraldamisel juhtpositsioonile. Hakkasid toimuma Estivalid, ürituse ideoloogid soovisid lõpetada eestlaste eri gruppide kultuuriliste püüdluste diskrimineerimise.⁵² Sama soov väljendub ka Kiisa muu-

⁵¹ „Eesti ballaadid“ telliti autorilt seoses Nõukogude Liidus toimunud olümpiamängudega, esiettekanne toimus purjeregati kultuuriprogrammi raames 1980. Nõukogude Liidu sõjategevuse tõttu Afganistanis boikoteeris rida riike olümpiamänge. Lisaks oli purjeregati peakorraldaja Arnold Green, kelle poliitilise karjääri suhtes oli Kiisk väga kriitiline (põhjusi vt lk 168).

⁵² Esimene Estival toimus 1983 Göteborgis, juhataja esimees oli Hain Rebas. Kiisk juhatas ühendkoore. Estivali peaesmärk oli kõigi rahvaste enesemääramise õiguse rakendamine Eestis. Samas rõhutatakse Estivali tegevusalustes püüdlust koondada eesti rahvast, mis ei hõlma ainult väliseestlasi: „Mõiste *eesti rahvas* ühendab kõiki eestlasi, sõltumata asukohamaast“ (Rebas, Lehes 1983: 74).

sikakirjutistes, ehkki ta ei räägi otseselt diskrimineerimisest ega kasuta ka kunagi mõistet „väliseestlane“ nagu nooremad; Kiisk määratleb eestlasi Rootsisis ka 1980. aastatel pagulastena.

Kiisa stiilist

Harry Olt on Kiisa stiili iseloomustuseks kirjutanud: „Muusikaajakirjanikuna esindab Harri Kiisk anglosaksi väljenduslaadi. Ilukeele ja metafooride vähesus tegi ehk mõne lugeja arvates tema kirjutised igavaks“ (Olt 2000). Kiisa muusikatutvustused on mõnikord tõepoolest üsna formaalses stiilis ega paku erilist lugemiselamust, kuid mõnikord on need üliemotsionaalsed ega anna põhjust rääkida „anglosaksi väljenduslaadist“. Näiteks Tubina III sümfoonia „Heroiline“ on Kiisa kirjelduse järgi nagu „muusikaline lahinguväli“:

„Sümfoonia 2. osa Molto allegro e tempestoso aluseks on fantastiline ja tontlik teema. See tormab edasi pidurdamata hooga ega anna viiulite poolt esitatud uuele teemale mahti pikemaks väljaarenemiseks. Kostavad katkendid sümfoonia 1. teema algusest ja siis õnnestub algul tromboonidel, hiljem ka tšellodel seda korraks pikemalt kuuldavale tuua. 1. tromboon, ja hiljem metsasarved, esitavad 8. teemat, kuid võidutseb siiski tormiline 7. teema.“ (Kiisk 1987d).

Selline spontaansus ja emotsionaalsus ei ole muusikakriitikas tavapärane. Me võime seda määratleda kui tugevat isikupära, aga kriitilisem hindaja võiks Kiisa väljendusviisis näha ka mõningat ebaprofessionaalsust.

Kui Kiisk valmistus muusikuks saama, siis ta kindlasti ei kujutlenud end muusikakriitikuna. Juubelitähtpäevadega seoses on Kiisast kirjutatud mitu artiklit, kus erilise vaatluse all on tema õpiaeg ja muusikuks kujunemine paguluse algul ning muusikakriitiku ambitsioonidest pole neis artiklites mingeid märke. Kiisa muusikakirjutiste analüüsimise käigus ilmnis, et tal oli siiski olemas eeskujul muusikakriitika alal: Karl Leichter.

Leichteri ja Kiisa ühisjooned on eelkõige nähtavad muusikaarvustuste ülesehituses. Kiisa hinnangul andsid Leichteri kirjutistele erilise väärtuse arvukad noodinäited (Kiisk 1987c). Leichteri toimetatud „Kakskümmend aastat eesti muusikat. 1918–1938“ (1938) sisaldab 84 leheküljel kokku 147 noodinäidet. Arvatavasti on Leichteri eeskujul ajendanud Kiiska oma muusikaarvustusi sama ohtralt illustreerima. Leichteri peamine huvi oli suunatud Elleri, Tubina ja Saare loomingulise väärtuse esiletoomisele. Samad heliloojad leidsid põhjalikumalt käsitlemist ka Kiisa arvustustes ning mõlema hinnangud on väga sarnased.

Kiisk kirjutas oma muusikatutvustused ja arvustused osaliselt Leichteri malli järgi, kuid lisaks tõi ta sisse ka poliitilise konteksti ja okupatsioonirežiimide kriitika, mis Leichteri kirjutistes puudub. Aga ka see on mingil määral seotud Leichteriga. Kiisk meenutab Leichteri nekroloogis ühte seika aastast 1942. Leichter võttis Kiisa, kes oli kõigest algaja muusikaõpilane, kaasa konservatooriumi noodikokku, kus nad kahekesi suletud uste taga kuulasid Schönbergi ja Weberni plaate, mis olid keelu all mõlema okupatsiooni ajal. Ilmselt ajendas just see episood Kiiska oma hilisemates kirjutistes üha tagasi pöörduma Schönbergi ja Weberni näite juurde, kui ta soovis demonstreerida okupatsioonirežiimide pii-

ranguid. Tuleb lisada, et dodekafooniline muusika ei olnud Kiisa maitse-eelistus, mistõttu Schönberg ja Webern polnud talle isiklikult tähtsad või hingelähedased.

Leichterist sai Kiisa eeskuju rea juhuste tõttu. Esiteks oli Leichter ainus muusikateadlane ja kriitik, kellega Kiisk oma lühikesel konservatooriumi perioodil lähemalt kokku puutus. Teiseks pärineb Leichter nagu ka Kiisk Virumaalt ning kolmandaks olid mõlemad Elleri õpilased. Sellised seosed – ühine kodukoht, kool ja õpetajad – omandasid Kiisa jaoks paguluses erilise kaalu inimeste hindamisel. Kuid seosest Kiisa ja Leichter vahel ei saa kindlasti järeldada, nagu kopeerinuks Kiisk Leichterit. Kiisk väljendas oma arvustustes alati isiklikku seisukohta ja see oli põhjalikult argumenteeritud seisukoht, millest ta enamasti kunagi ei taganenud.

*Kiisk ja Areng pärast kontserti „Tuhat tänu, Issand, sulle“ Tallinnas
10. mail 1996. Foto: T. Mairoos.*

*Järvi ja Kiisk pärast A. Kapi oratooriumi „Hiob“ ettekannet Tallinnas
16. augustil 1997. Foto: A. Saar.*

Cyrrillus Kreegi „Requiem“ I osas ja viimase osa lõpus. Samuti on kelladel tähtis partii Kaljo Raidi kantaadis „Psalm 136“. Orkester mängis edasi. Polürütmia lubas arvata, et tegemist on kaasaegse komponistiga. Sekka kellalöögid korrapä-raste vaheaegadega.

*

– Miks see kell jälle kumiseb?

Nii küsis Kalju Lepik mälestusluuletuses August Gailtile. Paljudele lahkunutele on tal olnud midagi ütelda. Sääl on nimed nagu Gustav Suits, Aino Suits, Friedebert Tuglas, Johannes Aavik, Lauri Kettunen, Heiti Talvik, August Sang, Karl Ristikivi, Mari Mark-Hershey, lähemad luuletaja perekonnaringist.

Rusuv keelpillide muusika liikus edasi, sekka kellalöögid.

Kella osatähtsusest eesti kirjanduses: kõigepäält muidugi Gustav Suitsu „Kerkokell“, edasi Henrik Visnapuu „Kabelikell“ ja Artur Adsoni „Rahumäe kabeli kell“ (ja Eduard Vilde matuse puhul kirjutatud „Oh sa liiv, sa kalle maa“, millest selgub siiski, et „kuulda's ole tornikella häält“). Proosakirjandusest (mis selles seoses küll tõuseb üle tavalise „proosa“ mõiste) Tammsaare „Tõe ja õiguse“ I osa Pearu „väga veart kellad ... üle raba ... üle soo ... üle heinamaa ... veart kellad ... pim-pam, piu-pau ...“ ja Oskar Lutsu „Kevade“ I lõpuosa „piu-paud“, kui Lible jälle tohtis kella lüüa. Nagu juba päälkiri näitab, mängib kell tähtsat osa Arvo Valtoni novellis „Hingekell“, mis ilmus Tallinnas tema kogus „Sõnumitooja“ (1972). Ja tänavuse kultuuriauhinna saaja Herbert Salu kahe kuu eest ilmunud romaan „Lasnamäe lamburid“ algab Tallinna kirikukellade helinaga üle linna ja merelahe. Nagu juba need näited tõendavad, on kell eesti kirjanduse uurijaile tänuväärt teema. Ja kes peakski seda tegema, kui mitte viimatimainitud Herbert Salu?

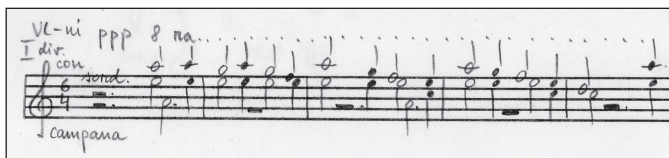
*

Muusika jõudis lõpule. Selgus, et oli Arvo Pärdi „Cantus in memory of Benjamin Britten“. (Mis oleks selle päälkirja vastu „Laul Benjamin Britteni mälestuseks“?) Seega siis lühema ulatusega instrumentaalne leinamuusika, umbes seda tüüpi kui Mozarti „Maurerische Trauermusik“, või Hindemithi „Trauermusik“ või mitmed Stravinski tööd. Eesti muusikast olgu nimetatud Artur Kapi sümfooniline prelüüd „Hauad“ (1917) ja Heino Elleri leinameeleoluline „Episood revolutsiooni-ajast“ (1917) – need mõlemad on aga ulatuslikuma arendusega ega kanna otsest pühendust mõnele kindlale isikule.

Rohkesti on selliseid teoseid loonud aga Kaljo Raid Toronto: „Jakobi surm“ Arnold Schönbergi mälestuseks (naishääl ja 4 tšellot) ning instrumentaalsed: „Meditatsioon Eduard Wiiralti mälestuseks“ (1954) viiulile ja klaverile, „Canto serioso“ August Karjuse mälestuseks ja „Lacrimosa“ Heino Elleri mälestuseks – mõlemad viiulile ja tšellole (1970) ning „Doxology“ Kirill Tatari mälestuseks kahele tšellole (1971). Neist on Pärdi tööle lähim „Lacrimosa“, kus samuti sugestiivse monotoonsusega saavutatakse vangistav leinameeleolu.

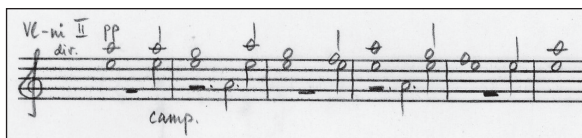
Arvo Pärdi „Cantuse“ põhiideed on iseenesest väga lihtsad: kell lööb iga paarituurvulise takti teisel poolel la-heli. (Välja arvatud lõputaktid, kus kell vaikib.) 7. taktist alates seltsib kellale harf (kuid see võib ka ära jääda) ja alustab teemaga kaheks jagatud 1. viiulite rühm. Ülemine hääl esitab õieti la-minoorse loomuliku

heliredeli (või eoolia heliredeli), nii et kõigepäält mängitakse **la**, korratakse seda ja laskutakse iga kord üks noot madalamale:

1. viiulite teine rühm hakkab samal ajal mängima la-minoorse kolmkõla noote, samuti järjest allapoole jõudvaid.

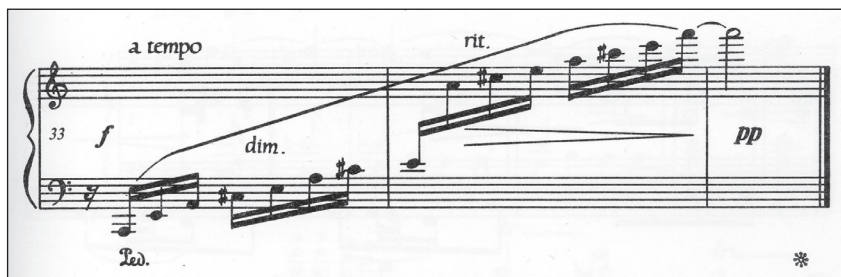
Järgmisest taktist alates alustavad täpselt sama muusikat jagatud 2. viiulid, kuid üks oktaav madalamalt ja poole pikemates nootides:

Edasi mängivad violad – erandlikult – ühehäälselt veel oktaavi võrra madalamalt ja eelmisest poole pikemais nootides. Järgnevad samal põhimõttel tšellod kahehäälselt ja kontrabassid samuti. Lõpuks jõutakse la-minoorsele kolmkõlale. Nagu üteldud: ideed on lihtsad, kuid nende kokkusulatamine on andnud erakordselt rikkaliku koega kunstitöö. Saame mitmekordse kaanoni erinevate noodipikkustega. Sellest tekib ebakorrapärasus toob pinevust monotoonsusse. Matemaatilisel rangete häälteliikumine tekitab kõlalisel rikkaliku pildi. Olulisim on aga, et Pärdi „Cantus“ mõjub kõigepäält oma tundlikkuse ja haarava leinameeleoluga.

Pole põhjust hakata otsima mõjutusi, kuid olgu märgitud, et Pärt on jätkanud teataval määral mõningaid eesti heliloomingu traditsioone. Kõigepäält monotoonne **la**, mida mängib kell. Mart Saar kirjutas 1939. a. klaveriteose „Kaheksa parafrasi eesti rahvaviisidele“, mille 5. osa kannab päälkirja „Kullast kirikaed“. Selle lõpus hakkab parema käe ülemises hääles kõlama **la** 10 korda järjest ja seda saadab iga kord erinev harmoonia, kuni lõpuks jõutakse la-mažoorse akordini üle kogu klaviatuuri:

Handwritten musical notation for the piece "Cantus". The score is in 7/8 time and features a descending scale. The notation includes the instruction "a tempo" and "cresc. poco a poco" written above the staff. The notes are marked with accents and slurs, and the overall dynamic is indicated as ff. The score also includes a "rit." marking and a measure number "30".

See Mart Saare klaveritsükkel ilmus teise Nõukogude okupatsiooni ajal Tallinnas (1948) ja kannab nüüd päälkirja „Eesti süit“ I. „Kullast kirikaed“ on saanud uue päälkirja „Muistne viis“, mis raskendab monotoonse kabelikella illusiooni tekki- mist selle la ümber. (Küll aga tuuakse raamatus „Mart Saar sõnas ja pildis“ foto 5. dets. 1942. a. toimunud Saare 60. sünnipäeva kontserdi kavast. Säält saab teada õige päälkirja, „Kullast kirikaed“, nagu see seisab ka autori käsikirjas.) Vahe Saare ja Pärdi käsitluses on see, et Saarel on la esikohal, mida varustatakse alati erineva harmoonilise rüüga. Pärt aga kasutab oma la-d leinamuusikale värvi andmiseks ja vastava meeleolu süvendamiseks.

Märkin, et Arvo Pärt pikendab teemat. Ka siin jätkab ta eesti muusikas esinevat traditsiooni. Seda võtet on kasutanud nt Artur Kapp, Eduard Tubin ning eriti ohtralt oma paljudes töodes Cyrillus Kreek. Olgu siin märgitud Kreegi meeskoorilaulu „Muhumaa ja Virtsu väin“, kus selline teema esitamine algul veerand-, siis pool-, kaheksandik- ja täisnootides ongi tähtsaimaks kompositsiooniliseks võtteks. See Kreegi laul ja Pärdi „Cantus“ on need kaks tööd eesti heliloomingus, kus teema esitamine erinevais noodipikkusis on tähtsaim võte helitöö kujundamisel. Jällegi peab märkima erinevusi. Pärdil muutus teema igas alumises hääles poole pikemaks ülemise hääle omast. Kreek annab teema pikemais nootides alumistele häälele kui kohmakamaile ja raskepärasemaile. Laulu keskosas aga käib see I tenori ja II bassi vahet.

Ja veel: Kreek muudab laulu keskosas mitmel korral helitõugu: vahelduvad si-bemoll mažoor ja sol-mažoor. Pärdi „Cantus“ aga püsib kogu aeg samas loomulikus la-minooris (eoolias). Ka ei kasuta Pärt ühtegi juhuslikku kromaatilist märki. Ka siin jätkab ta traditsiooni. Olgu toodud mõned näited: Mihkel Lüdigi „Põlismetsa järve“ ja „Nõmm“ ei sisalda ühtegi juhuslikku kromaatilist märki. Vaba juhuslikest kromaatilistest märkidest on ka Mart Saare suursuguse ülesehitusega „Leelo“, edasi „Tule, tule unekene“, „Ärge naerge neidusida“, ekstaatiline „Jaan läheb jaanitulele“, Eduard Tubina värvikas humoresk „Sõmeralt Sõrmikule“, „Õhtulaul“, Cyrillus Kreegi „Ma kõndisin vainul“, mitmed Riho Pätsi laulud („Pill oll’ helle“, „Pulmalaul“, „Jaan läheb jaanitulele“), Tuudur Vettiku omad („Lemmelaul“, „Hällilaul“), Adolf Vedro „Midrilinnu mäng“ jt, kuigi neid laule kuuldes on seda raske uskuda. Arvo Pärdi „Cantus“ võib niisiis toetuda tugevaile traditsioonidele juba ainuüksi eesti muusikas. Tema töö tähtsus seisab selles, et ta olemasolevale on lisanud oluliselt uut isikupärasest vaatekohast.

Kuigi leinamuusika, ei vaibu see ometi mitte lootusetusse, vaid püsib kõige kiuste. Ants Oras oma essees „Eesti luule vaimususest“ (Tulimuld 1956, nr 4) puudutab probleeme tookordses uuemas anglosaksi luules ja leiab: „Ei näi olevat sisemist jõudu, mis lubaks öelda kõik südame päält ära, ilma et ähvardaks nõre-

tava sentimentaalsuse või talitsemata emotsionaalsuse oht.“ Oras märgib, et seda „atrofeerumisprotsessi meie luule pole läbi teind.“ Ta jätkab: „Talupoja kanguses juurduv, läänemaa sügavaimatest lätetest joond, luuleks sublimeerund jõud nii nagu see me luuletajate toodangusse on kuhjund oma kõige puhastavamal ja mõjuvamal kujul, peab meid aitama üle kriisidest, mis on lääne omadest veel palju raskemad, kuid milledega võitlemiseks meil peaks olema sisemisi varusid. Meie, nagu teistegi pagulaste ülesandeks on läänemaailmisse jõudumööda süstida midagi sellest energiast, mis ei lase meil uskuda „Õhtumaa languse“ paratamatusse.“ See Orase iseloomustus on kohandatav ka eesti muusika paremale osale ja meenus eriliselt Pärdi leinamuusika puhul. Eks kirjuta ka Arvo Valton oma „Hingekellas“: „--- kellegi surres ei peatu elu, kusagil kostab viimne ohe, kusagil sigib uus elu, ühinevad aplad rakud ja viimast on paisuvas maailmas rohkem kui esimest.“

*

Paljudes inglise filmides on võinud kuulda kellamängu seoses rõõmsate sündmustega nagu pulmad, jõulud, uus-aasta jne. Sageli kostab kelladelt allalangev mažoorne heliredel. Kas Pärt pole seda eeskujuks võtnud langeva minoorse heliredeli kasutamiseks leinamuusikas?

*

Tänaseni vaevan oma mälu küsimusega, milline helitöö, mille kohal seisab Benjamin Britteni nimi, oleks mulle jätnud sügavama mõju kui Arvo Pärdi „Cantus in memory of Benjamin Britten“.

Teataja, 26.06.1982, lk 6–8

Tuudur Vettiku saatusest okupatsioonide ajal

Volga burlakkide laulust sai „Laul Leninist“

Elame ajal, kus me paljudest silmapaistvatest eesti kultuuri loojatest saame kõike teadaolevat – mõistetavalt põhjusil – kirjutada alles päale nende surma. Nii ka Tuudur Vettikust, kes pidi kuus aastat veetma Nõukogude vangistuses ja keda ka teisiti mitmel viisil taga kiusati. Teated sellest, kuidas Vettikuga käituti, jõudsid vahetevahel siia ja nüüd võib sellest avalikkusele rääkida. 1940. a. sügisest alates töötas Tuudur Vettik Tallinna Konservatooriumis koorijuhtimise õpetajana ja jätkas samal kohal ka võimude vahetusel.

Saksa okupatsiooni ajal kavatseti 1943. a. suvel Tallinnas pidada XII üldlaulupidu, mida nimetati „tänuüldlaulupeoks“. Selle segakooride noot, mille oli toimetanud Tuudur Vettik, ilmus 1942. a. novembris. Segakooride üldjuhtideks olid ette nähtud Juhan Avik ja Tuudur Vettik.

Kava, mille koostamisel ilmselt oli oluline osa Vettikul, sisaldas väärtuslikku eesti kooriloomingut. Eesti Lauljate Liit oli likvideeritud Nõukogude Vene okupatsioonivõimude poolt ja paljud laulukoorid kaotati või korraldati ümber. Oli olnud ka arvukaid inimkaotusi, eriti meeshälte ridades. Seda kõike arvestades olid kavva valitud peamiselt hästituntud laulud. Aga esmakordselt oli üldlaulupidude kavva paigutatud ka Mart Saare „Tere kuusi, tere petäj“.

Kavas ei olnud ühtegi natsistlikku propagandalaulu. Saksa laulude probleem lahendati nii, et kavva võeti L. v. Beethoveni „Kõik taevad laulvad“ ja saksa rahvalaul „Unelaul“, mis on nii „süütu“, et see avaldati isegi Nõukogude okupatsiooni ajal ilmunud kogumikus „Laule segakooridele“ (Tallinn 1958).

Kui nõukogude kultuuripolitrukid praegu lubaks koostada sellist laulupeo kava!

Alustati ka laulupeo muusikaliste eeltöödega. Mäletan ühte üle Eesti kokku tulnud koorijuhtide instrueerimiskoosolekut Tallinna Konservatooriumi saalis (vististi 1943. a. jaanuaris), kus konservatooriumi koor üldjuhtide juhatusel võttis läbi kava. Saare seni peaaegu tundmatu „Tere kuusi, tere petäj“ T. Vettiku juhatusel ilmselt äratas erilist tähelepanu. Mitmed koorijuhid tulid pärast Vettiku juurde avaldama oma poolehoidu sellele raskele, kuid ülimalt huvitavale laulule. Keegi võttis koguni avalikult sõna ja tõstis seda laulu esile. Laulupidu aga jäeti siiski pidamata, sest oli karta rahvamassi pommitamist Nõukogude Vene lennuväe poolt.

Vettik jätkas noorte koorijuhtide õpetamist konservatooriumis. Võeti läbi eesti koorimuusika klassika, aga pääle „Tere kuusi“ ka nt Mart Saare üks sügavamaid teoseid, „Manalaze laul“.

Teise Nõukogude Vene okupatsiooni ajal jätkas Vettik ilmselt sama suunda. 1947. a. toimus XII üldlaulupidu, esimene selle režiimi ajal. Laulupeo kavva õnnestus paigutada rohkesti väärtuslikke eesti laule, millest mitmed olid ette nähtud juba 1943. a. pidamata jäänud laulupeo kavas. Üldjuhid olid Tuudur Vettik, Riho Päts, Alfred Karindi ja Gustav Ernesaks.

XIII üldlaulupidu toimus 1950. a. suvel. Ka selle kava olid eesti muusikud püüdnud koostada nii kvaliteetse, kui neis oludes üldse mõeldav oli. Nüüd aga katkes okupantide kannatus. Kompartei häälekandjas „Rahva Hää!“ (23. aprill 1950) ilmus juhtkiri, milles öeldakse: „XIII üldlaulupeo peakomisjonis olid kodanlisnatsionalistid Andresen, Päts, Karindi, Semper jt, kes kaua aega tegid oma rahvuslikku õonestustööd ja püüdsid laulupidu takistada ja nurja ajada. Nad materdasid maha nõukogude noorte heliloojate loomingu ega lasknud võtta repertuaari Dunajevski jt heliloojate laule. Samuti nad heitsid välja vene rahvusest mängijate ja rahvatantsijate kollektiivid. Tänu partei ja isiklikult sms. Stalini hoolele on nüüd kodanlisnatsionalistide õonestustöö paljastatud.“

Ülekuulamine NKVD-s

Umbes samal ajal arreteeriti heliloojad ja laulupeo üldjuhid Tuudur Vettik, Riho Päts ja Alfred Karindi (ka peakomisjoni liige kommunistlik kvisling¹ Nigol Andresen). Tuudur Vettik viibis seitse nädalat Tallinnas Pagari tänavas asuvas NKVD

¹ *kvisling* on II maailmasõja ajal kasutuselevõetud mõiste rahvareeturi või kollaboratsionisti kohta. Vikipeedia andmetel on seda nimetust kasutatud peamiselt fašistlike poliitiliste erakondade ja isikute kohta, kes tegid okupeeritud riikides koostööd teljeriikidega. Esmakordselt esines see inglise ajalehes The Times 15. aprillil 1940. aastal artiklis „Quislings everywhere“ pärast seda, kui Norra päritolu Vidkun Quisling tegi koostööd Natsi-Saksamaaga selleks, et aidata Norras võimule kollaborantlik valitsus eesotsas iseendaga. Eesti pagulasorganisatsioonid kasutasid seda mõistet aga peamiselt Nõukogude võimuga kaasaminejate kohta.

hoones. Päeviti sai ta istuda vangikongi seina ääres asuval kitsal laudpingil. Ööseti toimusid ülekuulamisid. Nõuti, et ta end süüdi tunnistaks ja vastavale paberile alla kirjutaks.

Vanglas ja vangilaagris

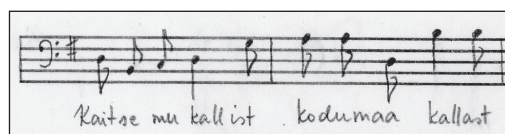
Lõpuks ei suutnud Vettik seda piina enam taluda ja tegi, nagu sooviti. Kuna Vettiku tervislik olukord oli nüüd üsna vilets, siis saadeti ta edasi Narvas asuvasse invaliidide laagrisse. „Vanemuise“ näitleja Karl Põlde (Liina Reimani vend, nüüd surnud), kes 1960. a. külastas Stokholmis oma poega, jutustas, et ta viibis selles vanglas koos Vettikuga. Vettik juhatas sääli 24-liikmelist meeskoori ja 30-liikmelist orkestrit. Tervise paranedes saadeti Vettik edasi ühte Venemaa vangilaagrisse. (Karl Põlde mälestuste juurde on põhjust hiljem tagasi tulla.)

Kustutatud aastaarvud

1954. a. peeti Stokholmis II Eesti Üldlaulupidu Rootsis. Kirjutasin selle kavaraamatusse ülevaate „Eesti laulupeod“. Artiklis puudutasin ka T. Vettiku, R. Pätsu ja A. Karindi saatust teise Nõukogude Vene okupatsiooni ajal. Mingitmoodi jõudis see kavaraamat ka Vettikuni, kes saatis tervisi. Ka saatis ta mulle mitmeid raamatuid ja noote, kuhu tihti oli teinud parandusi või täiendusi. Nii saatis Vettik kord 1956. a. ilmunud venekeelse „Muzõka Sovetskoi Estonij“, milles leidub ka Vettiku elulugu. Selle alla oli Vettik kirjutanud 1950–56 ja siis neile arvudele risti pääle tõmmanud. Niisiis vangisoleku aastad.

Parandas „paranduse“

15. juulil 1973 on Vettik kirjutanud tervituse Tallinnas samal aastal ilmunud R. Tobiase „Koorilauludesse“. Teatavasti kasutab Tobias „Õõtsuva mere“ lõpuosas Eesti hünni motiivi:

Südamlik vastuvõtt

Päale Hruštšovi kõnet 1956. a. veebruaris, kui vange hakati vabastama, pääses ka Vettik Eestisse tagasi. Nüüd juba surnud koorijuhi, Vettiku õpilase Ants Kii-laspea korteris korraldati Tuudur Vettiku kojujõudmise puhul suurem koosviibi-mine. Lauljaid tuli kohale koguni Tartust. Kes tõi kaasa sööki, kes jooki. Lauljad seisid trepil ja kui Vettik tuli, lauldi „Su Põhjamaa päikese kullast“. Oli nuttu ja kallistamist, aga eht Vettiku moodi – oli ka võllahuumorit. Kui Vettik oma vangilaagris viibimisest jutustas, ütles ta: „Oli kuidas oli, aga seedimise sain korda!“ Üldine imestus. „Esimest korda elus sõin korrapärastel aegadel!“ selgitas Vettik ja jutustas, kuidas päale Beria likvideerimist laagris tekkis nurin viletsa toidu pärast. Venelasest laagriülem tuli siis barakitrepile ja kätas vangidele: „Teie nurisete, aga nimetage mulle üks teine rahvakiht Nõukogude Liidus, kes saab kolm korda päevas sooja toitu!“ „Muidugi see „soe toit“ oli enamasti ainult soe vesi või mingi lahja lake, aga õige on, et korrapärastel aegadel sai!“

„Õpetas“ ka vangilaagrist!

Vettik, kes enne oma arreteerimist oli tõusnud vanemõpetajast professoriks, sai nüüd uuesti tööle Tallinna Konservatooriumi, kuid mitte enam samas ulatuses kui varem. Ta oli nimelt ainult amnesteeritud – st kurjategija oli saanud armu. Alles ühe juubelisünnipäeva eel tunnistati Vettik rehabiliteerituks – st õige inime-ne oli olnud süütult süüdi mõistetud.

Kõik okupeeritud Eestis ilmunud teatmeteosed nagu Eesti Nõukogude Entsüklopeedia, biograafiline leksikon, „Eesti heliloojad ja muusikateadlased“ (1966), „Nõukogude Eesti muusika“ (1960), H. Olti „Estonian Music“ (1980) jt märgivad, et T. Vettik oli aastail 1940–1962 koorijuhtimise eriala professor Tal-linna Riiklikus Konservatooriumis. Kuidas Vettik sooritas õppetööd NKVD kong-ist, Narva invaliidide vanglast ja Venemaa vangilaagrist ajavahemikus 1950–56, jäägu nende autorite asjaks ära seletada.

„Parandamatu!“

Kui Vettik päale vangistusest vabanemist sai konservatooriumis oma esimese palga, oli mingi asjamees kohe küsimas nn riigilaenu. Vettik vastas järsult: „Olen alles vangist tulnud ja mul pole midagi. Ei telli.“ Riigilaenu küsija oli resigneeru-nult ütelnud: „See, kurat, on parandamatu!“

Nali „Lauluga Leninist“

Kord 1950. aastate teisel poolel saabus Vettikult suurem saadetus koorilaule. Nende hulgas oli ka Vettiku poolt Erni Hiire sõnadele loodud „Oktoobri tähistel“, alapäälkirjaga „Tuletorn“, ilmunud 1947. a. Tallinnas.

Erni Hiire sõnad on järgmised:

*Ei kartnud Lenin võitlust, ei tormi,
vaid julgelt näitas rahvastele teed.*

*Kesk tormi löi ta partei kui tuletorni,
mis läbi aegade kannab ta ideed.
Ta järel käis rahvas, töökas ja looja.
käis kindlal sammul ja võitluslaulud suus.*

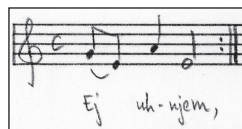
Mõtlesin, et mis ta sellest mulle saatis. Aga siis mõtlesin edasi, et vaevalt Vettik seda põhjuseta tegi. Hakkasin mängima marsilikku laulu:

Oli midagi tuttavat. Kui jõudsin kohani:

oli kõik korraga selge. Kui sama motiivi mängida pisut teise rütmiga, saame Volga burlakkide (laeva- või lodjavedajate) laulu „Ej uhnjem“:

Ja kui mõelda veel Ilja Repini vastavale maalile „Burlakid Volgal“, kerkis silme ette pilt, kus orjariigi rajaja Lenin käib ees ja lõputu orjade kari taga. Vettik oli vedanud alt „partei ja valitsuse“ ja teinud teravmeelset nalja Lenini ja tema süsteemi kulul. Kuna aga Lenin on Nõukogude Venemaal pühak, siis ilmselt ükski kontrollinstantants ei tulnud üldse mõttelegi, et keegi võiks Lenini kulul nalja teha. Hiljem pandi laulule päälkirjaks „Laul Leninist“ ning nii lauldi seda 1965. a. peetud XVI üldlaulupeol. Ka 1978. a. ilmunud Vettiku kogumikus „Segakoorilaule“ on „Laul Leninist“ sees.

Oli liiga menukas dirigent

1960. a. toimunud XV üldlaulupeol oli Tuudur Vettik üle 10 aastase vaheaja jälle üheks üldjuhiks, saavutades suure menu nii publiku kui lauljate juures. Vettik juhatas sel ajal ka „Eesti Energia“ meeskoori. Kontserdil oli nii suur edu, et seda tuli korrata. Vettiku suur populaarsus hakkas võime häirima. Üks naispolitrukke, kes valvas koori kava üle, hakkas siis Vettikule repertuaari ette kirjutama. Mõte oli muidugi see, et propagandalauludega teha Vettiku tegevus kooriga publiku silmis ebapopulaarseks. Vettik oli vastanud: „Ma olen ligi 40 aastat koore juhatanud ja

tean ise, kuidas kava koostada!“ Töötamist oma koori juhina talle enam ei võimaldatud.²

Laimukampania

Nagu see Nõukogude Venemaal tavaks, et kui tahetakse mõnest ebasoovitavast isikust vabaneda, tehakse ta kriminaalkurjategijaks, nii ka Vettikuga. Pandi käiku jutt, et Vettik oleval ühe säälse koorijuhiga koostanud anonüümseid laimukirju. Käekirja järele olevat ära tuntud, et on Vettiku oma. Kõigepäält näitab see, et süüdistajad ei olnud küll kõrge intelligentsiga: Vettikul on nii iseloomulik käekiri, et seda tunneb kaugelt ära. Teiseks: Vettik võis ükskõik kellele tahes mitmeid asju järsult otse näkku ütelda, kui oli põhjust, aga septseda anonüümseid salakaebusi ei käi temaga kokku. Ja kolmandaks: Vettiku koorijuhivõimed olid sellised, et tal polnud üldse põhjust hakata kellegi vastu intriigi septsima.

„Ta on juba vana“

1965. a. peetud XVI üldlaulupeol enam Vettik üldjuht ei olnud. Mõni aeg hiljem oli mul kõnelus ühe kodumaalt läänes viibinud funktsionääriga, kes valvas ühes põhjamaa linnas toimunud kodumaiste muusikute esinemist. Ta hakkas rääkima laulupeost. Küsisin, miks Vettik üldjuht ei olnud. Vastus oli: „Teate, ta on juba vana.“ Vastasin: „Vettik vana! Stokholmis juhatas 80-aastane Klemperer istudes. Monteaux valiti 85-aastaselt Londoni sümfooniaorkestri juhiks. Toscanini juhatas veel 87-aastaselt. Ja Vettik vana!“ Funktsionäär hakkas siis midagi seletama eelpool kirjeldatud „salakaebusest“. Polnud enam mõtet juttu jätkata. Vettik oli sel ajal 67-aastane.

Vettik jäi võitjaks

1965. a. peetud laulupeol oli üldsegakooride kavva paigutatud ainult üks Vettiku laul ja nimelt eelpool vaadeldud „Laul Leninist“. Ilmselt parteitegelased arvestasid, et kuna nõukogude propagandalaulud kuulajate juures alati läbi kukuvad, siis on nii hää juhusega ka Vettikut läbi kukutada. Pühapäeval, 18. juulil peetud kontserdi lõpuosa alustasidki segakoorid A. Karindi juhatusel. Esimesena oli kavas T. Vettiku „Laul Leninist“. Ja nüüd juhtus midagi uskumatut: publik ja lauljad hakkasid nõudma autorit. Vettik toodi juhataja pulti ning esimest ja seni ka viimast korda tuli üks propagandalaul kordamisele. Võib-olla olid lauljad mõistnud selles laulus peituvat pilget. Igal juhul väljendasid lauljaskond ja publik oma suurt poolehoidu

² Vettiku elu ja tööd käsitlev monograafia pärineb Maris Männiku sulest ja on ilmunud 1990. aastal. Kuigi seal nimetatakse represseerimist ja rehabiliteerimist, on andmed hili-sema aja kohta veel üsna napid: „Tuudur Vettik töötas „Eesti Energia“ meeskoori dirigen-dina 1962. aastani ja astus seejärel lõplikult kõrvale praktilisest koorijuhtimistegevusest“ (Männik 1990: 47). Tagapool nimetab Männik siiski rea Vettiku õpilasi, kes siirdusid pagulusse: Harri Kiisk, Ero Tarjus ja Lembit Leetma Rootsisis, Roman Toi ning Udo Kase-mets Kanadas (Männik 1990: 85).

Vettikule – olgu siis tekst milline tahes. Oli võimalus kuulda raadios kogu laulupeo ülekannet. Mäletan, et kui Vettik autorina oma laulu juhatas, hakkas see kõlama erilise energia ja nõtkusega. Tal oli erakordselt sugestiivne võime panna hiigelkoori täitma oma käske ka ilma eelproovita. Lauljad kandsid pärast Vettiku kätel tema kohale tagasi. Isik, kes sääl lähedal oli, jutustas, et Vettik tänas siis lauljaid kättpidi. Funktsionäärid, kes olid tahtnud Vettikut läbi kukutada, pidid üle elama ränga pettumuse. Ja kui nad veel taibanuks, et kogu laul on pilge Lenini pihta!

Laulame „Nüüd üles, Vene alamad“!

1969. a. peetud XVII üldlaulupeoga tähistati ühtlasi eesti laulupidude 100 a. juubelit. Nüüd siiski kutsuti Vettik, kes vahepeäl oli saanud 71-aastaseks, segakooride üheks üldjuhiks, ilmselt juubelilaulupeo puhul leiti, et ei saa mööda minna Vettikust kui vanimast kodumaal elutsevast eesti üldlaulupidude üldjuhust – ta oli juhatanud juba X (1933) ja XI üldlaulupeol (1938).

Juubelilaulupeo kavva õnnestus paigutada rohkem eesti laule, kui see oli võimalik olnud eelmistel ja järgmistel nõukogude okupatsiooni aegsetel laulupidudel. Põhimõtteks oli nimelt, et kavva võtta midagi igast eelmise üldlaulupeo kavast ja nii kasvaski eesti laulude hulk suhteliselt tähelepandavaks. Kui nõupidamise koosolekul seisti keerulise probleemi ees, mida võtta kavva II üldlaulupeo (1879) kavast, lehitses Vettik nooti ja ütles: „Noh, laulame siis selle „Nüüd üles, Vene alamad“ ära!“ Selline Johann Woldemar Jannseni laul oli tõepoolest kavas teisel üldlaulupeol. Aga ei võetud seda, ja teine üldlaulupidu jäigi kavas esitamata.³

1975. a. Vettik üldjuht ei olnud.

Vettiku juhatamise jäädvustamisest

On kahju, et Vettikut ei palutud külalisena juhatama riigipalgalisi sega- ja meeskoore. Ta võinuks nendega heliplaadistada nt Mart Saare laule. Need jäänuks suunanäitajaiks Saare tõlgitsemisel. Kunagi umbes 20. ja 30. aastate vahetusel ilmus Eestis heliplaat, mille ühel poolel oli Saare „Lindude laul“ ja teisel Vettiku „Lemmelaul“. Laulis Tallinna Rahvaülikoolide Seltsi segakoor, juhatas Vettik. Nüüdsest ajast on ainult paar-kolm tööd laulupeo mälestusplaadil. On mõeldav, et helilintidel siiski midagi leidub ja see aja jooksul kättesaadavaks tehakse.⁴

*

T. Vettiku käsiraamatust „Praktiline noodiõpetus laulukooridele“ (Eesti Lauljate Liidu väljaanne, Tallinn 1939) leidsin lk 119 tema kahehäälsel laulu „Ava aken põhja poole“ (E. Enno). Seda laulsid siinsed lastekoorid 1977. a. Göteborgis peetud VIII eesti laulupeol. Palusin, et Vettik seaks selle segakoorile. Umbes kuue

³ Sellele laulule viitab ka Mart Siimer (1994) seoses ajastu vaimuga laulupidude repertuaari kontekstis.

⁴ Siiani pole veel ilmunud ühtegi helikandjat Vettiku dirigeeritud lauludega.

aasta eest saabuski käsikiri: T. Vettik – 2 segakoorilaulu E. Enno sõnadele: 1. „Ava aken põhja poole“ ja 2. „Igatsuslaul“. Millegipärast oli ta „Ava aken“ teksti muutnud. Ernst Enno originaaltekstiga ilmus see Vettiku laul ESTO 80 laulupeo noodis. Muudetud tekstiga avaldati laul T. Vettiku „Segakoorilauludes“ (Tallinn 1978). Juba 1968. a. oli Tallinnas ilmunud Vettiku „Meeskoorilaul“. Selles leidub ka „Raudrüütlike needmine ehk Muistne võitlusvanne“. Laul on loodud 1956. a., niisiis just pääle vangist vabanemist. Sõnad on T. Vettikult endalt. Loeme mh:

*Needus, needus,
raudrüütlikele olgu needus!
Ärgu olgu ordumeestel
ei koduda ei ka kollet!
Ärgu olgu raudariütleil
ealgi leeda, ei ka leiba!
Ärgu olgu ordumeestel
ealgi eluda meie maalla!*

*Ärgu olgu raudariütleil
meie mõõga möllust pääsu!
Elu põlved meie võitleme,
surmatunnini me heitleme,
vaenujõugud põrmu lööme!
Vabaks võitleme maa,
rahva ja maa!
Eestlaste maa vabaks saab!*

„Muistne võitlusvanne“ küll, aga aktuaalne ka tänapäeval.

Tulimuld, 1965, nr 4, lk 239–245 Eesti laulupidudest enne ja nüüd⁵

Vabas maailmas elutsevate eestlaste hulgas võib kuulda kõige äärmuslikumaid arvamusi okupeeritud Eestis toimuvate laulupidude kohta: on neid, kes näevad pidustusi kui üksnes nõukogude propagandalavastusi; on ka neid, kes näevad praegusi kodumaiseid laulupidusid – kõigest hoolimata – rahvuslike suur-sündmustena. Siinkohal vaatleksin neid eeskätt sellest seisukohast, mida need üritused tähendavad eesti muusikakultuuri arengu seisukohast. Kuna laulupidude traditsioon peatselt – 1969 – võib tähistada oma 100-aastast kestvust, siis ei saa Nõukogude okupatsiooni ajal peetuid kuidagi vaadelda mingite omaette nähtus-tena, vaid suuremas seoses, mis tohiks õigustada tagasivaadet eelnenule, ja sedagi ainult muusikalisest seisukohast, rahvuspoliitilisi jm lähtekohti kõrvale jättes.

⁵ Kiisa artikkel „Eesti laulupeod enne ja nüüd“ kogumikus „VIII Eesti üldlaulupidu Rootsis, Göteborgis 19.–22. mail 1977“, lk 21–24 ja ajakirjas Triinu nr 103, 1978, lk 8–9 on mõnevõrra lühem, kuid sisaldab lisaks mõned lõigud II maailmasõja eelsest eesti kooritegevusest Venemaal, 1969. ja 1975. aasta üldlaulupeost ning laulupidudest paguluses. Rootsikeelne brošüür „Körsången in Estland“ (1967) kirjeldab samuti laulupeotraditsiooni arengut, kuid on teistsuguse ülesehitusega. See algab ülevaatega Eesti ja Rootsi koorimuusika kontaktidest, tutvustab Eesti koorimuusika arengut alates Forseliuse seminari loomisest 1684. aastal, II maailmasõja eelsest ajast tsiteerib ta mitmeid Rootsis ilmunud eesti muusika arvustusi, hilisemast ajast kõrvutab okupeeritud Eesti ja paguluse muusikaelu.

Laulupeod tsaari-vene ajal

Milline oli tsaari-vene võimukandjate muusikapoliitika? Võiks öelda, et seda polnudki. Tsaari-hümn oli vististi ainuke vene laul I üldlaulupeo kavas, teised 14 olid suurelt osalt saksa heliloojate teosed, millele J. W. Jannsen oli eestipärased tekstid kohandanud või tõlkinud. Kavas oli veel 2 soome laulu (mh Paciuse „Mu isamaa, mu õnn ja rõõm“) ning ainult 2 eesti laulu (Kunileidi „Mu isamaa on minu arm“ ja „Sind surmani“). Eesti helitööde vähesust kavas võib muidugi seletada kõigepealt selle lihtsa asjaoluga, et polnud palju rohkem, mida kavva võtta. Sedamööda aga, kuidas meie laululoomingu hulk suurenes – kindlasti ka tänu laulupidude virgutavale mõjule –, hakkas selle osatähtsus kasvama laulupidude kavades. Nii oli II üldlaulupeo (1879) kavas eesti laule 6, III (1880) – 8, IV (1891) – 14, V (1894) – 19, VI (1896) – 17 ja VII (1910) olid kavas ainult eesti koorilaulud.⁶ Vene laulude osatähtsus tsaariaegsete laulupidude kavas oli minimaalne, mis näitab, et tookordsed vene võimukandjad end kavade koostamisse ei seganud. Pigem võib ette heita saksa laulude liigset osatähtsust, mis aga siiski pidevalt vähenes.⁷

Laulupidude muusikalise taseme kohta on tagantjärele muidugi raske midagi täpset öelda (eriti kui arvestada, et tolleaegne ajakirjandus on meile praegu uurimiseks kättesaamatu). Võimalik, et esimestel pidustustel piirduti peamiselt laulude enam-vähem korraliku ja ka vaimustatud läbilaulmisega.⁸ Et aga juba IV üldlaulupeol suudeti esitada J. Kappeli 6-hääline „Õhtulaul“, A. Läte „Värvavad säravad“ jm, tohiks mõndagi öelda kooride võimete kasvust. Nii arvustajad kui kaasaegsed on oma mälestusis korduvalt esile tõstnud üldjuhtidest eriti J. Kappeli ja K. Türrpu nõudlikkust, mis taotles juba peenemat ja nüansseeritumat laulu, kui seni oldi kuuldud. VII üldlaulupeo kavas leiduvad sellised teosed nagu Läte „Pilvedele“, Tobiase „Noored sepad“ ja „Õõtsuv meri“, Artur Kapi „Palumine“, Lüdiigi „Üksik lill“, Saare „Meie elu“ ja „Veel pole kadunud kõik“ – laulud, mis tänapäevalgi teeksid au iga laulupeo kavale. (Iseasi on muidugi, et tsaari võimumehed andsid loa laulupeoks alles 18.9.1909, mistõttu ettevalmistamiseks jäi aega vähem kui aasta ja kunstiline tulemus oli sellele vastav.)

Laulupidude tegelaste arv kasvas I laulupeo 850-lt VII laulupeoks 12.000-ni. See tähendas eesti koorimuusika levimist ka kõige kaugematesse maanurkadesse. Koos juhatajate ja lauljate muusikaliste võimete kasvuga muutuvad järjest huvitavamaks laulupidude kavad ja uued ning sageli keerulised laulud arendavad omakorda kooride ja dirigentide võimeid. Laulupidudel kuulsid lauljad ja publik aga ka muud kui ainult koorilaulu. V üldlaulupeol toimus eesti solistide kontsert ja Weberi ooperi „Preciosa“ etendus, VI jällegi solistide kontsert, M. Härma kantadi „Kalev ja Linda“ ettekanne jm, VII koguni 3 sümfooniakontserti, kus esitati

⁶ Vahter (1960: 163 ning 1965: 43, 53) loendab ainult ilmaliku kontserdi laule, saades seega väiksemad arvud; pikemas käsitluses (1965) ta arvulisi võrdlusi sageli ei toogi.

⁷ Mõned tolleaegsed oleksid eelistanud siiski ka vene laulude kavavõtmist koos eesti ja soome laulude osakaalu suurendamisega (Põldmäe 1976: 64).

⁸ Suuresti tolleaegse ajakirjanduse põhjal on kirjutatud Rudolf Põldmäe monograafid kolmest esimesest laulupeost (Põldmäe 1969, 1976). Kui palju ütleb laulupeo muusikalise taseme kohta nt ajalehearvamus, et ka raskemad laulud kõlasid hästi ja imetlusväärne oli kooride täpsus pärast ühtainsat proovi (Neue Dörptsche Zeitung 21.06.1879, tsit. Põldmäe 1976: 102–103), on teine küsimus.

suurem osa tol ajal olemasolevast eesti sümfoonilisest muusikast, rahvusvahelisi suurteoseid ja eraldi veel Mozarti „Requiem“. Kokkuvõttes võib sel perioodil toimunud laulupidude kohta öelda, et tsaarivõim tegi küll raskusi lubade andmisega ja segas end eriti brutaalselt vahele VII üldlaulupeo ajal toimunud „Estonia“ nurgakivi panekusse, kuid laulupidude kavade koostamine jäeti täiesti eestlaste eneste asjaks.⁹

Laulupidude areng iseseisvusajal

1921. a. pandi alus Eesti Lauljate Liidule, mis kujuneski eesti koorilaulu ja puhkpillimuusika arendamisel keskseks organisatsiooniks. Esimene vabariigiaegne laulupidu (VIII) toimus 1923. a. 15.000 tegelase osavõtul. Kava pakkus ulatusliku läbilõike meie kooriloomingust. Esitati isegi nii nõudlikud laulud nagu Saare „Laulu mõju“ ja „Mis need ohjad meida hoidvad“, Kreegi „Meie err“ ja Vedro „Kägu“. Peale kahe viimase esinesid uute autoritena veel Aavik ja Simm. Laulupeo eel korraldati üldjuhtide juhatusel kursused koorijuhtidele, samuti toimusid eelproovid ringkondade kaupa üle kogu riigi. Nii toimus see siitpeale kõikide iseseisvusajal peetud laulupidude eel.

Laulupeod toimusid edaspidi iga 5 aasta järel. Eesti laulude arv oli VIII üldlaulupeol 25, IX (1928) 32, X (1933) 32, ja XI (1938) 35. IX üldlaulupeost alates koosnes ka puhkpilliorkestrite repertuaar üksnes eesti heliloomingust. Kavade koostati nii, et need pakuksid teatava läbilõike eesti kooriloomingust, pearõhuga siiski uudisloomingut. See edumeelne programmipoliitika aitas suurel määral kaasa, et ka kõige nooremate heliloojate teosed kiiresti üle maa levisid. 1926. a. ilmunud IX üldlaulupeo noodiraamat sisaldab laule autoreilt, kellest Aav oli 26-aastane, Vettik 28 ja Vörk kõigest 21.

See, kui palju eesti autorite töid arvult kavas oli, ei ütle loomulikult veel kõike. Olulisem on vaadelda, mida lauldi iseseisvusaegsetel üldlaulupidudel. IX üldlaulupeo kavas olid mh nii nõudlikud laulud nagu E. Aava „Laulik“, A. Kapi „Üles“ ja „Mängupõlve mäe taga“, C. Kreegi „Meil aiaäärne tänavas“, M. Saare „Jaan läheb jaanitulele“, „Valuvõtmise laul“ ja „Seitse sammeldanud süngi“, R. Tobiase „Teel“ ja „Varas“, E. Võrgu „Lilleside“ ja „Tulevik“. X laulupeol tuli erisegakoori poolt ettekandele E. Aava „Murelaul“, J. Aaviku „Laulu võim“, C. Kreegi „Sirisege, sirbikesed“, M. Saare „Kasehaldjate laul“ ja R. Tobiase „Noored sepad“. Kõikidele koo-

⁹ 1977. ja 1978. aasta variantides on Kiisk siia lisanud lühikese peatüki pöördelistest aegadest, kus öeldakse: „Mida tähendanuks eesti koorilaulu arengule Soveti võimu alla sattumine, sellest annab aimu katke kommunistliku tegelase Richard Majaku memuaaridest „Tee tuli endal leida“ (Tallinn 1975). Ta laulis 1920-ndail aastail Moskva Eesti Klubi laulukooris ja kirjutab sellest: „„Tuljakut“ me oma kavva ei võtnud, sest pulmapidusid terve valla ja kihelkonnaga ning viiekümne vaadi viinaga võis korraldada vaid hallparun. Pealegi oli „Tuljak“ kõigi kodanluse poolt organiseeritud laulupidude ja muude rahvuslike ürituste nomenklatuuris.“ (Lk 205). (Praegu lauldakse Eestis „Tuljakut“ moonutatud tekstiga.)“ – Moonutus seisnes selles, et värssidest „Kena hobu hirnub tallis, tore saan on mul ka, rikas talu, mille peremeheks pea saan ma“ oli eemaldatud viide jõukusele ja eraomandile: „Kena hobu hirnub tallis, tore saan on mul ka, sõidul toredamal kullakese koju toon ma“.

riiikidele ühiseks ettekandmiseks kirjutas M. Saar grandioosse „Hommikulaulu“, mida võib nimetada *a cappella* kantaadiks. Uute autoritena esinesid mh V. Nerep ja R. Päts, uue kooriliigina tuli juurde – peale erisegakoori, mis moodustati suurematest linnakooridest – naiskoor esmakordselt meie laulupidude ajaloos. XI üldlaulupeol on eriti nõudlike teostena kavas M. Lüdigi „Ühest vaiksest pühast hiiest“, M. Saare „Mis need ohjad meida hoidvad“ ja „Põhjavaim“, V. Nerepi „Kuku, sa kägu“, E. Tubina „Karjase laul“ ning erisegakooridel A. Kapi „Kui tume veel kauaks“, C. Kreegi „Meie err“ jt Uuteks autoriteks olid G. Ernesaks, J. Hiob, J. Jürme, E. Oja ja E. Tubin. Muusikalise teostuse kohta andis kohalviibinud rootsi koorijuht Johannes Norrby ajakirjas „Vårsång“ (nr 6, 1938) järgmise hinnangu: „Ma kuulen seda, mis ma vaevalt uskusin olevat võimaliku. 17.000 kooslaul, mis on täiesti perfektne. Mitte ükski silp ei lähe kaotsi, intonatsioon ei peta. --- Mis mind hämmastas, oli ka julgus võtta hiigelkoori kavva elavaid asju, üsna keeruka kontrapunktiga. Aga mingeid õnnetusi ei juhtunud. Dirigentide ja kooride osavus triumfeeris.“ Erisegakooride kohta kirjutab Norrby: „Väga rusuv arvustajale. Pole nimelt mitte midagi kritiseerida.“ Seoses üldlaulupidudega jätkati muusikapidustuste traditsiooni. Nii tuli IX üldlaulupeo ajal ettekandele Händeli „Messias“, X puhul esitati A. Kapi oratoorium „Hiiob“, C. Kreegi „Requiem“, J. Hiobi ja R. Heinmetsa kantaadid, ning eesti ooperid – A. Vedro „Kaupo“ ja A. Lemba „Kalmuneid“. Toimus sümfooniakontsert eesti helitöist jm. XI puhul esitati jälle A. Kapi „Hiiob“, E. Aava ooper „Vikerlased“ ja sümfooniakontserdil tuli ettekandele E. Tubina II sümfoonia „Legendaarne“, mis oli meil tol ajal kindlasti moodsamaid teoseid.

Oli mõningaid hääli, mis leidsid, et laulupeod on oma aja ära elanud.¹⁰ Kui aga kõik muu kõrvale jätta ja vaadelda laulupidu hiigelkontserdina, kas siis ei kehti siin sama, mis tavalisegi kontserdi puhul – on kava huvitav ja ettekanne mõjuv, kas on siis kontsert iganenud? Just repertuaari pidev värskendamine ja muusikalise tasapinna teadlik tõstmine ei lasknud laulupidude traditsiooni hääbuda, vaid ennem vastupidi – tegelaskonna arv näitas pidevat tõusu, ulatudes 1938. a. 20000-ni, ning 100.000 kuulajat tõendas, et ka publiku huvi ei vaibunud. Ja mis paremat võimalust olnuks uuema eesti heliloomingu levitamiseks sellises ulatuses, samuti rahvas muusikahuvi äratamiseks ja selle arendamiseks?

¹⁰ Vahter 1960: 156–157 toob näiteks Eerik Laidi artikli „Kas laulupeo väsimus“ (Olion, 1930, nr 7, lk 16), artiklid „VIII üldise Eesti laulupeo kokkuvõte“ (Vaba Maa, 4.07.1923, nr 148) ja „Laulsime, pidutsesime“ (Päevaleht, 25.06.1938, nr 168). Vaba Maa kaastöötaja annab tegelikult VIII laulupeole väga positiivse hinnangu. Tema arvamus on, et varasematel laulupidudel avaldus liigagi palju eestlastele mitteomast vaimustust, sest „ajad olid niisugused, kus ainult laululawal, süüat laulu surutades, wõisime endid kui eestlased nimetada.“ Oma riigis võib „rahvuslise iseteadwuse tipult oma töö ja waewa peale muretult alla waadata,“ seega „on ka arusaadaw see iseteadwus ja enesearmastus ja lõbus asjalikkus, mis wiimasel laulupeol meeli waldas, kus puudus see ülewoolaw tundmuste awaldus, mis eelmistel laulupidudel oleme harjunud nägema ja mis siis kaugeltki ei wastanud meie omapäralisele iseloomule ja kalduwustele.“ Vahter tsiteerib ainult kaldkirjas esitatud katkendit. Päevalehe kaastöölise kriitika on suunatud XI üldlaulupeol kõlanud uudisloomingule, mis tema arvates publikut küllaldaselt ei süititanud, kuigi „Meie heliloojate seniseid saawutusi arwesse wõttes peaks olema kõik eeldused, et sünnib weel „Tuljakuid“ ja „Põhja waime“.“

Nõukogude materjalides võib kohata õige kummalisi etteheiteid iseseisvusaegsete laulupidude aadressil. Nii kirjutas okupeeritud Eesti kultuuriminister A. Ansberg artiklis „Üldlaulupidu on ukse ees“ (Sirp ja Vasar nr 13, 1960): „Kodanliku Eesti laulupidude repertuaari aga kuulusid peamiselt sellised laulud, mis ülistasid kodanlikku korda, süstisid rahvasse natsionalismimürki, vaenu teiste rahvaste, eeskätt Nõukogudemaa rahvaste vastu.“ A. Ansberg ei too ühtki näidet. Et kummutada tema väidet, tuleks siinkohal ümber trükkida Vabariigi-aegsete laulupidude tekstid, siis oleks näha, et neis ei leidu mitte ainsatki vaenulikku sõna ühegi rahvuse kohta. Aga muidugi on see A. Ansberg, kes peab oma sõnu tõendamaks – või valelikuks jääma. Laulupidude ajalugu käsitlevas koguteoses „Lauluga läbi aegade“ (Tallinn, 1965) nimetab A. Vahter oma artiklis J. Aaviku laulu „On ilus Eestis elada“, „mis otseselt õhutas šovinistlikke tundeid“ (lk 115).

*On ilus Eestis elada
ja vabal pinnal atra kanda,
et maa, mis väetud verega,
võiks sajakordselt vilja anda.*

*Kes elame nüüd kodumaal
ja vabadusi saame maitsta ...*

See kõlaks nüüd nagu jäme pilge.

A. Vahter teeb mitmel puhul etteheiteid, et VII laulupeost alates on kavas üksnes eesti laulud: „Välismaa klassika ja teiste rahvaste laulude ignoreerimine näitas kahtlemata repertuaaripoliitika kitsarinnalisust ning vastas kodanluse natsionalistlikele taotlustele“ (lk 106).¹¹ Aga kas ei olnud peapõhjus siiski selles, et eesti heliloojate – ja helitööde – hulk oli kasvanud sellisel määral, et kui tahta sellest vähegi iseloomulikku läbilõiget pakkuda, ei jää lihtsalt ruumi muu jaoks? (Kahe meie ligema naabri – Läti ja Soome laule siiski esitati.) Ja kui meenutada, et küllalistena viibisid VIII üldlaulupeol soome ja ungari koorid, IX ja X – läti, norra ja soome ning XI – leedu, läti, norra, poola, rootsi ja soome omad, kes kõik esitasid oma kodumaade heliloomingut n-ö autentses ettekandes, siis võib küll öelda, et saime üsna hea ülevaate ka meie lähemate ja kaugemategi naabrite loominguist.

A. Vahter annab aga mõnegi tabava iseloomustuse: „Lauljate Liidu praktiline tegevus rajanes põhiliselt tervetel alustel. Lauljate Liidul oli oma ajakiri „Muusikaleht“, mis asutati 1924. aastal. „Muusikaleht“ pühendas peamist tähelepanu koorilaulu küsimustele ja aitas üldlaulupidude ettevalmistamisele omalt poolt kaasa. Just alatise organisatsiooni süstemaatiline tegevus oligi peamiseks teguriks, miks laulupeod kodanliku diktatuuri ebasoodsaist tingimustest hoolimata näitasid pidevat kasvutendentsi nii osavõtjate arvu kui ka ettekannete kunstilise taseme osas“ (lk 102).

Võib lisada, et Eesti Lauljate Liit likvideeriti ja Muusikaleht suleti kommunistide poolt 1940. a. suvel. (Tsaarivõim lubas aga K. A. Hermannil „Laulu ja mängu lehte“ avaldada! Ilmus 1885–1898.) Õigesti iseloomustab A. Vahter ka kavade koostamist IX üldlaulupeo puhul: „Uue üldlaulupeo kava koostamisel

¹¹ Vahter 1965: 106 toob tsitaadi K. Törnpu erakirjast 1923. aastast: „just puht muusikalisest küljest pidu selleläbi ühekülgne on, et seal ainult eesti muusikat kuulda saab...“.

seati põhimõtteks võimalikult laiahaardelise ülevaate andmine eesti uuemast koorilaululoomingust“ (lk 113). Ja XI puhul: „Rahvusliku heliloomingu saavutuste näitamine oli Eesti Lauljate Liidu ringkondades ka peamiseks printsipiiks laulupidude kavade koostamisel. Seejuures ei olnud laulude valiku kriteeriumiks mitte niivõrd nendes väljenduv idee kui muusikaline väärtus“ (lk 128). Ning kokkuvõttena iseseisvusaegse perioodi kohta: „Laulupidude kunstilisi saavutusi on võimatu eitada. Koorilaul hõlmas üha laiemaid rahvahulki, tõsis kooride kunstiline tase. Selles oli kahtlemata suuri teeneid Eesti Lauljate Liidul, kes omandas laulukooride organiseerimises rikkalikke kogemusi“ (lk 129). Ei tea, kas Eesti Lauljate Liit sellepärast likvideeritigi?

Laulupeod Nõukogude okupatsiooni all

XII üldlaulupidu toimus 1947. a. Nõukogude okupatsiooni all, muusikaliselt lihtsama kavaga kui iseseisvusaegsed. Osalt võib seda ju seletada okupatsioonide vahetust ja sõjast põhjustatud inimkaotustega, eriti meeste osas. 43-st kavas olnud laulust on 40 eesti autoreilt, nende hulgas 10 enam-vähem sovetipropagandaliike tekstidega. Puhkpilliorkestrite kavas oli 7 teost – kõik eesti autoreilt, nõukogudeliku tiitliga ainult üks – „Pioneeride marss“. Uudisena tulid juurde lastekoorid (varem esines see kooriliik ainult VII üldlaulupeol). Erisegakoorid aga ei esinenud. Üld-segakooris (12.000 lauljat) oli naisi kaks korda nii palju kui mehi, ühendmeeskoor oli vaid mõnesajapäine. Ka puhkpillide esinemine jäi kahvatuks. Sõjaväe ja Kaitseliidu orkestrid olid juba esimese Nõukogude okupatsiooni ajal likvideeritud. Nais- ja lastekooride osa võib vististi kõige tugevamaks pidada. Muusikapidustuste, st sümfooniakontsertide andmise ja algupäraste ooperite etenduste traditsiooni on jätkatud ka okupatsiooniaegsete laulupidude ajal.

1950. a. suvel toimunud XIII laulupeo ajaks saavutas kommunistlik terror oma kõrgpunkti, mis ei jätnud puudutamata ka üldjuhte. Kompartei häälekandja Rahva Hääle (23.4.50) kirjutas oma juhtkirjas: „XIII üldlaulupeo peakomisjonis olid kodanlisnatsionalistid Andresen, Päts, Karindi, Semper j. t., kes kaua aega tegid oma rahvuslikku õonestustööd ja püüdsid laulupidu takistada ja nurja ajada. Nad materdasid maha nõukogude noorte heliloojate loomingu ega lasknud võtta repertuaari Dunajevski j. t. heliloojate laule. Samuti nad heitsid välja vene rahvusest mängijate ja rahvatantsijate kollektiivid. --- Tänu partei ja isiklikult sms. Stalini hoolele on nüüd kodanlisnatsionalistide õonestustöö paljastatud. Kõik vastutavad organisatsioonid peavad nüüd oma tegevust aktiveerima, et XIII üldlaulupeol kajaks eesti rahva laul suure Stalini auks.“

Üldjuhid A. Karindi, R. Päts ja T. Vettik arreteeriti ja viibisid 5–6 aastat vene vanglais. Laulupeo kavas oli kokku 52 laulu, neist ainult 27 eesti autoreilt, ja neist omakorda nn kaasajateemalisi (= soveti-propagandaliikke) 17. Koorijuht A. Ratassepp kirjutab sellest artiklite kogumikus „Muusikalisi lehekülgi“ (Tallinn, 1965): „Teatud jäljed laulupeo repertuaarile jättis ka Stalini isiku kultus (tervelt 6 laulu Stalinist). Teiste rahvaste autorite loomingu ja rahvalaulude osatähtsus¹²

¹² Vene rahvalaulud „Mööda suurt ja laia Volgat“, „Hei hoogu!“, „Stepp kevadel“ ja „Varjag“, tšuvaši „Pulmalaul“, leedu „Idast kerkis päike“, ungari „Temesi kaldal“, ukraina „Päike veereb“, läti „Vennad on mul suured mehed“ ja slovaki „Tantsi, tantsi“.

oli vahest liigagi suur, eriti kui arvestada seda, et eesti rahvalaulutöötlusi oli kavas ainult 2.“ 1955. a. toimunud XIV üldlaulupeol¹³ olid 66-st laulust 32 eesti autoreilt, kaasa arvatud propagandistlikud. Esmakordselt esinesid sel laulupeol vene koorid (üle 500 laulja), akordioniorkestrid, vene mereväelaste koor ning Balti laevastiku laulu- ja tantsuansambel. Muidugi, see toimus küll 2 aastat pärast Stalini surma, kuid siiski veel enne nn destaliniseerimist. Milline on pilt viimasel ajal? XV üldlaulupeo kohta loeme ülalnimetatud artiklite kogumikust: „1960. a. üldlaulupeo repertuaari iseloomustab kaasajateemaliste laulude osatähtsuse tunduv suurenemine“ (lk 42). Vene koor on kasvanud ligi 2000-ni. Eesti-poolse järelkasvu kohta aga loeme samas (lk 47) järgmisi mõtlemapanevaid ridu: „on loodud Vabariiklik Koorijuhtide Segakoor, kuid muusika-alane kasvatustöö koolides on teinud pigem vähikäiku. Koorilaulutundide arvu vähenemise ja laulmise kui õppeaine tagaplaanile nihutamise tagajärjel on meil elujõulisi keskkoolikoore nüüd vähem kui näiteks 1947. a. üldlaulupeol.“ Vaadeldes 1960. a. üldlaulupeo kava, torkab silma, et üldsegakoor esitas ainult 7 lihtsat laulu – 1938 laulis üldsegakoor aga tervelt 16 laulu, nende hulgas Tobiase, Saare, Lüdigi ja Nerepi küllalt keerukad teosed. E r i segakoor esitas 1961 mh E. Aava „Lauliku“ ja Tobiase laulu „Varas“, mis 1928. a. olid juba ü l d segakoori kavas, ning M. Saare „Põhjavaimu“, mis 1938 oli ü l d segakoori kavas. Sellises raskuskraadis laulud aga, mis Vabariigi ajal olid erisegakoori kavas (Kreek „Sirisege, sirbikesed“ jt), aga puudusid nüüd üldse laulupeo kavas. Sellest võib teha ainult ühe järelduse: rahva laiade hulkade muusikalise võimekuse tasapind on langenud tunduvalt alla iseseisvusaegsest nivoost. Osalt annab end kindlasti tunda Lauljate Liidu taolise keskse organisatsiooni puudumine, mis pidevalt tegeleks laulukooride võimekuse tõstmisega. Aga veelgi enam halvab arengut kompartei kultuuripolitrukkide reaktioonäärne kunstipoliitika. 1965. a. suvel toimunud XVI üldlaulupeo kavas oli 32 eesti laulu, 18 vene ja 8 teiste rahvaste autorite oma. Laulupeo publik tutvus nüüd küll nime-dega nagu Holminov, Muradeli, Vazovski, Aleksandrov, Filippenko, Svešnikov, Leontovitš, Glier, Popovitš jt. Puudusid aga sellised silmapaistvad eesti autorid nagu Rudolf Tobias, Artur Kapp ja Cyrillus Kreek. Need mitmesugused -kovid, -novid ja -vitšid olid aga ka ilmselt peetud tähtsamaks kui Kunileid, Thomson, Hermann, Säbelmann, Härma, Süda, Simm, Vedro, Jürme, Vörk jt, kes kõik kavas puudusid. Ja kas noored autorid, nagu Tamberg ja Tormis, pole tõesti midagi kirjutanud, mida sobiks laulda, või Pärt ja Rääts loonud orkestriteoseid, mida võinuks esitada? Kreek olevat rikastanud eesti puhkpillimuusikat paljude huvitavate süitidega, kirjutavad kodumaised muusikaraamatud. Aga miks ei mängita neid laulupeol? Miks esitatakse tuimi ja mõttetuid jorusid nagu Ozolinši „Surematu noorus“ ja Gorbulskise avamäng „Koit“?

Koguteoses „Lauluga läbi aegade“ märgib A. Vahter seoses VIII laulupeoga: „Et M. Saare ja C. Kreegi laulude väljajätmine tekitas koorijuhtide peres palju nurinat, võeti hiljem kava ka nende loomingu“ (lk 104). Aga nüüd võib Kreegi koos Tobiase ja Artur Kapiga rahulikult kavast välja jätta, sest nuriseda enam ei tohi. Nurin tuleks alles siis, kui Dunajevski & Co aia taha jäetak.

¹³ Üldlaulupidude järjekorranumbreid ei kasutatud Eestis pärast 1947. aastat kuni 1990. aastani, et mitte meelde tuletada traditsiooni kandumist läbi iseseisvusaastate.

On veel toodud esile, et laulupeo tegelaskond on nüüd kasvanud 35.000-le. Aga kas see muudab paremaks need armetud kompositsioonid, millega nüüd koorijuhid ja lauljad pidid nägema mahavisatud vaeva? Näit. A. Holminovi „Laul Leninist“:

*... maailm nüüd tähistab Lenini sündi,
üht üllaimat inimest meeles ta peab.
Lenin, kevade kaunid õied,
Lenin, võiduhüüd üle maa.
Austame Sind, Lenin.
Meile nii kallis Sa!*

Või Muradeli „Buchenwaldi häirekell“, kus ekslikult kujutatakse natsistlikke koonduslaagreid sõja produktidena.¹⁴ Ei, need kuulusid selle süsteemi juurde juba „rahu“ ajal samuti kui Nõukogude Veneski. Või Popovitši „Minu lemmik traktorist“, Šaporini „Hor soldat“ (vene keeles), Novikovi „Laul Leninist“ jt Et meie koorijuhid ja koorid jätkuvasti on võimelised ka nõudlikke teoseid esitama, tõendas kava muusikaliselt huvitavamate teoste – Saare „Päikesele“, Tubina „Sõmeralt Sõrmikule“, Ernesaksa „Su aknal tuvid“ ja „Laine tõuseb“ ning laulupeo kantaadi „Laul, ava tiivad“ kõigiti mõjuv ettekanne.

Mis saab edasi? See on küsimus, mis vaevab nii meid siinpool raudeesriiet, kui muidugi eriti neid, kes sealpool peavad kandma tegeliku töö raskusi. Koguteoses „Muusikalisi lehekülgi“ märgib koorijuht A. Ratasseppe: „Meie vabariigi arvukad koorid tegutsevad kuidagi keskse juhtimiseta ja seda eriti laulupidude vaheaegadel. Näib, et laulupeo büroo üksi ei suuda kõiki küsimusi lahendada. Uute kogumike väljaandmine, uudisloomingu kiirem populariseerimine ja kooridele kättetoimetamine, laulupäevade korraldamine ja koordineerimine – kõik see vajaks tsentraliseeritud juhtimist. – Eks anna organisatsioonilise töö puudulikkusest tunnistust ka see, et meie vabariigi muusikameestel ja kümnetel tuhandetel lauluhuvilistel puudub isegi oma häälekandja“ (lk 48). Kõik see oli A. Vahteri poolt mainitud kodanliku korra „ebasoodsais tingimuis“ olemas. Nõukogude „soodsais tingimuis“ aga puuduvad nii Lauljate Liit kui muusikaajakiri.¹⁵ Mis jääb siis muud üle, kui loota „tingimuste halvenemisele“, et muusikaelu saaks normaalselt areneda?

¹⁴ Laulu tekstis otseselt nii ei öelda. Buchenwaldi ohvrid hoiatavad sõja eest: „Kõigi maade ohvrite kolonnid / hoiatavad meid. / Kuulge, kaugelt kostmas kõu on taevas: / see ei ole äike, ei orkaan, / aatompommi õudses tapvas vaevas / oigab ookean [...] Buchenwaldist teie juurde jõudes / hüüab kellahääl. / Ja maailma maade kohal lendab / eetris kajav võimas kutse, hüüd: / rahvad, olgem valvsad, kaitske endid, / võitku rahupüüd.“

¹⁵ Eesti Kooriühing ja ajakiri Teater. Muusika. Kino asutati aastal 1982.

Teataja, 18.06.1994, lk 3

On see eesti laulupidu?

Tänase lehenumbri esiküljel leiduvad 20 eesti helilooja pildid. Paljud neist on olnud ka silmapaistvad koorijuhid ja mitmekordsed üldjuhid eesti üldlaulupidudel. 2. ja 3. juulil toimub Tallinnas juubeli-üldlaulupidu, arvult XXII, millega ühtlasi tähistatakse 125 aasta möödumist I üldlaulupeost 1869. Võinuks arvata, et sel puhul pakutakse teatav läbilõige meie tähtsamate koorikomponistide töödest, samuti teostest puhkpilliiorkestreile.

Nii aga pole juhtunud, sest kõik kõrvaltoodud 20 eesti heliloojat ja veel teisigi on juubelilaulupeo kavast välja jäetud. Seega siis ei kuule me eeloleval laulupeol selliseid teoseid kui A. E. Thomsoni „Kannel“; K. A. Hermannini „Isamaa mälestus“ ja „Kevade marss“; F. Saebelmanni „Kaunimad laulud“; A. Läte „Kuldrannake“, „Kostke laulud“, „Ärka üles, isamaa“, „Unenägu“, „Pilvedele“, „Laul rõõmule“; A. Kapi „Palumine“, „Mu süda“, „See on Eesti laul“, „Pühendus“, „Isamaa lipu all“, „Mängu-põlve mäe taga“, „Ei roosisid mul paku ta“, „Kui tume veel kauaks ka sinu maa“, „Tulevik“; P. Süda „Linakatkuja“; R. Kulli „Kodumaa“, „Kriüša lahing“; E. Tamme avamängud „Kalev ja Linda“ ning „Tule koju“, „Eesti rapsoodia“; J. Simmi „Oma saar“, „Mulgimaale“; A. Vedro „Midrilinnu mäng“, „Lõoke“; T. Vettiku „Su Põhjamaa päikese kullast“, „Nokturn“, „Kuu“, „Ei iialgi“, „Virulaste tants“; J. Jürme „Rukkirääk“; E. Võrgu „Ma lillesideme võtaks“, „Tulevik“, „Meeste laul“, „Lahingu ratsud“, „Saatuse vanne“, „Helise, ilma“, „Ärge unustage laulu“; E. Oja „Kangakudumise laul“, „Laulik“, „Kägu kukub“, „Vares vaga linnukene“, „Suveööl“; E. Tubina „Karjase laul“, „Igatsus“, „Muhu tants“, „Sõmeralt Sõrmikule“; E. Kapi „Peiu laul“, „Mets“, „Neidiste laul“; E. Tambergi „Isamaale“, ja seda nimekirja võiks veelgi täiendada.¹⁶ Suur osa neist helitöist on olnud iseseisvusajal peetud laulupidude kavas.

Mida siis lauldakse? Laulupidu algab koraaliga „Isamaa kogudus, astu“ viisil „Võta nüüd Issandat“. Kelle jaoks kirjutas Artur Kapp oma „Ilu-häälel ilusal“, mis oli 1933. a. peetud X üldlaulupeo avakoraal, aga pole hiljem esitamist leidnud? Naiskoorid laulavad saksa keeles (!) koori „Hebe deine Augen auf“ F. Mendelssohn-Bartholdy oratooriumist „Elias“. Kui seda Stokholmi Eesti Naiskooriga õppima hakkasime, küsisid lauljad: „Miks peame seda laulma?“ Sain ainult vastata: „Mina ka ei tea!“ „Kõik taevad laulvad“ ei tule laulupeol esitamisele mitte Beethoveni enda vägeval neljahäälsel kujul, vaid Carl Reinecke on selle seadnud 8-häälseks, kusjuures nais- ja meeskoor esitavad sama asja kumbki 4-häälses seades! Kavva oli paigutatud W. Åhléni „Sommarpsalm“ (rootsi keeles!), mis aga siiski olevat nüüd välja jäetud. Küll on aga kavas Hjalmar Backmani „Pühapäeva hommik“ ja Michael East'i „Elurõõm“. Võib ka nendega seoses küsida: miks?

¹⁶ Lk 1 on veel A. Karindi, U. Kasemetsa ja L. Avessoni fotod. Järgmisel laulupeol 1999, kui olidki kavas praktiliselt ainult eesti autorid, esitati Kiisa toodud nimekirjast T. Vettiku, E. Tubina, E. Tambergi, A. Kapi, R. Kulli ja K. A. Hermannini laule, nimetatutest Tubina „Muhu tants“ ja Kulli „Kodumaa“. Laulupeo kunstiline juht oli Ants Soots.

Meeskooride kavva on paigutatud L. Cherubini „Sanctus“, J. H. Stuntzi „Eesti vennad, laulgem rõõmsalt“, L. Madetoja „Kaunehin maa“, H. Alfvéni „Uti vår hage“ vastavalt soome ja rootsi keeles (!) ning šoti rahvalaul „Meremeeste laul“ koos poistekooriga, kelle kavas on ka Marie-Paule Belle „Wolfgang ja mina“. Lau-lupeo kava koostajaile on ilmselt teadmata, et Artur Kapp ja Mart Saar on kirjutanud rohkesti laule noortele. VII üldlalupeost (1910) alates ja iseseisvusaegsetel laulupidudel oli iseenesestmõistetavalt kavas eesti koorilooming. Erandina esitati üks läti ja üks soome laul, kuna läti ja soome laulupidudel lauldi alati ka mõnda eesti laulu.

Puhkpilliorkestrite kavas on Henry Purcelli „Trompeti kaunis hää“, Thonning Olseni „Elegia“ ja „Triumfmarss“ G. Verdi ooperist „Aida“. Tõepoolest: milleks mängida eesti laulupeol R. Kulli ja E. Tamme teoseid või G. Ernesaksa marssi „Kotkarist“, mis 1940. a. suvest pääle oli keelu all?

Kui Nõukogude Vene okupatsiooni ajal toimunud üldlalupeudel sageli jäeti välja paremate eesti heliloojate teosed, oli asi muidugi selge: taheti lihtsalt hävitada meie laulupidude traditsiooni ja suruda unustusse eesti kultuuripärand. Kritiseerisime maapaos seda tegevusviisi korduvalt. Aga nüüd, kui taasvabanenud Eesti Vabariigis korraldatakse meie esimene üldlalupeo ja talitatakse umbes samuti – keda süüdistame me nüüd? Igatahes mitte enam võõraid okupante. Ei mäleta, et ühegi iseseisvusaegse laulupeo eel oleks avaldatud selliseid mõtteid, kui nüüd loeme ajakirjas Muusikaleht (nr 5/6, 1994). Põlvamaa koorijuht Maret Kolsar kirjutab sääl päälkirja all „Juubelilalupeo repertuaar viib meeoleolu nullini“ mh järgmist: „Käesolev repertuaar tahab meil aga sõna tõsisel mõttes peoleminemise isu ära võtta ja viib proovidel käimise meeoleolu nullini. Suur osa repertuaarist koosneb nii rasketest teostest, et isegi kontsertkoorid peavad mõningaid „pähk-liteks“. Kui me jõuame need kas või häälerühmiti läbi võtta, siis: mis hakkavad meiega peale üldjuhud, kes selle kõik peavad kokku panema? --- Lauluharjutused peaksid toimuma seltsielu ergutavalt, paraku aga jääb proovide lõppedes otse sunnitöölise tunne. Osa lauljaid jääbki lausa kõrvale.“¹⁷

Maret Kolsarile vastab samas üldlalupeo muusikajuht Kuno Areng: „Olen sügavalt veendunud, et üldlalupeo kui tervik, eriti selle muusikaline külg ei tohi langeda väga primitiivse, rahvapeoliku meelelahutuslikkuse, või – otsesõnu – lavalise simmani tasemele. Kui me sellele teele läheksime, kaotaksid meie kultuuri, eesti keelt ja meelt, meie rahvuslikku iseolemist ja vabaduspüüet säilitanud ja õhutanud ühislaulmised oma senise funktsiooni.“

Kas tõesti eelpool loetletud üldlalupeo kavas puuduvad eesti helitööd on „tavalise simmani tasemel“? Kuidas aitavad säilitada meie kultuuri ja meelt need kümnekond võõrast laulu, kui samal ajal on ukse taha jäetud üle paarikümne silmapaistva eesti helilooja? K. Areng annab nõu: „Kui tunnete, et mõni käesolev laul on Teie koorile liiga ränk --- võite need rahulikult jätta õppimata. --- Õppige esmajärjekorras ära teile jõukohased laulud. Kui aega üle jääb, asuge raskemate kallale – ikka jõudumööda. Kui teil kõigele vaatamata jääb mõni laul õppimata, ega sellepärast veel juubeliüldlalupeo pidamata jää!“ Aga miks mitte algusest

¹⁷ Ainuke laul, mida Kolsar negatiivse näitena nimetab, on siiski Urmas Sisaski „Eesti missa“, mitte ükski välisautori teos.

päälle võtta kava selliseid laule, mida koorid laulda suudaks? Üldlaulupeo mõte pole ometi mitte selles, et suur osa lauljaid vaikiks.

*

Laulu raskus pole igakord suurim takistus, vaid oluline on ikkagi tema väärtus ja köitvus. ESTO 80 üldlaulupeol 1980 tuli üldsegakooride poolt esiettekandele Kaljo Raidi pikk ja eelkõige rütmiliselt üsna nõudlik „Tütre tänu“. Käisin eelproovidel Eskilstunas ja Göteborgis, kus kaks tundi pühendasime ainult sellele laulule. Lauljad laulsid seda siis esmakordselt, aga oli tunne, et selles helitöös oli midagi, mis neid köitis. Keegi ei nurisenud laulu raskuse üle. Olen aga ka kogunud vastupidist. Üks uus laul, mis polnudki nii raske kui Raidi oma, aga mõjus kuidagi konstrueeritult, hakkas lauljaile vastu ja jäigi kõrvale. Arvan, et „meeleolu ei vii nullini“ mitte nende laulude raskus, vaid põhjus, et lauljad kuskil sisemuses tunnevad, et suurel osal lauludel ja orkestripaladel pole mingit mõtet eesti üldlaulupeo kavas.

Praegune kava sunnib küsima, kas selle koostajail pole ülevaadet eesti koorimuusika ja puhkpilliorkestri tööde paremikust või on olemas mingid muud, hoopis mõistmata põhjused. Tahaks loota, et vähemalt järgmisele üldlaulupeole eelneksid aastad, mis „ka vaimu kütkeid eesti rahvalt viivad.“¹⁸

Teataja, 13.08.1994, lk 3

Üldlaulupeo kava asjus

Vastuseks Kuno Arengule

Avaldasin eelmise Teataja (18. VI 1994) veergudel artikli „On see eesti üldlaulupidu?“ Ajalehe esileheküljele lisasin 20 eesti helilooja pildid, kelle helitööd puudusid Tallinnas äsjatoimunud XXII eesti üldlaulupeo kavas. Kui trükikojast saabunud uue lehenumbri kätte võtsin ja neid pilte vaatasin, mõtlesin, et juttu polnuks õieti vajagi, vaid need 20 pilti ütlevad kõik. Kui korraldatakse juubeliüldlaulupidu esimese taolise ürituse 125. aastapäeva tähistamiseks ja kavas puuduvad sellised autorid nagu K. A. Hermann, A. Läte, Artur Kapp, R. Kull, Ed. Tamm, J. Simm, T. Vettik, A. Karindi, E. Võrk, Ed. Oja, Ed. Tubin ja veel mitmed teised, kellel on olnud oluline osa laulupidude arengus või keskne koht eesti heliloomingus, siis on see ülimalt hämmastav.

Kui nõukogude vene okupatsiooni päevil jäeti laulupidude kavades välja paljude silmapaistvate eesti heliloojate looming, tõstsime maapaos korduvalt protesti sellise talitusviisi vastu. Aga kui nüüd taasvabanend Eesti Vabariigis talitatakse samuti, ei saa seda ometi hääks kiita või siis vaikides päält vaadata. Viga jääb veaks ka siis, kui seda oma inimeste poolt tehakse. Lugu on veel imelikum, kui kava vaadates näeb, ei põhjuseks pole olnud mitte ruumi puudus, vaid hoopiski, et sinna olid koha leidnud 13 tööd mitte-eesti autoreilt, millel polnud antud seoses mingil otstarvet.

¹⁸ Viimane värss Kreutzwaldi oodist „Priiusele“.

Muusikajuht Kuno Areng avaldas Kultuurilehes (nr 20, 1. VII 1994) minu kirjutusele vastuse, kus leiab mh: „Meie arvamus on, et selliste maailma klassikute kavvavõtmine just väärtustab laulupeo muusikalist kaalu ja mainet. Kas tõesti peame olema marurahvuslased? --- Kas oli vääral seisukohal ka Friedebert Tuglas, kui ta juba sajandi algul väitis: „Olgem eestlased, aga saagem ka eurooplasteks!““ Küsiksin, kas see on tõesti marurahvuslus, kui kritiseerin asjaolu, et laulupeo kavas puudusid K. A. Hermann ja A. Läte, A. Kapp, R. Kull, J. Simm, T. Vettik, E. Võrk, E. Oja, E. Tubin jt. Kui nende jt eesti meistrite kavvapaigutamine on „marurahvuslus“, siis olgu.

K. Areng toob esile Friedebert Tuglase tsitaadi. Tegelikult oli see Gustav Suits, kes selle nõudega välja tuli. „Olgem eestlased, aga saagem ka eurooplasteks!“ ei olnud siiski Gustav Suitsu poolt mõeldud eesti kultuuriloojate mahasalgamiseks. Nii Suits (kui ka Tuglas) mõtlesid eelkõige, et meie kultuuri nivood tuleb tõsta euroopalikule tasapinnale. Noor-eestlased tegid aga ka palju selleks, et vahendada euroopa kultuuri meie publikule. Nii avaldas Gustav Suits 1937. a. eestikeelses tõlkes terve kogu hollandi luulest ja maapaos ka valiku rootsi autoreist. Kui aga G. Suits ja K. E. Sööt 1910. a. andsid välja eesti luuleantoloogia „Eesti luule“ või Suits 1929. a. oma „Eesti nüüdislüürika“, siis sisaldasid need raamatud üksnes eesti luuletajate loomingut. Kas pole aga ka meie üldlaulupeod just sellised eesti koorilaulu ja puhkpilliorkestrite palade antoloogiad, kus peaks olema kavas eesti helilooming?

Väga häa, et Kuno Areng meenutas Gustav Suitsu mõtet – „aga saagem ka eurooplasteks!“ See ilmus „Noor-Eesti“ I albumis 1905. a. Ja selle sajandi kolme esimese aastakümne vältel tõusis eesti koorilooming mitte üksnes euroopalikule tasemele, vaid tuleb küsida, mis on Euroopa teistel rahvastel selle kõrvale panna? Võtkem Artur Kapp. Tänapäeval Eestis peaaegu unustusse vajund. Ometi leidub tal seni veel ettekandmata suurepäraseid teoseid. Ning Mart Saar ja Cyrillus Kreek – kui suures ulatuses leiab nende looming praegu esitamist? Jällegi: mis on Euroopal sinna kõrvale panna? Ja muidugi on veel rida teisigi autoreid, kelle koorilooming on tublisti üle Euroopa keskmise taseme. Olgu vanemaist nimetatud Miina Härma oma rikkaliku ja mitmekülgse loominguga ning kaasaegseist Veljo Tormis.

*

1972. a. külastas Stokholmi Tallinna Kammerkoor. Lehitsen meie vana külalisraamatut. Näen, et pidu on peetud 22., 23.–24. ja 29. aprillil. Sisse on kirjutatud mh Eduard ja Erika Tubin, Arvo Rataspepp, Kuno Areng ning Ene ja Ants Üleoja. Lubatagu (väljaspool vaidlust!) edasi anda viimasest õhtust Ene Üleoja salm:

*Oo mamma mia –
nad peaaegu oleks jäänud siia!
Õnneks oli naistel selge aru
ja koju kõndis eesti karu!*

Tallinna Kammerkoor oli enne Rootsi-reisi saand esikoha Itaalias, Arezzos toimumund võistlusel. Mäletan tänaseni Kuno Arengu jutustust sellest võistlusest. Riia kammerkoor „Ave Sol“ oli laulnud vähemalt sama hästi kui Tallinna oma, aga eestlastele kujunes otsustavaks repertuaar: Veljo Tormise laulud ning Cyrillus

Kreegi „Maga, Matsikene“ ja „Sirisege, sirbikesed“. Nagu Areng rääkis, olid pärast esinemist itaallased eestlaste ümber kogunend ja pärand, et kes see Kreek on, kus ta on jne. Ei mäleta enam, kuipalju kordi olen seda edasi jutustand, aga seda mak-sab jälle meenutada, eriti kui on tegemist „eurooplaseks saamisega“.

*

Kuno Areng kirjutab veel: „Kas Harri Kiisale ei meenu, et iseseisvusaja laulu-pidude kavade puhul tekitas pretensioone just nende piiratud rahvuslik suunit-lus.“ Niipalju kui mäletan meie üldlaulupidude ülevaateid, tõsteti sääil erilisel-t esile 1910. a. peetud VII üldlaulupidu põhjusel, et sääil olid kavas üksnes eesti heliloojate laulud. Samuti oli ka 1923. a. toimund VIII üldlaulupeol. Sellega seos-es kahetseti aga, et puhkpilliorkestrite kava koosnes võõraste autorite paladest. 1928. a. peetud IX üldlaulupeo eel organiseeris Eesti Lauljate Liit eestiliku puhk-pillimuusika tellimist, mis andis väga häid tulemusi ja IX üldlaulupidu tõsteti esile kui esimest, kus oli kavas ainult eesti helilooming. Nii käsitlesid seda oma kirjutustes mh Juhan Aavik, A. Kasemets, L. Neuman, T. Vettik jt. Sama joont oleme loomulikult hoidnud maapaos ja esitand siinseil laulupidudel ainult eesti autorite teoseid. Kes oli see K. Arengu poolt mainitu, kes rääkis meie laulupidude „piiratud rahvuslikust suunitlusest“?¹⁹

K. Areng kirjutab minu artikliga seoses veel: „Tundub, et ka tänaste heliloojate teosed, mis moodustavad ligi poole kavast, ei leia artikli autori silmis hindamist.“ Sel puhul võib öelda: tundmused petavad! Ma ei ole midagi kirjutand ühegi kavas leiduva eesti autori töö vastu, ainult juhtind tähelepanu laulupeol esitamata meie silmapaistvate heliloojate loomingule. K. Areng kirjutab ka: „Kirjutise autor leiab, et kava peaks koosnema ainult eesti koorimuusikast, mis on kõlanud sõja-eelsetel laulupidudel.“ Ma ei ole midagi sellist kirjutand. K. Areng peaks esitama täpse tsitaadi ning näitama, mitmenda veeru mitmenda lõigu mitmendail ridadel minu artiklis midagi taolist seisab – või siis oma sõnad tagasi võtma. Teataja esi-leheküljel seisab kavas puudevate autorite hulgas ka Eino Tambergi pilt ja artik-lis meenutan tema laulu „Isamaale“ (Juhan Liiv). Tamberg pole hoopiski mitte „sõjajaelne“ autor!

Kuno Areng kahetseb, et ma „pole suutnud märgata mõlema laulupeokont-serdi sisulis-stiililist ühtsust, kontrastsust ning seost esimese ja teiste eelnenud üldlaulupidudega“. Ei, ma tõesti ei osand nii keeruliselt mõelda. Mis ma laulupeol viibides tundsin, sellest paar proovi. Puhkpilliorkestrite kavas olid mh H. Purcell, Thorning Olsen ja triumfimarss Verdi ooperist „Aida“. Mõtlesin: kui selle asemel ometi kõlanuks Ed. Tamme avamäng „Kalev ja Linda“, Juhan Jürme „Rukkirääk“ ning Raimond Kulli „Kriuša lahing“ või bravuurmarss „Kodumaa“. Miks ka mitte G. Ernesaksa marss „Kotkarist“ või E. Kapi „Võidumarss“ 1938. a. laulupeo ajal

¹⁹ Oma 1965. a laulupeoartiklis kirjutab Kiisk: „Nii kirjutab okup. Eesti kultuuriminister A. Ansberg artiklis „Üldlaulupidu on ukse ees“ (Sirp ja Vasar nr 13, 1960): „Kodanliku Eesti laulupidude repertuaari aga kuulusid peamiselt sellised laulud, mis ülistasid kodan-likku korda, süstisid rahvasse natsionalismimürki, vaenu teiste rahvaste, eeskätt Nõuko-gudemaa rahvaste vastu.“ [---]A. Vahter [1965] teeb mitmel puhul etteheiteid, et VII laulupeost alates on kavas üksnes eesti laulud.“

esitatud H. Visnapuu vabaõhunäidendile „Maa vabaduse eest“. Mõlemad olid keelu all üle 50 aasta ja aeg oleks neid uuesti mängida. Meeskoorid esitasid Leevi Madetoja „Kaunehin maa“, mis antud seoses õieti midagi ei paku. Miks mitte selle asemele A. Läte „Kostke, laulud“? Laulu 2. salm on otsekui loodud kõlama uue Eesti Vabariigi esimesel üldlaulupeol: „Eesti vaim on vastu pannud, katku, nälja aegadel“. Või Artur Kapi uhke „See on Eesti laul“ oma rikkaliku kontrapunktiga, et mainida mõnda näidet. Poistekoorid laulsid Marie-Paule Belle'i „Wolfgang ja mina“. Jällegi: raske mõista seost eesti üldlaulupeoga. Mäletan raadio läbi kuulnud 1947. a. Tallinnas peetud üldlaulupeo ülekannet. Kava oli masendav.²⁰ Äkki kostis lastekooridelt K. A. Hermann'i „Kevade marss“. See oli nagu ilmutus, nagu sõnum: midagi on veel siiski alles! Kuidas tahtnuks seda kuulda nüüdki! Aga K. A. Hermann, see eesti muusikaelu keskne kuju möödunud sajandi lõpu aastakümneil ja üldjuht mitmel üldlaulupeol puudus seekordse juubeliüldlaulupeo kavast.

Muidugi: raske on koostada luuleantoloogiat, millega kõik oleks igas üksikasjas rahul. Samuti on raske koostada laulupeo kava nii, et poleks teisi arvamisi ja soove. Põhimõtteks peaks aga siiski jääma, et neil esitataks üksnes eesti heliloomingut, mis on nii rikkalik, et sellest üldse mingi pildi andmine lihtsalt ei jäta ruumi võõraile autoreile. Need paar päeva iga viie aasta järel tuleb pühendada ainult meie helikunstile.

*

Nüüd, mil reisimine Eestisse on muutunud vabaks, saabub külalisi üldlaulupidudele teistestki riikidest rohkel arvul. Usun, et neilgi oleks huvitavam kuulata teoseid, mida mujal ei kuule. Kas ei juhtu selle „olgem eurooplased“-tuhinaga nii, et välismaalane kõiki neid rahvusvahelisi autoreid kuuldes mõtleb: nojah, neil on muidugi oma heliloomingut, kuid täieks laulupeo kavaks sellest ei jätku, peavad mujalt lisa laenama. Et üldlaulupeod pole midagi kaotand oma külgetõmbejõust, sellest saime uue proovi: laulupeoväljak täitus mõlemal päeval vist küll 100.000-päisest kuulajaskonnast, olid hiiglaslikud ühendkoorid ja arvukas puhkpilliorkester, mis kõik esinesid hää distsipliini ja kaasaalamisega. Jääb üksnes soovida, et neil tulevikus kõlaks ainult eesti helilooming, mis õnneks ühtlasi on Euroopa koori- ja puhkpillimuusika parem osa.

Teataja, 27.08.1994, lk 3

Laulupidu olgu laulupidu

Tallinnas ilmuv Pühapäevaleht (2. VII 1994) avaldab oma kultuurileheküljel Mart Siimeri artikli „Mida annaks teha laulupeost?“ Mart Siimer kirjutab sääl mh: „Repertuaariprobleemid on osa ka tänavusest laulupeost: nädal enne Tartu laulupidu avaldas „Eesti Päevaleht“ Stockholmis Harri Kiisa ägeda kriitika praeguse

²⁰ 1960. ja 70. aastate laulupeoartiklites Kiisk sellist hinnangulist väidet ei esita, nendib vaid, et 43-st laulust 40 olid eesti autoreilt, neist 10 propagandistlike tekstidega.

kunstilise üldjuhi Kuno Arengu aadressil, tuues ära suure hulga laulupeol mitte kõlavate heliloojate nimesid, kelle väljajätmine on H. Kiisale aktsepteerimatu.“

Kõigepäält õiendan, et ma ei kirjutand laulupeo kava kohta mitte Eesti Päeva-lehes, vaid hoopis Teatajas (18. VII 1994). Et see oleks „äge kriitika Kuno Arengu aadressil“, jätab minu kirjutusest eksliku mulje. See pole mitte sihitud niivõrd kellegi vastu, vaid kõigepäält nende silmapaistvate eesti heliloojate meenutamiseks, kelle teosed puudusid äsja peetud juubeliüldlaulupeo kavas.

Teataja esileheküljel avaldasin ka neist 20-st pildid. Olgu siinkohal veelkord toodud mõned nimed: K. A. Hermann, A. Läte, Artur Kapp, R. Kull, Ed. Tamm, J. Simm, T. Vettik, A. Karindi, E. Vörk, Ed. Oja, Ed. Tubin jt, kes kõik on annud rohkesti väärtuslikku meie helikunsti rikastamiseks, kusjuures mitmed neist on korduvalt olnud üldjuhid meie üldlaulupidudel. Laulupidude 125. a. juubeli puhul olnuks eriti oluline neid meenutada ja loomulikult peaks nad alati olema esindatud meie laulupidude kavades.

Üldlaulupidudel peab kõlama üksnes eesti helilooming, mis meile sel päeval kõige rohkem ütleb ja mis on juba ammu nii rikkalik, et selle kõrvale lihtsalt muud ei mahu. Nüüd aga esitati 12–13 võõra autori tööd ja 20 meie heliloojat jäid kavast välja. Ometi tsariajal peetud VII üldlaulupeol (1910) olid kavas üksnes eesti autorite laulud, samuti esimesel iseseisvusaegsel üldlaulupeol (1923). IX, X ja XI üldlaulupeol koosnes ka puhkpilliorkestrite kava eesti heliloomingust. Nõukogude Vene okupatsiooni ajal aga tehti sellele lõpp ja teame, kuidas tol ajal tuli võidelda eesti helitööde kavva paigutamise eest. Maapaos kritiseerime seda korduvalt ja juhtisime tähelepanu asjaolule, et kavas puudusid paljud meie helimeistrid. Kui nüüd taasvabanenud Eesti Vabariigi esimesel üldlaulupeol samuti esitatakse paljude meie silmapaistvate heliloojate asemele võõraid autoreid, ei saa seda ometi mitte vaikides hääks kiita! Et üldlaulupeod pole aastakümnetega kaotanud midagi oma külgetõmbejõust, seda tõendas üle 100.000-ndeline publik ja kümneisse tuhandesse ulatuv laulukoor. See hiigelpidustus toimub iga viie aasta järele ja las ta olla selline, nagu ta on: eesti koori- ja puhkpillimuusika paremiku esitamine, raudvara segatud uudisloominguga. Milline harukordne võimalus tutvustada meie heliloomingut üle kogu maa!

Mart Siimer arutab uusi võimalusi, mh T. Kaljuste poolt pakutud „laulupidude internatsionaliseerimise“ ideed. Ma ei tea, milles see täpselt seisab,²¹ aga tahaks meenutada vana tarkust: mis kasu on meil sellest, kui me kogu maailma äravõidame, aga oma hingeõnnistuse ärakaotame.²²

Eelmise iseseisvuse ajal siiski midagi sellist tehti. Laulupeo kolmandal päeval esinesid külaliskoorid, 1938. a. näiteks Lätist, Leedust, Rootsist, Norrast ja Soomest. Need esinduskoorid olid aga muidugi suhteliselt väiksed ja küsimus on, kas hiigel-laululava oli nende esinemiseks soodsaim paik. Aga muidugi elevust nad tõid ja sümpaatiavaldused olid tugevad. Miks mitte korraldada sellist rahvus-

²¹ Siimer viitab „Laulusildadele“ (rahvusvaheline laulupidu-koorifestival, mis toimus Tallinnas 4.–7. juulil 1991 ja kus osalesid koorilauljad Euroopa eri maadest ja USA-st) ning leiab, et külalisesinejate-osalejate arvu radikaalne suurenemine annaks laulupeotraditsioonile uue elu.

²² Matteuse 16:26 ja Markuse 8:36, uues tõlkes: „Sest mis kasu on inimesel sellest, kui ta võidaks terve maailma, aga teeks kahju oma hinge?“

vahelist koorifestivali mõnel laulupeo-vahelisel aastal nt Linnahallis, mis peaks olema vastavam väliskooride suurusele?

Mart Siimer meenutab R. Tobiase poolt esile tõstetud „helipüha“ mõtet. Sedagi on jõudumööda tehtud päärõhuga eesti heliloomingul. Nii esitati X (1933) üldlalupeo ajal mh A. Kapi „Hiioob“, C. Kreegi „Requiem“, A. Vedro ooper „Kaupo“, A. Lemba ooper „Kalmuneid“, kantaatidest R. Heinmetša „Tõotatud maa“ ja J. Hiobi „Jesaja kuulutamine“ ning sümfooniakontserdil A. Kapi I sümfoonia jt teosed. XI üldlalupeo ajal tulid ettekandele A. Kapi oratoorium „Hiioob“, E. Aava ooper „Vikerlased“ ja P. Ardna operett „Tatra tüdruk“. Toimus sümfooniakontsert eesti helitõist, kus tuli esiettekandele E. Tubina II sümfoonia „Legendaarne“.

Väljusin 1. juulil 1994 Tallinnas Kaarli kirikust L. ja A. Juht'i põrmude äraaatmiselt ja mõtlesin: kui ometi oratooriuminädalal oleks siin kuuldavale toodud Artur Kapi „Hiioob“ ja Cyrillus Kreegi „Requiem“ – kaks meie vastavas laadis seni ületamatuks jäänud suurteost, millele ei ole nii kerge midagi vastu panna ka selle sajandi rahvusvahelises loomingus.

M. Siimer küsib, „mis saab kõigist nendest koogutava tekstiga ja ometi tänu ilusale muusikale armastatud teostest, mida on kirjutanud Eugen Kapp, Gustav Ernesaks --- ja teised?“ Mõlemad on aga ka kirjutanud laule ilma „koogutava tekstita“, miks mitte laulda neid? E. Kapil on näiteks „Neidiste laul“ naiskoorile ja „Peiu laul“ segakoorile. Mõlemad elavad ja rõõmsad laulud, nagu loodud laulupeo kavva. Või G. Ernesaksal „Merele“ (H. Visnapuu), „Päev laulab õites“, „Oli mul rikas ristiisa“ jt.

M. Siimer märgib, et K. Törnpu ei hinnanud Mart Saare loomingut ja takistas selle paigutamist laulupeo kavva. Nii ta oli, aga koorijuhtide ja lauljate nõudel paigutati siiski VIII üldlalupeo kavva M. Saare „Laulu mõju“ ja „Põhjavaim“. IX üldlalupeol oli M. Saarelt kavas „Valuvõtmise laul“, „Jaan läheb jaanitulele“ ja „Seitse sammaldunud söngi“; X – „Mis säääl kõnnib“, „Kasehaldjate laul“, „Tantsides“ ja „Hommikulaul“, mille viimase esitamiseks ühinesid kõik kooriliigid, ning XI – „Põhjavaim“ ja „Mis need ohjad meida hoidvad“, mis paljude arvates T. Vettiku juhtimisel kujunesid laulupeo kõrgpunktiks, ning „Lindude laul“. Saksa okupatsiooni ajal 1943. a. kavatseda peetud laulupeo kavvagi oli pääle „Põhjavaimu“ paigutatud (T. Vettiku poolt!) veel M. Saare „Tere kuusi, tere petäj“. Nii võib ütelda, et Mart Saar oli iseseisvusaegsete laulupidude kavas vääriiliselt esitatud oma eriti iseloomulike ja huvitavate teostega. Ka tulevikus ootaks rohkem Saart, rohkem meie kõige isikupärasemaid meistrid. Las kuulevad arvukad väliskülalised, kust tuleb otsida selle sajandi Euroopa koorimuusika paremikku. Ja kõigepeält las kuuleme me ise, millised rikkused eesti heliloomingus leiduvad.

Harri Kiisa artikkel Karl Ristikivist

Läbi Teataja kolme numbrilise ilmunud arvustus Endel Nirgi Ristikivi-biograafia üle on Harri Kiisa mahukamaid kirjandusküsimusi käsitlevaid kirjutisi. Kiisk ei püri olema kirjanduskriitik ja seetõttu pole arvustuses ka esikohal mitte Ristikivi kirjanduslik looming, mis võetakse kõneks peamiselt ainult Kiisale teadaolevaid detaile meenutades. Arvustuse keskmes on Ristikivi isik, kellega Kiisk nii kaastööd tellides kui ka Stockholmi eesti kirjanike seltskonnas sageli kokku puutus, ja selle vastavus E. Nirgi loodud kirjeldusele.

On muidugi vaieldav Nirgi raamatu hindamine „kirjandusteadusliku teosena“, nagu Kiisk seda võtab, jättes tähelepanuta autori enese taotluse kirjutada romaniseeritud biograafia, mis lubab vabamat väljenduslaadi ja esseistlikumat stiili. Kirjandusteaduslik monograafia olnuks Nirgi jaoks selgelt liiga pretensioonikas, sest 1980. aastate lõpul, mil raamat on kirjutatud, polnud kodumaal paljud allikmaterjalid veel kättesaadavad, rääkimata arhiividest paguluses, millele ligipääs oli kodumaa kirjandusuurijale tollal peaaegu võimatu. Neist asjaoludest küll teadlik, hindab Kiisk E. Nirgi raamatut täie rangusega, pöörates tähelepanu nii faktivigadele kui ka teose stiilile, milles leidub kodumaises kirjandusteaduses ja ajalookirjutuses pikka aega valitsenud nõukogude ideoloogia reminitsentse ja mõistelist ebahühtlust. Samas ei saa lisamata jätta, et E. Nirgi Ristikivi-käsitlus on praeguseks saanud küll rohkesti lisa üksikartiklite kujul, kuid tervikliku ülevaadena kirjaniku elust ja loomingust seni ikka veel ületamata. Täienduseks ja karmi hinnangu leevenduseks olgu meenutatud veel üht kirjandusloolist pisiasja. Paar kuud enne oma surma, 6. mail 1977 kirjutas Ristikivi Bernard Kangrole, lugedes E. Nirgi raamatut „Kreutzwald ja eesti rahvusliku kirjanduse algus“ (1968): „Ometi

on Nirk üks mõistlikumaid selles „kilter-kubjas-aidamees“ kambas.“ Kirjad olid ilmunud esmakordselt ajakirjas Tulimuld aastail 1979–1980 ja raamatuna 1985 (B. Kangro, K. Ristikivi „Kirjad romaanist. 31 kirja aastast 1966–1977“) ning päris kindlasti oli E. Nirk tema kohta avaldatud arvamusega tuttav, ehk sellest ka oma raamatu kirjutamiseks julgustust saades.

Karl Ristikivi ja Harri Kiisk Lepikute kodus Stockholmis.

Teataja, 16.11.1991, lk 4

Raamat Karl Ristikivist (1)

Endel Nirk „Teeline ja tähed“, ala-päälkirjaga: „Eurooplase Karl Ristikivi elu“, „Eesti Raamat“, Tallinn 1991; 288 lk

Esimese uurimuse Karl Ristikivist avaldas Arvo Mägi EKKO kirjastusel, Lund 1962, mis vaatles kirjaniku elu ja loomingut kuni selle ajani. Viimane vaadeldud teos oli romaan „Viimne linn“ 1962. Ristikivi sulest jõudis teatavasti ilmuda veel 9 romaani, 1 luuletus- ja 1 novellikogu jm. Oleks niisiis omal kohal, kui Arvo Mägi, ühe meie parema Ristikivi ja tema loomingu tundja monograafia ilmuks teises, laiendatud trükis. Endel Nirk oma raamatus puudutab Ristikivi loomingut kogu ulatuses ja jäägu vastava ala inimeste hinnata, kuidas see tal on korda läinud. Allpool siiski mõningaid ääremärkusi ja mälestusi.

1927. a. kevadel lõpetas 14-aastane Karl Ristikivi Läänemaal Varbla algkooli. Samal aastal kolis ta koos emaga Kullamaa kihelkonda Vaikna valda, kus nad töötasid Kustas Tonkmanni Kaldapealse talus, st ema kogu aasta ja Ristikivi suvevaheegadel. Kuna Tonkmann oli ka riigikogu liige, oli tal Tallinnas korter – nagu ta tütar pr. Meeta Lender mäletab, asus see Kopli tänav 2, teisel korral. Kui Ristikivi hakkas edasi õppima Tallinna Poeglaste Kaubanduskoolis, andis Tonkmann Ristikivile õppimisvõimaluse Tallinnas „koos peavarju, riietuse ja ülalpidamisega“, nagu märgib Nirk. Pr. Lenderi andmeil elas Ristikivi kolm aastat just tolles K. Tonkmanni korteris. Mitmel puhul kirjutab E. Nirk Kustas Tonkmannist kui „Tonkmanni-härrast“ (lk 20, 21) ja lk 33 veelgi mõnitavamalt. Milleks selline stiil kirjandusteaduslikus teoses? Eriti praegu, aga üldse?

E. Nirkil on ebajärjekindlust Eesti Vabadussõja iseloomustamisel. Lk 42 ja 81 on see Vabadussõda, lk 78 ja 91 kodusõda. Lk 90 kirjutab E. Nirk 1940. a. puhul „juunisündmustest“, mis juba tükk aega käib Eestiski nime all Nõukogude okupatsioon. E. Nirk oletab seoses K. Ristikiviga 1. Nõukogude okupatsiooni ajal mh: „Kindlasti nägi ta ja oli nõus tunnustama, et uued võimud tegid mõndagi kultuuri- ja hariduselu edendamiseks, ka ülikoolis. Enamik üliõpilasi vabastati õppemaksust, hästi edasijõudnuile määrati riiklik stipendium; see tegi paljudele hariduse saamise senisest hõlpsamaks“ (lk 106). Aga küllap teadis Ristikivi samal ajal ka, et paljudele noortele tehti ülikooli sisseastumine võimatuks või määrati neile ränk õppemaks halva „sotsiaalse päritolu“, st „vanemate pattude“ pärast. E. Nirk märgib ise ka (lk 105), et 1940. a. sügisel oli üliõpilaste nimekirjas 3478 inimest ja kevadsemestri lõpuks oli neist alles 1987.

E. Nirk kirjutab Saksa okupatsiooni aegsest vastupanust, kus „ägedamad iseisvuslased oma vaateid arendasid“ – ta mainib nimesid nagu Eerik Laid ja Heinrich Mark. Ka Ristikivi kuulus nende sekka. E. Nirk meenutab Eesti Vabariigi 25. aastapäeval 1943 Tartus majaseintele ilmunud aastaarvu 1918. Tolle viimase aktsiooniga oli lähedalt seotud just Karl Ristikivi – ta võttis isegi osa selle tegelikust läbiviimisest. Sakslased olevat olnud suures ärevuses: meile oli 1918 vabariigi sünniaasta, sakslastele meenutas see nende kapitulatsioonistaat I maailmasõjas.

Võibolla on mõni asjaosaline veel Tartus alles ja saaks K. Ristikivi osast selles loos pikemalt rääkida.

E. Nirk kirjeldab Tartu pommitamist 27. jaanuaril 1943, mil üks venelaste poolt alla visatud pomm läbis maja nelja meetri kauguselt Ristikivi selja tagant, kes parajasti telefonil rääkis. Prof. Julius Mägiste kirjutas sellest pikemalt oma artiklis „Karl Ristikivi ajapikendus“ (Teataja nr 13, aug. 1977) ja juhtis mh tähelepanu, et juhtum on jäädvustatud Ristikivi romaanis „Hingede öö“ (lk 294): „Teie saite ajapikenduse 27. jaanuaril 1943“. Ka Ristikivi kriminaalromaanis „Kahekordne mäng“ on paar sõna, millel on oma eelmäng tegelikus elus. See oli 1947. a. sügisel, kui Wilhelm Furtwängler päale kaks aastat kestnud tottrat „denatsifitseerimist“ võis uuesti juhatada. Ta tuli mh ka Stokholmi, kus mõned sõjajärgsed eriti ägedad antinatsid olid tema suhtes kui mitte otse vaenulikult, siis vähemalt reserveeritult häälestatud. Istusime Stokholmi Kontsertmaja suure saali külgrõdul: läti dirigent Teodors Reiters koos poja Leonsiga ees ja mina nende taga. Teisel pool läks uks lahti ja üks kohalik, mitte eriti silmapaistev dirigent tuli Furtwänglerit kuulama. Ütlesin Reitersile: „No näete, ometi tuleb ja kuulab.“ Reiters pöördus ümber, vaatas veidi õnnetu näoga mulle otsa, laiutas käsi ja vastas isikupäraselt saksa keeles: „Nu-jaa, kommt und hört, aber keine Hilfe!“²³ Kasutasime seda vahetevahel nii kodus kui ka lähemate tuttavate ringis, mh ka Ristikivi ja Lepikutega. Kui siis „Kahekordne mäng“ ilmus, seisis sääl lk 167 sobivas seoses: „Keine Hilfe!“ Järgmine kord Ristikivi kohates ütlesin talle: „Nägid, et oled ka „Keine Hilfe“ ära kasutanud.“ Ristikivi naeris ja ütles: „Ah sa panid seda tähele!“

E. Nirk kirjutab (lk 132) seoses K. Ristikivi maapaoga Helsingis, et kirjanik töötas säälses Eesti Büroos, ja lisab: „Ja ega päriselt söönuks ei saanud sõjapõgenik vist kunagi.“ Olin 1943. a. 6. novembrist kuni 30. detsembrini Helsingis, seega samal ajal, millest Nirk kirjutab. Imestusega vaatasin sakslaste aegselt Eestist Soome jõudes, kui rikkalik oli siiski säälned toidulaud. Muidugi, liha oli tšeki pääl ja neid ei saanud ilma töö- ja elamisloata. Mäletan aga üht Rootsi Teatri vastas Esplanaadil asuvat toidukohta, mille keskel oli kaetud laud: kartuli-, kaalika-, kapsa- ja porgandivormidega, oli leiba ja margariini, kilu ja mitmesuguseid kalu. Restoranis võis ilma tšekita saada kana- ja linnuliha ning jänest. (Aga restoran oli siiski ilma loata elajale liiga kallis.) Arvesse võttes, et Ristikivi sai kindla kuu- palga, võib küll ütelda, et toit vaevalt oli talle mingiks probleemiks. Sama arvavad ka tookordsed helsinglased Arvo ja Liidi Mägi ning Valev Uibopuu.

Puudutades K. Ristikivi tulekut Soomest Rootsi 1944. a. sügisel, ütleb E. Nirk, et ta „hankis enesele Rootsi saatkonnalt Helsingis sissesõiduviisa“ ja et ta paigutati „Põhja-Rootsis mingisse ajutisse laagrisse“ (lk 135). Nagu Heinrich Mark jutustab, esitas Helsingi Eesti Büroo nimekirja umbes 30 inimese kohta Rootsi saatkonnale Helsingis. Säält anti siis kõigile viisad Rootsi. Valev Uibopuu andmeil ei asunud Ristikivi mingis Põhja-Rootsi laagris, vaid paigutati algul Stokholmi lähedal asuvasse Vikingshilli nn läbikäigulaagrisse ning viidi säält Sigtunasse.

Meenutades Sigtuna hävitamist (ning Hindrey ja Mälgu vastavaid teoseid), kirjutab E. Nirk: „Nüüd elati siinsamas Sigtunas rootslaste heategevusest. Ega mitte ka August Mälk oma perega teiste hulgas?“ Ei. Nagu Mälk ise oma mälestuste II köites „Peale päevapööret“ (1967) kirjutab, elasid nad algul Stokholmi

²³ Nojaa, tuleb ja kuulab, aga abi sest ei miskit.

Eriksdali koolimajas (lk 137), siis Stokholmi lähedal Neglinge laagris (lk 141–146) ja varsti oma korteris Mälarhöjdenis (lk 148).

E. Nirk märgib (lk 145) pagulaskonda laiemaltki hõlmavaid üritusi. „Juba oktoobri lõpus 1944 hakkas Stokholmis ilmuma nädalaleht „Välis-Eesti“ ---“. Et samal ajal alustas ilmumist ka Teataja, seda Nirk ei tea.²⁴ Hiljem kirjutab E. Nirk: „1953. a. kevadest on Ristikivi nõnda pidev arvustuslik kaastöö „Välis-Eestile“ teadmata põhjustel katkenud ega jätkunud sellisena ka üheski teises väljaandes“ (lk 181). B. Kangro/K. Ristikivi „Kirjad romaanist“ (1985) sisaldab Arvo Mägi koostatud K. Ristikivi artiklite loetelu, millest nähtub, et ta 1954. a. pääle kuni lõpuni on avaldanud Teatajas 36 artiklit. (Nimekirjas puudub muide 12. veebruaril 1947 Eesti Teatajas ilmunud K. Ristikivi juhtkiri „Ajalooline arusaamatus“).

Teataja, 30.11.1991, lk 4

Raamat Karl Ristikivist (2)

1950. aastail andis Stokholmis asuv kirjastus „Törvik“ Oskar Looritsa organiseerimisel välja populaarteaduslike teoste seeriat „Iseseisvuslaste kirjavara“. 10. raamatuna ilmus 1954. a. Karl Ristikivi „Eesti kirjanduse lugu“. Endel Nirk kirjutab (lk 181) sellega seoses, et Kari Ristikivile oli oma arvustusega „tekkinud objektiivsust taotleva ja asja olemust tabava kirjanduskäsitleja maine, mis tõi enesega tungiva ettepaneku võtta käsile lühikese eesti kirjandusloo kirjutamine. Mõtte algataja oli Oskar Loorits, ja esiotsa võis see Ristikivile üpriski ootamatuna paista. Mispärast siis just tema, kellele ülepea pole mingit süstemaatilist kirjandusteaduslikku ettevalmistust? Pealegi kui on ju teada, et Gustav Suitsul tema kirjandusloo esimene köide ilmumas ning järg teoksil. Ja üks olnud avaldatud ka midagi kooliõpetuse tarbeks. Aga Loorits oli visa peale käima, sest tema meelest oli eesti lugejaskonnale paguluses vaja hoopis teiselaadset – elavamat ja kogu kirjanduse põhiosa hõlmavat esseistlikku ülevaadet, mida Suitsu oma professorliku väljenduskeerukusega ega gümnaasiumiõpik kesise koolmeisterdamisega anda pole suutnud. Selles jutus paistis oma tõeteragi peituvat, ja pikapeale kaldus Ristikivi kavatsusega nõusse jääma.“

Gustav Suitsu „Eesti kirjanduslugu“ ilmus 1953 ja Ristikivi oma 1954. Võib niisiis jääda mulje, et Oskar Loorits oli tutvunud Suitsu „professorliku väljenduskeerukusega“ ning tellis uue ülevaate Ristikivilt. Need, kel on olemas „Iseseisvuslaste kirjavara“ seerias ilmunud raamatuid, võivad aga juba nt 1951. a. ilmunud raamatute tagaküljel leida kirjastuse informatsiooni, kus kuulutatatakse välja teiste seas ka Ristikivi „Eesti kirjanduse lugu“, niisiis juba kaks aastat enne Suitsu uurimuse ilmumist. Kuidas sai siis rääkida professorlikust väljenduskeerukusest, kui

²⁴ Teatajal oli Nõukogude Eesti võimuorganite silmis halb renomee. Nt kirjutab Andrus Roolahd väliseestlastele mõeldud propagandaraamatus „Eesti emigrantide saatusaastad“: „Teataja“ on säaraste korrumpeerunud keskorganisatsioonide, nagu Eesti Komitee, Eesti Rahvusnõukogu ja Eesti Rahvusfond häälekandja, mille veergudel leidub tõtt ainult nii palju, et vale ja demagoogia saaksid vohada“ (Kordes 1980: 115).

keegi Suitsu teost polnud veel näinudki? Endel Nirk leidis selles jutus „tõeteragi peituvat“. Millise „tõetera“?

Üle pika vaheaja lugesin jälle Suitsu „Eesti kirjanduslugu“. Üks koht (lk 218) tundus tõesti „keeruline“. Aga isegi see lahenes: murdmisel on ülalt lugedes 9. ja 10. rida valesti juhtunud. Kui need ümber vahetada, peaks kõik selge olema. Gustav Suits toob kõigepäält vaadeldavate autorite kohta eluloolise andmestiku, valgestab vajalikul määral aja- ja kultuuriloolist tagapõhja ning annab tabava iseloomustuse ja hinnangu nende loomingule, tehes seda suure südamesoojuse ja kaasaelamisega, kuid siiski kriitilist meelt säilitades. Milles seisneb selle teose „väljenduskeerukus“?

Endel Nirk maalib pagulusest Rootsis järgmise pildi: „Paguluslaagreis viibivad sõjapõgenikud on almusesaajad. Kui seda ka neile igal sammul otseselt tunda ei anta, peavad nad seda ikkagi paratamatult tajuma. Neid peetakse ülal võõra jõukuse ülejääkidest või ehk jäätmetest, ka rahvusvaheliselt laekunud sellekohane abi ei ole põhimõtteliselt midagi muud. Nad on enam-vähem soovimatud tulnukad ---. Ja pole sugugi selge, miks nad oma kodumaa nii uisapäisa hülgasid, nõnda viletsa pagasiga minema putkasid.“

Muidugi – põgenikesse suhtumist võis olla mitmesugust, aga mäletan seda, et kui meie Soomest Rootsi jõudnud paaditais toodi 1944. a. 2. jaanuaril Stokholmi lähedal asuvasse Vikingshilli laagrisse, oli vastuvõtt – ei tahaks ütelda üle ootuste, vaid hoopiski just nii meeldiv, kui me seda „vana, hää Rootsi aja“ põhjal olime lootnud. Ja sama said kindlasti tunda ka need 1944. a. sügisel saabunud paarkümmend tuhat, keda ootasid hästikorraldatud laagrid magamiskoha ja toiduga ning anti isegi väikest taskuraha. „Almusesaajad“ teadsid siiski ka, et Rootsi, tunnustades Nõukogude Liidu ülemvõimu Balti riikides, andis 1940. a. välja siia varjule toodud Eesti kulla. Norra saatkond Stokholmis aitas korraldada oma põgenike abistamist. Eestil puudus see võimalus – ja mitte meie oma süü tõttu. Mis siis imelikku, kui toetus meile tuli teisiti. Ja ei võtnud kaua, kui eesti põgenikud olid tööl, elatasid end ise ja maksid tulumaksu, millest osa läks nende toetamiseks, kes olid meist raskemas olukorras. Mida ümbrus meist mõtles, sellega polnud aega 1944. a. sügisel tegeleda. Oli häämeel, et pääsesid siiski nii paljud; et tekkis otsekui miniatuurne Eesti Vabariik. Paljud eesti poliitikud olid juba 1940. a. suvest päälle teinud Rootsis selgitustööd Balti riikide saatuse kohta, nii et teadlikel inimesil oli siiski selgus, miks me kodumaa „nii uisapäisa hülgasime“. Oli siiski üks suur raskus tol ajal, nimelt teadmatus uuesti Nõukogude okupatsiooni alla jäänud inimeste saatuse kohta. Endel Nirk märkis, et meid peeti ülal võõra jõukuse „jäätmetest“. Jah, Johannes Lauristin kõneles 6. augustil 1940 Moskvas ülemnõukogus eesti lastest, kes „otsisid enesele toitu solgiaukudest“. 1940 muidugi valitses selline stiil, aga 1991?

E. Nirk kirjutab (lk 146), et Ristikivi juba õige varsti pääses laagrist Uppsalasse ja sai arhiivitöölise koha ülikooli geograafia instituudis. Nirk jätkab: „Et ta oli Tartu ülikooli geograafia alal *cum laude* lõpetanud ja seejärel teaduslikul tööl olnud, pidi ikka pisut kaasa mõjuma – muidu poleks sedagi kohta saanud ja tulnuks minna metsatöödele.“ Mäletan Uppsalas mitmeid, kes polnud ülikoolis käinud, kuid said arhiivitööle. Teiselt poolt oli ülikooli lõpetanud, nt mõned naispedagoogid, kes algul töötasid majateenijatena. Oli juriste, kes töötasid vabrikus, kus palk oli suurem kui arhiivitööl, jne. Arvesse võeti ka inimese tervislikku

olukorda, ja vaevalt tulnuks Ristikivil kui füüsiliselt mitte küllalt tugeval minna metsatöele ka siis, kui ta poleks ülikooli *cum laude* lõpetanud.

Puudutades Karl Ristikivi esimest maapaos ilmunud romaani, kirjutab Endel Nirk: „--- „Kõik mis kunagi oli“ kutsus oma Võidupüha kirjeldusega esile peaaegu et nõrdimusavaldusi“ (lk 153). Ilmselt mõtleb Nirk sellega Artur Adsoni arvustust Eesti Teatajas (nr 79, 16. okt. 1946). Adson leiab sääl: „--- Võidupeo kirjeldus kusagil Palunurme kandi Hiimäel. Selles tundub mõningat irooniat. Kuigi too püha oma traditsioonivõtmises alles kujunemas oli ja provintsi jõudude teostusel imponeerivuselt soovida võis jätta, siis tolle päeva mõte oli ikkagi niivõrd suur ja tulekandja läkitamise idee sedavõrd ilus, et vähemalt pagulasele peab andma õiguse olla nii hell, et selliseid lehekülgi tohtida lugeda häirimusega.“ Olles teost lähemalt vaadelnud, leiab Adson lõpuks: „--- huvitav raamat“.

Tasakaalu mõttes võinuks Nirk siiski mainida, et Arvo Mägi oma pikemas artiklis „Meie pagulaskirjanduse probleeme“ (Välis-Eesti nr 23, 5.6.1949) kirjutab seoses tolle Võidupühaga mh: „Et võidupüha suhteliselt noore traditsioonina polnud seotud eriliste tundemomentidega ja et eesti rahvas rahuolukorras pole kalduv pateetilisteks tundepuhanguteks, on niivõrd üldiselt tuntud tõsiasi, et mainitud kirjeldus võis vahest puudutada ainult õige naiivset lugejat või pateetilist rahvuslast teesklevat isikut.“ Oma artikli 3. osas (Välis-Eesti nr 24, 12.6.1949) leiab Arvo Mägi, et Ristikivi romaanid „Kõik mis kunagi oli „ ja „Ei juhtunud midagi“ ning Valev Uibopuu novellikogu „Linnud puuris“ ja romaan „Keegi ei kuule meid“ on „mitte üksi pagulaskirjanduses, vaid ka kogu eesti kirjanduse seisukohalt silmapaistvad ja jääva väärtusega teosed.“

Mag. Phil. Alfred Kurlents oma ülevaates „Kolm aastat pagulasproosat“ (Välis-Eesti nr 47, 23.11.1947) kirjutab Ristikivi romaanide puhul: „Ristikivi väärtuste raskuspunktiks on ta eriline oskus mõne suletõmbega elustada oma arvukaid kangelasi ja muuta nende hing meile avatud leheküljeks. Tänapäeval on see suurimaks kiituseks ühele kirjanikule, kui võid tema teoseid alati usaldusega kätte võtta. Ja seda võib Ristikivi kohta öelda täiel määral.“ Välis-Eestis (nr 29, 21.7.1946) arvustas teost H. S. Valev Uibopuu andmeil on see Hilda Saks, kes ei pannud välja täit nime põhusel, et ta abikaasa Edgar Walter Saks oli siis ajalehe peatoimetaja. (Olgu see nimetatud põhjusel, et oli veel võimalus, et H. S. olnuks Herbert Salu, aga nagu Uibopuu mäletab, pani Salu oma arvustusile nime alla.) H. Saks leiab mh: „Tüübid, ka kõige kaugemal seisvad, on nii teravalt omanäolised, et neid kordki kohanud, vajutavad end sügavalt meelde. --- Teadlase põhjalikkus koos inimesetundja vaatlemisioskusega teevad vaatluselused elavaks, otse selgelt nähtavaks ja tajutavaks. --- Juba üksi tüübid ja üllatava kergusega vahetatud miljööpildid, kus ei vääratata stiili ega elutunnetuse vastu, annavad salgamata tunnustuse selle ande mahust ja sisseelamisvõimest. Kuid mitte ainult inimest ja miljööd ei nähta neis tagasihoidlikult tituleeritud suvepiltides, siin liigutatakse elu suuri põhinähteid – noorust ja vanadust, hääbuvat ja uuenevat, vendlust, vaenu ja pärvust.“ Kodumaine lugejaskond ei kuule sellest kõigest midagi, Nirk informeerib teda ainult „peaaegu et nõrdimusavaldusist“.

Endel Nirk esitab (lk 153–154) mitmesuguseid arvamusi, miks Ristikivi neile kahele romaanile kolmandat ei lisanud. Oli Kalju Lepiku järjekordne sünnipäevapidu 7. okt. 1962, kus kindla külalisena oli kohal ka Karl Ristikivi. Kuna ligines Ristikivi 50. sünnipäev, kasutasin kohvilaua juures juhust teha temaga intervjuu,

mis ilmus Teatajas (nr 35, 20.10.1962). Küsisin Ristikivilt mh: On liikunud kuulduki, et „Kõik mis kunagi oli“ ja „Ei juhtunud midagi“ pidid saama järje?“ Karl Ristikivi vastas: „See on õige – teos oli esialgselt mõeldud kolmeosalisena. Mõte tekkis mul juba Saksa okupatsiooni ajal. See pidi olema sündmuste kroonika, ilma et oleksin teadnud, kuhu see välja jõuab. Lootsin ja arvasin siiski tulevat õnnelikku lõppu, kuid kuna seda ei saanud, siis võib-olla oli see ka üks põhjusi, miks kavatsus pooleli jäi. Kui maapaos olin lõpetanud teise osa, millele pidanuks järgnema okupatsioonie kāsitlev kōide, oli meil aga juba küllalt raamatuid, kus kannatuste-aastat ja sõjatuld sees. See oli teine põhjus. Hiljem ei pakkunud see laad mulle enam stiililist huvi.“

Endel Nirk märgib (lk 154), et „see, mida Ristikivilt oleks tsükli jätkamisel oodatud, jõudis lugejate ette näiteks Arved Viirlaiu kahekōitelise romaanina „Tormi-aasta“ (1949).“ Kui Ristikivi „kolmandat osa“ otsida, siis võibolla oleks õigem meenutada, et juba 1948. a. oli ilmunud Valev Uibopuu „Keegi ei kuule meid“. See oleks umbes nagu Tammsaare „Tōes ja õiguses“ pole Vabadussōja kōidet – selleks tuli Kivikase „Nimed marmortahvil“. Aga ometi ütles Tammsaare „Tōe ja õiguse“ III osas, mis ta toorusest ja vāgivallast arvab, ning IV kōites pihitis pettunud pōrandaalune kommunist Melesk oma endise vāra maailmavaate kohta. Ristikivi aga andis kommunismile hāvitava hinnangu oma romaanis „Hingede õõ“.

Teataja, 18.12.1991, lk 6–7

Raamat Karl Ristikivist (3)

Endel Nirk kirjutab Ristikivi „Hingede õõ“ puhul mh järgmist (lk 162): „Hingede õõ“ üldine vastuvōtt vāliseestlaste keskkonnas oli tõrjuv vōi ebalev, sest selles raamatus tajuti midagi olemuslikult ebakōlalist tolle „ehtsa eestluse vaimuga“, mille ainuesindamisele pagulasideoloogid toona pretendeerisid.“ Juba 1958. a. vōis kodumaises trükisōnas leida midagi taolist. M. Kivi kirjutab Rahva Hāāles ja Ida-Berliinist pagulasile saadetud ajalehes „Kodumaale tagasipōõrdumise eest“ artikli „mārkmeid surnud mehe majast“, milles vaatles „Hingede õõd“ ja leidis: „Sōjaretk, mis eesti emigrantlikus ajakirjanduses mōnda aega on kāimas K. Ristikivi Rootsis ilmunud teose „Hingede õõ“ vastu, seab eesmärgiks heita oma emigratsioonikaaslasel K. Ristikivile sellist varju, et temaga on juhtunud nimelt midagi erandlikku, ebanormaalselt. Kirjaniku enese selgituse kohaselt kurvastavat neid. s.o. kritikaane, tema „allakāik“. --- Teadlik pūūd maha teha K. Ristikivi teost juba iseenesest āratav uudishimu. Mistōttu K. Ristikivi arvustajad tunnevad end sedavōrd riivatuna, et on alustatud rōnnakut ūhele raja taga ilmuva ilukirjanduse vāhestest kandjatest?“

Hakkasin seda „sōjaretk“ ja Ristikivi „mahategemispūūdu“ tookordses ajakirjanduses otsima ning avaldasin tulemused Teatajas (nr 10, 17. V 1958). Arvustades „Hingede õõd“, on Raimond Kolk Teatajas (sept. 1953) ūtelnud, et tegemist on „tāhelepanitava kirjandusliku teosega“. Londonis ilmuvas ajalehes Eesti Hāāl (okt. 1953) leidis L. K.: „Ometi kord hakkab meie kirjandus liikuma tānapāeva lāāne kirjandusele lāhemale, tundub, luges K. Ristikivi romaani

„Hingede öö.“ Stokholms-Tidningen Eestlastele (nov. 1953) veergudel kirjutas Vello Pekomäe: „Nii lähedase ja nii tohutu materjali ohjades ja vormides hoidmine on kindlasti isegi Ristikivilt nõudnud rasket pingutust.“ Tema saavutust tuleb „lugeda eriti suureks“. Torontos ilmuvas Meie Elus (dets. 1953) oli Jaanus Ülavere hinnang: „Sedalaadi „modernismi“ oleme oodanud juba ammu, samuti ka üldinimlike probleemide esiletõstmist sentimentaalse koduromantika ees. Sellistel oleks midagi pakkuda ka muule maailmale.“ Austraalia eestlaste Meie Kodu (dets. 1953) arvustaja Juhan Viidang arvas, et „ta annab lugejale siiski täie rahulduse kui paremaid romaane Ristikivi toodangus --- ka paremaid romaane, mis ilmunud meil paguluses. --- Ühesõnaga – parim raamat, mis saadetud välja E. Kirjanike Kooperatiivi poolt.“ Välis-Eestis (dets. 1953) kirjutas Ilmar Laaban: „Ambitsioonirikas üritus, mille taolisi ei leidu meie maapaokirjanduses --- ainulaadselt mõtte- ja kujutlusrikas, tükati visionaarnegi teos meie Välis-Eesti romaanitoodangus.“ Teatajas (sept. 1956) leidis Silvia Airik-Priuhka, et „Hingede öö“ on „omamoodi piiblik meie pagulashingele. Sellest nii mõttetihedast teosest võib küll igaüks leida just oma enese salmi.“ Teatajas (märts 1957) kirjutas Ivo Iliste: „Leida pagulasolukorrast üldinimlikku, kui palju on meil neid teoseid kus seda on taotletud? – Ristikivi „Hingede öö“ (sümboolsel, osalt abstraheriv-intellektuaalsel pinnal, mille taga luupainajaliku teravuse ja nagu puht füüsilise valutundega tajut pagulaskogemused peituvad mitte ainult eestlasena rootslaste hulgas, vaid ka intellektuaalse kunstnikuna „harilikkude“ inimeste keskel) ja Kolgi „Küla põleb kahest otsast.“ Ja M. Kivi kirjutas Ristikivi romaani arvustajate „üle ääre vahutavast vihast“! Ristikivi „olevat minetanud ande, oleval muutunud inimpõlguriks, kaotanud tasakaalu ja loomingulise fantaasia“.

Midagi taolist hakkas meenuma, aga kuna selliseid mõtteid pagulasperioodikast ei leidnud, lõin lahti Tallinnas avaldatud Loomingu 1956. aastakäigu. Pagulaskirjandust käsitlevas artiklis kirjutab (lk 358) Endel Nirk: „Kuid seal on ka kirjanikke, kellel oli eeldusi kujuneda realistliku rahvaliku kirjanduse väljapaistvaiks esindajaiks ja kelle sattumine pagulasteede (samuti kui paljudel eksitusse viidud inimestel) oli juhuslik ning mõttetu; nüüd aga peab nende talent olude ja ümbruse ebaloomulikkuse tõttu paratamatult k o d u n e m a n i n g k ä n g u m a (Minu sõr. H. K.). Mõtlemine siin ennekõike niisugust suureandelist ja rahva poolt hinnatud sõnameistrit, nagu seda on Karl Ristikivi, kes oleks väärinud paremat saatust.“

M. Kivi seletuse järele „Rahva Hääles“ korraldasid pagulaskriitikud „rännakuid“ „Hingede ööle“ põhjusel, et selle teosega „rebitakse mask kapitalistlikult ühiskonnalt (Teataja nr 22, 18. dets. 1991, lk 7)“. Küsisin Ristikivilt, mida ta sellest arvab, ja ta vastus oli: „Ootan nüüd ainult, et sealtpoolt varsti seletatakse, et Vana Testamendi prohvetile poolt kuulutatud Messias oli – Lenin. See peaks olema järgmine samm“ (vt Teataja, nr 10, 1958). Ja nüüd kirjutab Endel Nirk uuesti „Hingede öö“ tõrjuvast või ebalevast ja möödarääkivast üldisest vastuvõtust väliseestlaste keskkonnas (lk 162) ja hiljemgi (lk 189) räägib ta „Hingede öö“ puhul „tekkinud keerisliikumisest pagulasperioodikas“ ja sellele osaks saanud „tõrjuvast vastuvõtust“. Oleks omal kohal, kui E. Nirk tooks fakte ja tsitaate oma väidete tõestamiseks. Nagu Endel Nirk ise kirjutas oma uurimuses „Avardumine“ (Tallinn, 1985): „Kirjandusloolane ärgu siiski tegelegu mõttespekulatsioonidega ---, vaid reaalsete käegakatsutavate nähtustega“ (lk 118).

Ristikivi romaan „Lohe hambad“ (Lund, 1970) puudutas mh ka pagulaskirjaniku olukorda ja võimalusi. Kui teos ilmus 1987. a. Eestis „Loomingu Raamatukogus“, märkis Endel Nirk oma lõppsõnas: „Seda imekspeandavam, et väliseestlaste kirjanduslikes väljaannetes ei ilmunud selle romaani retsensioone“ (lk 189). Oma raamatus Karl Ristikivist arendab E. Nirk seda mõttekäiku edasi: „Muide tuleb ootamatuna, et väliseestlaste kirjanduslikes väljaannetes ei ilmunud selle romaani retsensiooni – kas riivas raamat nõnda rängasti pagulaseksistenti ja eksiilkirjanduse valupunkte, et asjast eelistati mööda minna vaikimisega?“ Miks Tulimuld ja Mana ei avaldanud „Lohe hammaste“ arvustusi, sellele saavad vastata nende väljaannete toimetused. Teatajas (nr 12, 1971) ilmus Arvo Mägi pikem arvustus „Lohe hammaste“ kohta.

Nii „Hingede öö“ puhul kui mujalgi (lk 248) kirjutab Nirk „pagulasideoloogidest“ ja „pagulasideoloogiast“ (lk 157). Mis tähendab üldse „pagulasideoloogia“? Kui paarkümmend tuhat eestlast Rootsi pääsesid, saime lõpuks vabalt välja ütelda, et tahame tagasi eseseisvat Eestit. Sama mõtles ka kodumaal vaikima sunnitud eesti rahvas. See oli võiks ütelda omariikluse ideoloogia, omane kogu meie rahvale. Uskusime tol ajal kodumaa hoopis kiiremat vabanemist ja sel põhjusel polnud vajadustki mingi erilise „pagulasideoloogia“ järele. Ja „pagulasideoloogid“? 1945–46 ilmus ajakiri Vabariiklane, mis tegeles eeskätt ideoloogiliste küsimustega. Ajakirja toimetusse kuulus ka Ristikivi ja ta avaldas selles 5 ideoloogilist artiklit. Juba Helsingis 1944. a. ilmunud Malevlase veergudel avaldas Ristikivi juhtkirja, samuti ajalehes Välis-Eesti (1948).

E. Nirk leiab (lk 157), et Ristikivi „endale just poolehoidu ei võitnud – vähemalt mitte nendes ringkondades, kelle käes oli eesti pagulasajakirjanduse jämedam ots.“ Kuidas oli tegelikult? 1946. a. ilmus Stokholmis M. Ojamaa ning A. ja T. Varmase „Eesti ajalugu“, mida ajalehes Välis-Eesti arvustas algul nimemärk Kp. ja puudutas hiljem juhtkirjas Sks. Ristikivi vaidles nende väidetele vastu Eesti Teataja (12. 2. 1947) juhtkirjas „Ajalooline arusaamatus“. 22. veebr. 1947 kirjutas Eesti Teatajas Arvo Horm artikli „Vaba avalik arvamine“, milles puudutab ka Ristikivi juhtkirja, leides: „Õieti kuuluks ju vaidlus selliste küsimuste üle meie ajaloolaste kompetentsi. Need on aga heaks arvanud vaikida. Ja nii peab meie populaarne kirjanik „Välis-Eesti“ peatoimetajale ja „Kp’le“ keretäie kätte mõõtma nende vempude eest.“ Nii kirjutas Ristikivist üks meie aktiivsemaid poliitikuid; Eesti Teataja peatoimetajaks oli tookord Oskar Mänd, kelle käes oli „jämedam ots“ ja kes avaldas nii Ristikivi juhtkirja kui ka Hormi kiidusõnad tema aadressil. Kus selle ajakirjanduse tegijad olid, kelle poolehoidu Ristikivi ei võitnud?

Ristikivi romaani „Surma ratsanikud“ puhul kirjutab Nirk mh (lk 201): „See juhttoon ning meloodia on sedapuhku lugejale ette antud isegi otse noodijoonestikul jutustuse algusse paigutatud keskaegse ballaadina tollest kuulsusrikkast --- rüütli väest.“ Selle „keskaegse ballaadi“ kohta oleks väike selgitus omal kohal, et vältida võimalikke arusaamatusi tulevikus. 1962. a. varasügisel helistas Ristikivi ja rääkis, et ta tahaks oma uue romaani ees leiduvale keskaegsele ballaadile mingit sobivat muusikat. Lubasin katsuda aidata midagi leida. 5. sept. 1962 kirjutas Ristikivi mulle järgmise kirja:

„Kulla sõber!

Siin see lugulaul nüüd on – ole nii hea ja vaata, kas saab sellega midagi teha. Ära ainult hakka seda asja liiga tõsiselt võtma, kogu lugu ise ei ole hoopiski nii „hög-travande“ (= kõrgelennuline. H. K.) kui see ballaad. Olen mõtelnud isegi teatavale kontrastile selle looga, mida jutustab üks mees, kes küll püüab mängida don Quijote't, aga ise oma loomult on rohkem Sancho Panza. Kui aga värsimõõt ei peaks sobima, katsun seda muuta. Ole hea ja helista, kui oled selle kätte saanud ja vaadanud.

Et see laul on natuke puine, on ühest küljest muidugi oskuse puudus. Aga teiselt poolt olen tahtnud meelega muljet jätta, nagu oleks tõepoolest tegemist tõlkega ja sellepärast natuke Ants Orase stiili püüdnud järele aimata. Oleks kõige kenam, kui mõni tõepoolest õnge läheks.

Häid tervisi!

Kröits“

Kirja teisel leheküljel oligi ballaad päälkirjaga „Kataloonia Suur Kompanii“, aga sellise tekstiga, kui see praegu on „Surma ratsanike“ 7. lk päälkirja „Teeleminek“ all: „Kolmkümmend kuus galeeri algab sõitu“. Seda teksti lugedes mõtlesin Cyrillus Kreegi helitööle „Armastuslaul XIII sajandist“ Adam de la Halle (1220–87) viisile. Selle kirjutas Kreek 1943. a. viiulile ja orkestrile ning teos tuli ka nii esitettekandele. 1945. a. ilmus see Tallinnas viiuli ja klaveri seades. (Nii on seda siin korduvalt esitatud, mh ka oreli saatel.) Kohandasin seda viisi siis Ristikivi sõnadele, nii et annaks laulda. 1963. a. kevadel saatis Ristikivi raamatu, kuhu ta oli sisse kirjutanud: „Kõrgesti hinnatud kollaborandile Harri Kiisale tänumeelne Karl Ristikivi. Kevadel 1963. „Noot oli raamatu algul sees, aga selle all oli hoopis teine tekst: „On kangelastest lauldud, sõjahurmast“, mis aga ei anna end hästi laulda nende noodipikkustega, mis oli mõeldud „Kolmkümmend kuus galeeri...“ jaoks.

E. Nirk meenutab Ristikivi poolt kasutatud võrdlust „maratonijooks“. Mäletan sellest veel ühte varianti. Kunagi palusin Ristikivilt mingit arvustust Teatajale. Ta kahtles, kas ta jõuab teha. Kauplesin edasi ja Ristikivi ütles: „Ma näen jah, et sa pole ilmaasjata Jänese õpilane olnud!“ (Tõesti, enne kui 1937 Tallinna kooli läksin, oli Henno Jänese meil Rakveres gümnaasiumi direktor.) Jänese oli Stockholmis pikki aastaid siinse Eesti Gümnaasiumi juhataja, väga energiline organisator, kelle koolis toimus ka terve rida suuri kultuuriüritusi. Ristikivi rääkis lähemalt, et Jänese helistab talle ja küsib, kas mõnda kirjanduslikku ettekannet, artiklit jm. Ristikivi vastab, et ei jõua praegu midagi teha. Jänese: „Mis see teil on, väike asi, tehke ära!“ Ristikivi vastas: „Teate, kui keegi juba maratoni jookseb, siis ei saa enam nõuda, et tehke vahepääl üks 100 meetri jooks.“ Ristikivi ütles veel, et „lubad talle kaheksast küsitud asjast kahte, ja pärast näed, et oled siiski liiga palju lubanud.“ Kui hiljem veel Ristikivi poole mõne palvega pöördusin, alustasin tavaliselt: „Tulen jälle 100 meetri jooksu küsima.“ Ristikivi naeris ja enamasti kirjutas ka.

„Rooma päevikus“ on üks lugu, mille tagapõhja kohta olgu toodud järgmist. Ühel koosviibimisel Stockholmis jutustasin läti prof. F. Balodise raamatus „Väld och frihet“ (Vägivald ja vabadus) toodud lugu tsaariaegsest napsivõtmise kom-

best – iga klaasi eel käis mingi põhjus. Prof. Harald Perlitz jutustas täienduseks ühte pidu Arhangelskis 1918, kus vene vürstid arutasid, mille terviseks juua. Keegi tegi ettepaneku kõikide Venemaa kubermangu linnade terviseks. Prof. Perlitz ütles: „Ja siis nad hakkasid. Kui nad Tuulani jõudsid, oli kell 5 hommikul ja siis ma läksin.“ Jutustasin sellest seltskonnas, kus viibis ka Ristikivi. Kui „Rooma päevik“ 1976. a. ilmus, siis arutati sääl (lk 101), kelle terviseks juua. Arnbach tegi ettepaneku kõigi germaanlaste terviseks, Stoltz soovitas kõikide suguharude – see kestab kauem. „„Võib juua kõigi Saksa vürstiriikide terviseks – siis jätkub veelgi rohkem.“ Olin sunnitud omalt poolt protesteerima. „Kui te jõuate Anhalt-Zelle juurde, ei taha ma kaasas olla.““

*

Paar väikest märkust: lk 260 on helilooja nimi Kalju Raid, peab olema: Kaljo Raid. Raamatus võinuks olla ka Ristikivi teoste loetelu ja isikunimede register. Ristikivi surmast möödub augustis juba 15 aastat, aga ikka veel on kogumata see, mis ta avaldas perioodikas ja koguteostes. Samuti tuleks avaldada tema ja ta teoste kohta kirjutatu. Praegu on materjal uurijaile raskesti kättesaadav nii kodumaal kui siingi.²⁵

Harri Kiisa artiklid Balti Instituudist

Järgnevates artiklites käsitleb Kiisk ühte 1970.–1990. aastate Rootsi paguluse valusaimat vaidlusküsimust, teadus- ja kultuuriorganisatsiooni Balti Instituudi väidetavat seotust Nõukogude Liidu luureorganitega. Kui esimese artikli ajendiks on rahulolematuse kultuuriküsimuste tendentsliku kajastamisega, siis teine artikkel on ajendatud skandaalist, mis puhkes pärast BI juhendamise kohta käinud KGB dokumendi tutvustamist Rootsi Raadios 24.05.1993. Dokument sisaldanud mh järgmist lauset: „Balti Instituudi juhendamine jäägu Eesti NSV KGB ülesandeks, kuna seal on küllaldasi kogemusi sellest instituudist, mille juhatuses juba töötavad mitmed meie operatiivtöötajad“ (vt Milits 1993).

Balti Instituut (The Baltic Scientific Institute in Scandinavia) loodi Stockholmis 1970. aastal Balti Komitee raames Baltimaade ajaloo ja riiklik-õigusliku olukorra teadusliku uurimise ja tutvustamise eesmärgiga. Alates 1971. aastast korraldas instituut igal teisel aastal rahvusvahelise konverentsi. Juba 1975. aasta konverentsil esines sõnavõtuga Rootsi peaminister Olof Palme, soovitudes laiendada kontakte raudeesriide taha jäänud kodumaade teadus- ja kultuuriasutustega (EPL 25.06.1975). Mitmesuguste organisatsioonide kaudu vabadusvõitlust pidanud balti pagulastele oli selline huvi nende tegevuse vastu ootamatu, sest seni oli neid Rootsis riiklikul tasandil pigem välditud. Muutunud suhtumise taga olid kindlasti ka ettevalmistused Euroopa Julgeoleku- ja Koostööorganisatsiooni

²⁵ 1992 ilmus A. Valmase ja V. Kelderi koostatud K. Ristikivi personaalnimestik ja 1996 „Eesti mõtteloo“ sarjas K. Ristikivi esseede ja arvustuste kogumik „Viimne vabadus“.

(OSCE) loomiseks, mis sai alguse diplomaatilise konverentsina 1.08.1975 Helsingis vastu võetud lõppaktiga; mh käsitles see just vaba kultuurivahetust ida ja lääne vahel. Peaministri sõnavõtt näitas soovi eemaldada BI pagulasorganisatsioonidest ja lähendada seda hoopis Rootsi riiklikule ida-poliitikale. Rootsieesti ajalehed aga toetasid pagulaste seisukohti ning jäid konflikti tekkides selgelt sellele poolele – nii ka Kiisa kirjutised. Päevalehe ja Teataja kriitikale vaatamata joendus BI edasine tegevus peaminister Palme ja OSCE soovitude järgi. 1981. aastal Stockholmi ülikooli juurde loodud Balti uurimiskeskus (Centrum för baltiska studier) võttis üle konverentside sisulise korraldamise ja hakkas avaldama ka artiklikogumikke Stockholmi ülikooli ametlike teaduslike väljaannetena. BI tegutses uurimiskeskusega koostöös veel 1997. aastani, tegeledes siis rohkem kultuurielu korraldamisega.

BI teaduskonverentsidest annab ametliku ülevaate ajaloo professor Aleksander Loit (2001), BI kauaaegne juhatuse liige ja Balti uurimiskeskuse direktor. Päärises süüdistusi BI kontaktides KGB-ga, väidab ta, et teaduslik suhtlemine Nõukogude Eesti teadlastega toimus peamiselt otsekontaktide teel ning ametlikku koostööd konverentside korraldamisel tehti Tartu Riikliku Ülikooli ja ENSV Teaduste Akadeemiaga. Otsese BI teenena nimetab Loit läbimurdmist Baltimaade kultuurilisest ja teadusalasest isoleeritusest, mille tulemusena osales 15 konverentsil 80 Välis-Eesti teadlase kõrval koguni 156 Kodu-Eesti teadlast.

Et BI oli kaua ainsaks ametlikuks kanaliks kultuurilise ja teadusliku läbikäimise jaoks Rootsi ja Baltimaade vahel, rõhutab 1993. aasta skandaali järel ka BI juhatuse esimees aastatest 1988–1992, rootsi kirjanik Lennart Frick, kelle vastav artikkel ilmus Rootsi ajalehes Arbetet 4. juunil ja eesti keelde tõlgituna Päevalehes 9. juunil 1993. Ka viitab ta, et dokumenti KGB ja BI seoste kohta ei ole avalikustatud, nii et ei tea, kas see ongi olemas, ja kui ongi, siis ei räägi keegi, kas KGB plaan Balti Instituuti oma mõju alla saada ka ellu viidi ja mis tulemustega.

Kahtlemata tundsid vaba maailma teadlased huvi kolleegide vastu uurimistöödest piirkondadest ja soovisid nendega konverentsidel infot vahetada, nagu praegugi kohtuvad regulaarselt Baltimaade-uurijad kogu maailmast. See, et Nõukogude Liidust ametlikult tulnud ei olnud võimalik avalikult oma mõtteid avaldada ega isegi sobimatu ideoloogiaga mõtteid kuulata, ei jõudnud demokraatlike riikide tavakodanike teadvusse. Lahtiste silmadega inimesed siin- ja sealpool Läänemerd olid siiski teadlikud, et Nõukogude Liidu teadlaste grupiviisilised vabad otsekontaktid välismaaga ei olnud kuidagi võimalikud. Konkreetseks Eesti-poolseks vahendajaks oli Väliseestlastega Kultuurisidemete Arendamise Komitee (VEKSA). Praegu tutvustatakse ühingut Vikipeedias järgmiselt: „VEKSA eesmärk oli lõhestada eesti pagulust, sealt agente värvata ning sidekanaleid oma kontrolli all hoida.“ Nagu Kiisa kirjutistestki nähtub, suudeti vähemalt esimest eesmärki ka mingil määral ellu viia (olgu et VEKSA kanalite kaudu oli mitteametlikult võimalik ajada ka rahvuslikke asju). Kui 1975. aastal astus BI-st välja riigiteaduste magister ja soomepoiss Esmo Ridala protestiks nõukogude propaganda väidetava levitamise vastu, siis oli ta eelnevalt teinud aastakoosolekule ettepaneku võtta vastu otsus mitte astuda koostöösse Nõukogude Liidu ja selle asutustega. Ettepanekule jäeti aga vastamata, mis kajastas Ridala sõnul BI uut poliitilist joont (EPL 18.06.1975). EPL 16.02.1977 avaldab BI juhatusest tagasiastunud läti ajaloolase Janis Zalcmanise kommentaari, kus ta loodab, et „aastakoosolek ei kiida heaks

Balti Instituudi muutumist teatud kurikuulsate kultuurikomiteede filiaaliks.“ Niimoodi sõnastatud ettepanekut kahtlemata BI aastakoosolekul ei arutatud, aga kontaktide loomiseks üle Läänemere VEKSA abi siiski ära ei põlatud.

BI juhatusel liikme 1970. aastate keskpaigast prof. Hain Rebase meenutuste kohaselt tekkis BI juhatuses nendes küsimustes lahkarvamusi – ühel pool seisid Imant Rebane, Harry Olt, Aleksander Loit ja hiljem ka Ivo Ilste, teisel pool VEKSA osas märksa tagasihoidlikumalt meeletatud Elmar Nyman (poliitoloogiaprofessor, Rootsi sõjaväe Balti-suunalise raadioluure organiseerija), Atis Lejins (hiljem Läti Välispoliitilise Instituudi juhataja), Kari Tarkiainen (hilisem Soome riigiarhiivar) ja Hain Rebase ise. Kui BI pikaajaline juhatus esimees, muusikateadlane Gunnar Larsson üritas 1980. aastate keskel, ilmselt I. Rebase, Loidi ja Oldi toetusel viia BI Rootsi – NSV Liidu Sõprusühingu liikmeks, siis Lejinsi ja H. Rebase leppimatu vastuseisu tõttu jäi see plaan ellu viimata. (H. Rebase e-kiri T. Ojamaale 25.09.2012)

Arhiividokumentidele toetudes valgustab VEKSA sidemeid BI-ga ajaloolane Indrek Jürjo monograafias „Pagulus ja Nõukogude Eesti“ (1996). Koos Teet Veispakiga avaldas ta juba 1993. aastal Päevalehes kaks vastavasisulist artiklit, esimese neist 31. mail, s.o enne Fricki eelpool viidatud vastulauset. 1960. aastast hilisemad KGB dokumendid pole kättesaadavad, kuid VEKSA arhiiv on Eesti Riigiarhiivis alles, kuigi lünklik: kindlasti pole seal kõiki dokumente ja osast on säilinud vaid katkendid. Ilmselt teadlikult on seal sisalduvates protokollides, aruannetes jmt dokumentides välditud kajastamast VEKSA sidemeid KGB-ga, nii et Jürjo sõnul ei leia seda täheühendit arhiivist kordagi. Ent dokumentide sisust ilmneb selgelt, et tegemist oli KGB variorganisatsiooniga paguluse järele luuramiseks ja pagulaskonna lõhestamiseks. Jürjo raamatule on ette heidetud, et see ei sisalda Lääne inimese jaoks midagi uut, seal leidub ka faktivigu ning „pärast raamatu lugemist jääb tunne, et on tahetud segada jälgi“ (Kriisa 1997) – viimasega ei saa kindlasti nõustuda, tegemist on korrektse arhiivimaterjalil põhineva uurimusega. Jürjo (1996: 262 jm) refereerib ja tsiteerib ulatuslikult ENSV KGB esimehe Karl Kortelainenini salajast ettekannet „Balti Instituudiga äratehtud tööst“ Karl Vainole 28. jaanuarist 1985. Selle järgi algas töö instituudiga juba selle loomisest alates 1970. aastate algul, mil võeti tarvitusele *meetmed, mis kompromiteerisid instituudi juhatusel reaktsioonilisi liikmeid Rootsi teadusringkondade silmis ja löid eeldused nende asendamiseks progressiivsemalt meeletatud inimestega instituudi liikmete seast*. Saavutuseks oligi pagulaste välisvõitluse suuna järkjärguline kõrvalejäämine: juba 1974 eraldus BI Balti Komiteest, hakkas saama üha suuremat toetust Rootsi valitsuselt ja võttis pärast murrangulist Helsingi 1975. a. konverentsi peaülesandeks suhtlemise Nõukogude Baltikumi teadlastega.

Hoomates, et Jürjo ei ole BI igat aspekti lahkav ajaloolane, olgu siinkohal siiski ära toodud rida tsitaate tema raamatus esitatud dokumentidest, mis kirjeldavad osa BI arengust 1970. aastate lõpul ja 1980. aastate algul VEKSA töötajate silmade läbi.

1978. aasta VEKSA juhatusel presiidiumi koosolekul leidis toonane EKP KK välissidemete osakonna juhataja asetäitja Madis Järv, et suhetes BI-ga *eksisteerivad teatavad probleemid, kuna nad korraldavad üritusi, mille ideoloogiline suunitlus ei ole meile soodus*. Akadeemik Juhan Kahk pakkus välja lahenduse: *EKP KK välissuhete osakond peaks kokku kutsuma autoriteetse nõupidamise, kus tuleks vastu võtta põhimõtteline seis-*

koht B. instituutide suhtes. Sealjuures tuleb arvestada, et kus ei ole meie ideoloogilist mõju, seal on meie vastaste mõju.

VEKSA esimees Ülo Koit raporteeris EKP KK välissidemete osakonnale oktoobris 1978: Nõukogude teadlaste osavõtt konverentsist võiks kujuneda tõukeks mõnede nõukogudevaenulikel positsioonidel olevate BI liikmete lahkumiseks instituudi koosseisust, ning sügisel 1979: Kuna Rootsis pole progressiivseid eestlaste organisatsioone, on Balti Instituut praegu ainus meie suhtes lojaalne ja kasutuskõlbulik organisatsioon, kelle kaudu VEKSA-l on võimalik korraldada Rootsis informatsioonitöö üritusi nii väliseestlastele kui ka rootsi publikule.

EKP KK välissidemete osakonna salajane õiend 19. märtsist 1980 teatas: Arvestades positiivseid nihkeid Balti Instituudi tegevuses, tema pidevat eemaldumist reaktioonilistest emigrantlikest ringkondadest ja lähenemist Rootsi riiklikele organisatsioonidele, aga samuti VEKSA ja instituudi olemasolevat positiivset koostöö kogemust, paneb EKP KK välissidemete osakond ette ka edaspidi hoida kontakte Balti Instituudiga eesmärgil kasutada seda kanalit märksa efektiivsemalt informatsioonilis-propagandistlikuks tööks Rootsi avalikkusele, sh. emigrantide seas. Selle kasuks räägib ka see asjaolu, et erinevalt paljudest teistest lääneriikidest tunnistas Rootsi juba 1940. aastal Eesti, Läti ja Leedu astumist Nõukogude Liidu koosseisu.

Juhan Kahk raporteeris aruandes EKP Keskkomiteele pärast BI konverentsi 1981, kus osales rida Kodu-Eesti teadlasi: Tänu eelnevalt saavutatud kokkuleppele erines konverentsi programm täielikult kõikidest seni peetud konverentside programmidest. Tõesti, seni olid paljud ettekanded kajastanud Baltimaade ajaloo ja kaasaja valuküsimusi, sest nagu ütles BI esimene esimees Bruno Kalninš Teatajas 04.04.1981, asutati instituut just selliste probleemide uurimiseks, mida Nõukogude diktatuuri all käsitleda ei saanud. 1981. aastal oli peateemaks kunst, 1983. aastal rahvuslikud liikumised 19. sajandi teisel poolel, 1985. aastal rahvaluule ja 1987. aastal periood 1900–1914. Et vältida seisukohti Nõukogude Liidu poolt või vastu, võeti teemadeks neutraalsed valdkonnad. Teataja 27.06.1981 leiab, et seetõttu on konverentsist eemale jäänud teadlased, kelle ettekanded varem eriti suurt huvi äratasid, nagu nt Karl Aun, Tõnu Parming, Alo Raun ja Ivar Ivask.

Jürjo rõhutab, et Nõukogude ametnikud võisid oma „teeneid“ pagulaskonna lõhestamisel ka mõnevõrra üle hinnata, kuna teatud ideoloogilised vastuolud eksisteerisid juba varem, ulatudes tagasi Eesti Vabariigi aega, kuid dokumendid ei jäta paraku siiski mingit kahtlust KGB seotusest Balti Instituudiga. Aino Lepik von Wiréni kommentaari kohaselt on Jürjo lõhet pagulaskonna kahe leeri vahel tõlgendanud mõnevõrra ekslikult. Pätsu ja Tõnissoni pooldajate vastuolu oli pagulase sisepoliitiline kemplemine, nagu omamoodi „meelelahutustegevus“. Kuid seisukoht Nõukogude Liidu suhtes oli üksmeelne, sest see oli kõigi ühine vaenlane (Lepik von Wirén, intervjuu 09.07.12).

Eesti Päevalehe peatoimetaja Sven Alur Reinans (1993) lõpetab oma juhtkirja skandaali ajast tõdemusega, et kahetsusväärne tõesti sündis, kuid selle motiivid võivad olla erinevad: „Me ei tea, kas BI juhtivad isikud 1970-ndail aastail tegid seda idealismist – lootes nii anda okupeeritud Baltikumile mingi võimaluse kontaktiks välja, või tegid nad seda edevusest ja poliitilisest naiivsusest, või olid nad lihtsalt kinni makstud. Seni ei ole avaldatud mingit materjali, mis kasvõi ühe nendest võimalustest välistaks.“

Võttes kokku meie käsutuses olnud materjali nii Eesti kui Rootsi ajakirjandusest, ilmneb siiski, et BI tollase juhtkonna kõigi süüdistuste kramplik eitamine ja süüdistajate mustamine (nt Frick 1993, Iliste 1993) vastandub „reaktsiooniliste emigrantlike ringkondade“ mõistvamale suhtumisele ja BI juhtfiguuride poliitikasse mittepuutuva tegevuse tunnustamisele: „Kahtlemata soovis KGB kasutada Balti Instituuti ära oma huvides, aga see õnnestus neil ainult osaliselt. Lennart Frick ja teised võivad põhiliselt olla uhked oma tegevuse üle. Nad aitasid oma-moodi kaasa Balti vabadusvõitlusele samuti nagu meie, kes me arendasime poliitiliselt kaua tänamatut, aga moraalselt kergemat, raskemate kompromissideta vabadusvõitlust“ (Küng 1993).

Kui BI juhatuse mõned liikmed süüdistasid oma kritiseerijaid selles, et need ei taha Kodu-Eestiga mingit tegemist teha (nt Frick (1993) kirjutab eksiilringkondadest, kes „programmiliselt keeldusid igatlaadi kontaktidest oma endiste kodumaadega“), siis Kiisk näitab oma artiklites vastupidist: suurem toetus Kodu-Eesti kultuuritegelastele ja teadlastele tuli siiski mitteametlike kontaktide kaudu, mitte VEKSA ja BI vahendusel. 03.08.1974 juhib ta Teatajas tähelepanu sellele, et pagulasajakirjandus ja üldsus sugugi ei mõista hukka kõiki kodumaa saavutusi, alustades Kanada legendaarse noortejuhi ja vestekirjaniku Heino Jõe vastava väite kummutamisest ning lõpetades BI eesti- ja rootsikeelse samalaadset infot sisaldava väljaande taunimisega. Kiisa 1993. aasta artikkel on tegelikult meenus ja kokkuvõte aastate jooksul rootsieesti ajalehtedes avaldatud materjalidest, mis on viidanud BI nõukogudesõbralikule meelsusele. Ka see jõuab välja samasse punkti: BI tegevuse vastased ei olnud mitte koduteadlastega koostöö resolutsed eitajad – apoliitilise koostöö võimatust tunnistades tahtsid nad pakkuda kojujäänutele hoopis kõikvõimalikku poliitilist tuge.

Teataja, 03.08.1974, lk 8

Kultuuri päevaküsimusi. „Loominguline mandumus ...“

21. jaan. 1964 korraldasid hispaania kirjanikud Madriidis koosviibimise fašistlikus vanglas istuva luuletaja Carlos Alvarez'i austamiseks. Nagu Teataja (8.2.1964) märgib, läks Alvarez'ile edasitoimetamiseks sinna samal päeval Stokholmist teele järgmine telegramm:

„Südamlikud õnnitlused eesti pagulasluuletajailt Rootsis. R. Kolk, I. Laaban, K. Lepik.“

Sellele telegrammile reageeris Torontos ilmuva ajalehe Vaba Eestlane (19.2.1964) veergudel vestekirjanik Heino Jõe oma „Black Joe päevaraamatus“ naljaga, nagu oleks Franco saatnud vastuseks Kolgi, Laabani ja Lepiku avaldusele telegrammi Eesti valitsusele eksiilis. Jõe = Black Joe jätkab:

„Franco tänab, et vaba maailma eestlased hoolitsevad tema poliitiliste kurjategijate meelelahutuse eest ning avaldab arvamist, et eesti trio võiks tõelise solidaarsuse näitamiseks sõita Nõukogude Liitu. Ta oleks nõus — eeldusel,

et venelased lepivad kaubaga: üks kolme vastu — eestlased vangide vahetuse korras välja aitama.“

Oma naljanurgas märgib H. Jõe kolme luuletaja nimed täpselt välja, et poleks arusaamatusi. Kahjuks ei ole H. Jõe aga niisama täpne oma tõsisel jutul, mille ta pidas möödunud aastal Metsäülikoolis Kanadas ja mis ilmub käesoleva Teataja numbril Metsäülikooli materjalide hulgas. H. Jõe kirjutab mh:

„Kaks ajutist situatsiooni taotlevad eesti kultuuripatenti. Kodumaal nimetatakse seda ametlikult eesti nõukogude kultuuriks, mille uduses kauguses kummitab slaavi tähestik ja rahvaste kokkusulamine. Läänes nimetatakse seda eesti pagulaskultuuriks, mis loomingulisse mandumusse hajudes muutub järjest vihasemaks. Objektiivset kriitikat ei salli kumbki patentitaotleja: ühel pool segab see sotsialismi arengut, teisel pool kahjustab rahvusterviklikku võitlusvaimu.“

Kõigepealt: tõelised eesti kultuuriloojad ja kultuurihuvilised kodumaal vaevalt taotleavad mingit „kultuuripatenti“, vaid on huvitatud ka sellest, mis paguluses väärtuslikku luuakse. Selle kättesaamist aga takistavad okupandid koos oma eesti soost käsilastega. Need vähesed saavutused aga, mis Eestisse on jõudnud, on võetud sääli vastu väga hästi. Läänes olev kultuurihuviliste pere omakorda hindab seda, mis kodumaal on väärtuslikku loodud. Juhiksini tähelepanu näit. Arvo Mägi eesti kirjanduslugudele soome ja inglise keeles – „Viron kirjallisuuden historia“ (Helsingi 1965) ja Balti Humanistliku Ühingu kirjastusel ilmunud „Estonian Literature“ (Stokholm 1968) – kus antakse (piltidega varustatud) ülevaated nii kodumaal kui maapaos viibivate kirjanike loomingust.²⁶ Käesolevate ridade autor avaldas 1964. a. Lääne-Saksamaal Institutum Baltikum väljaandel ilmunud koguteoses „Acta Baltica“ III ülevaate „Die estnische Musik von heute“, kus leiavad käsitlemist heliloojad nii kodumaal kui ka maapaos, kõige nooremad kaasa arvatud.²⁷

Nii meie Vabariigi aastapäeva aktuste, koorikontsertide ja muude ürituste kavades on korduvalt esitatud ka kodumaal viibivate heliloojate teoseid. Teataja veergudel (vastavad kuupäevad sulgudes) on vaadeldud Riikliku Akadeemilise Meeskoori (Ernesaks) kontserte Turus (17.3.1962) ning Stokholmis ja Uppsalas (30.9. ja 14.10.1967), Eesti kultuurinädalat ja „Estonia“ etendusi Helsingis (27.5., 10.6. ja 24.6.1967), Tallinna Kammerkoori kontserte Stokholmis ja Södertäljes (20.5.1972), „Estonia“ balletietendust Stokholmis (9.12.1972), et mainida mõningaid näiteid. Kodumaa kultuurieluavaldusi on käsitletud veel rohkesti Manas, Tulimullas ja teistes ajalehtedeski.

Kui nüüd „kultuuripatendist“ rääkida, siis oleks huvitav teada, millistes okup. Eesti väljaannetes on samas ulatuses käsitletud eesti kultuurielu vabas maailmas?

²⁶ Esimene tutvustab II maailmasõja järgsest perioodist 13 Kodu- ja 13 Välis-Eesti, teine 29 Kodu- ja 33 Välis-Eesti kirjanikku. Nt Hans Leberecht „Sõdurid lähevad koju“ ja „Vasariite paleed“ saavad positiivse hinnangu.

²⁷ Kodumaalt Eino Tamberg, Jaan Koha, Veljo Tormis, Jaan Rääts ja Arvo Pärt, pagulusest Kaljo Raid, Udo Kasemets, Lembit Avesson, Harry Olt, Diana Krull ja Aavo Sõmer. Pike-malt on käsitletud Nõukogude Liidu ametliku muusikaelu arengut pärast II maailmasõda. Artiklist on pikemalt juttu lk 35.

Kus on säääl kirjutatud meie siinsetest laulupidudest, Ülemaailmsetest Eesti Päevadest, Eesti Kultuuri Koondise tegevusest, meie kultuuriloojate auhindamisest jm?²⁸ (Arvestada tuleb ka veel, et meil on võimalik vabalt lugeda kodumaal ilmunud trükiseid, kuna kodumaisel lugejal see võimalus paguluses ilmunu suhtes puudub.) Ja lõpuks: paguluse peetava Metsaülikooli kavadele mõeldes meenub mulle, et säääl tugeva ülekaaluga käsitletakse just okup. Eesti kultuurielu avaldusi.²⁹

Nagu juba ütlesin, pole H. Jõe kahjuks oma uues kirjutuses täpne nimede esiletoomises. Millised on need kultuuriloojad paguluses, kes „loomingulisel mandumusse hajuvad“? Lasksin mõttes silmade eest läbi meie silmapaistvamate kirjanike, kunstnike, heliloojate ja teadlaste nimed – keda H. Jõe neist mõtleb? Kas peab seda nn „mandumust“ tõendama asjaolu, et alaealistena paguluses saabunud I. Ivask, U. Karuks, A. Kork, J. Kork, I. Laaman, P. Laan, E. Nõu, H. Nõu, A. Roos ja E. Toona on annud rea teoseid meie kirjanduse rikastamiseks. Või Torontos Ülemaailmsete Eesti Päevade ajal (1972) ilmunud „Harrastused Parraspuudel“, kus leidub luulet 13–27 a. vanuseilt noortelt?³⁰ „Objektiivset kriitikat ei salli kumbki patenditaotleja...“ Sallimine on omaette küsimus, kuid „objektiivne kriitika“ on paguluses võimalik, koguni „subjektiivne kriitika“ – juhiksini tähelepanu näit. Ivo Iliste pikemale kirjutusele „Kriitilisi mõtteid eesti pagulaskirjandusest“ (vt Teataja nr 5 ja 6. 1957, seega siis ammu enne seda, kui H. Jõe laskis Francot eesti luuletajaid pagulusest Sovetti saata...)³¹

²⁸ Esimesed Eestis ESTO-sid kajastanud artiklid ilmusid 1989. aastal: Linask, Jüri. Ülemaailmne eestluse mõttesild – mõtteid kodumaalt külastele ESTO 88-lt. – Edasi 25. jaanuar 1989, lk 1 ja 4; Rummo, Paul-Eerik. Kirjandus ja kirjanikud ESTO-l. – Looming nr 2, 1989, lk 277–278. Sellest varem kirjeldas ESTO-sid kui fašistlikke propagandaüritusi Andrus Roolahd pseudonüümi all Rein Kordes Kodumaa lisana ilmunud ja välismaistele lugejatele mõeldud raamatus „Eesti emigrantide saatusaastad 3“ (Tallinn 1980).

²⁹ Susi 1984 andmetel olid sellised ettekanded nt Ivar Ivaski „Tõlketoodang ja luulelooming okupeeritud kodumaal“ ning „Euroopaliku Eesti teostusi sõjajärgses eesti kirjanduses“ (1967), Rein Taagepera „Eesti praegu“ (1970), Toomas Timuski „Teadlasena tänapäeva Eestis“ (1971), Heino Susi „Tänapäeva Eesti ühiskondlikke ja kultuurilisi põhihooni“ (1972), Andres Küngi „Estonia Today: A survey“ (1974), Ivar Ivaski ettekanded Jaan Krossist (1971) ja August Sangast (1972), Ilmar Mikiveri ettekanne Arvo Valtonist (1973), Ivo Iliste ettekanne Jaan Kaplinskist (1972), Vahur Linnuste ettekanded Andres Ehinist ja Toomas Liivist (1974) jm Sama suund jätkus ka pärast 1974. aastat.

³⁰ 13 noorest autorist on rohkem kirjandusega seotud olnud Kalle Naelapea, kes 1972–1974 toimetab kultuuriajakirja Vasikas.

³¹ Iliste (1957) kirjutab, et pärast 12 aastat paguluses on kirjanduses saavutatud vähe, tunnustust väärivad vaid Ristikivi „Hingede öö“, Kolgi „Küla põleb kahest otsast“, Lepiku luule, Visnapuu „Päike ja jõgi“, Kalmuse „Prohvet“, Rumori „Uned ja mured“, Talve „Maja lumes“, Öuna „Viis paari susse“ ja Jaksi „Saaremaalt Leningradi“. Tuues selle kõrval hulga negatiivseid näiteid nii ilmunud teoste, kirjanduskriitika, kultuuriajakirjanduse kui kirjastustegevuse kohta, nendib Iliste, et paguluses kirjutatakse tellimustöid samamoodi nagu Eestiski. Artiklile ilmus kiirelt vastukaja Eesti ajakirjanduses: aprillikuu Loomingus refereeris anonüümne autor kontekstist väljakistult selle sobivamaid lõike, nii et mais ilmunud Tulimullas pidi Bernard Kangro manitsema neid, kes kergekäeliselt on valmis „Eesti anastajaile propagandarelva pihku toppima „kriitika“ nime all“ (vt Olesk 1999: 733–734).

Ebatäpset informatsiooni Balti Instituudilt

Balti Instituut on 30.5.1974 annud välja 15 lk paljundatud materjali Hässelbys toimunud sümposiumi kohta. Neid on mitmesajas eksemplaris saadetud laiali eestlastele ja lk 15 teatakse, et väljaanded ilmuvad ka rootsi keeles. Kahjuks sisaldab väljaanne aga mõndagi ekslikku, mida kindlasti tuleks parandada enne rootsi keeles levitamist. Lk 6–8 on toodud kokkuvõte Harry Olti ettekandest, mis käsitleb kultuurikontakte Baltimaadega. Nagu sümposiumil viibinud kinnitavad, sisaldab see suures osas hoopis midagi muud, kui H. Olt Hässelbys rääkis. Seda on kerge kontrollida, kuna ettekannetest on säilinud helilindid.³²

Alljärgnevalt on lähtunud sellest, mis seisab Instituudi väljaandes. H. Olt olevat selle põhjal ütelnud, ei „maailmas eksisteerib kaks suuri võimublokki, N. Liit ja USA, ja sellesse võimublokki paiknevad ka ühelt poolt balti rahvad kodumaadel ja balti eksiilgrupid välismail.“ On tunne, nagu loeksin mõnda Saksa okupatsiooni aegset väljaannet, kus taheti ka selgeks teha, et eesti rahval on ainult kaks võimalust, ei mingit kolmandat. Kõigepealt eestlased neutraalses Rootsis – miks paigutatakse meid kas ühte või teise võimublokki ja tahetakse seda veel rootsi keeles hakata levitama siinse nn alliansivaba maa avalikkuses? Millise õigusega? Kas poleks õigem ütelda, et me oleme vastu igasugusele suurvõimude maadejagamise poliitikale, olgu see siis Ribbentrop-Molotovi salaleping või Jalta-Teherani-Potsdami kokkulepped, samuti võimalikud praegused mitmesugused kauplemised üle rahvaste peade ilma nende arvamist küsimata ja enesemääramisõigust respektteerimata.

Edast loeme Balti Instituudi väljaandes: „Selle asemel, et hinnata kunstiloomingu kvaliteeti, on pagulasdebatt laskunud jämedasse demagoogiasse ---. Selle juures on antud mahategevaid hinnanguid eesti muusika, kirjanduse, kunsti, teatri jne kohta, ilma kõnealust kunstiala ja vastavat loomingut hoopiski tundmata.“³³ Kui Balti Instituut tahab olla teaduslik asutus, siis ei käi see küll mingi teaduslikusega kokku, kui tuuakse esile väärnähted, aga ei mainita vastupidiseid avaldusi, mille kohta näiteid on esitatud minu kirjutuse esimeses osas.

„Meil pole võõrsil ainustki balti organisatsiooni, kes julgeks sama väärtuskaalat rakendades tutvustada nii paguluses loodud kultuuri kui kultuurisaavutusi kodumaal,“ loeme edasi. Jällegi pean meenutama vastupidiseid näiteid oma kirjutuse esimesest osast. Rõhutaksin veelkord, et siin on isegi Vabariigi aastapäeva aktustel kõrvuti esitatud paguluses ja praegu kodumaal loodud helindeid, Eesti Kultuuri Koondise poolt korraldatud Juhan Liivi õhtul olid esindatud nii paguluses kui ka kodumaal viibivad heliloojad.³⁴ Stokholmi Eesti Meeskoor oma

³² Nimetatud kirjalik materjal ja salvestised pole kahjuks kättesaadavad.

³³ Harri Kiisk tundis end kahtlemata puudutatuna, olles „pagulasdebatis“, s.o ajakirjanduses muusikaküsimusi, samuti kirjandust ja teatrit asjatundlikult käsitlenud.

³⁴ Detsembris 1973 möödus 60 aastat Liivi surmast. Eesti Kultuuri Koondis tähistas seda üritusega „Juhan Liiv helis ja sõnas“. Loeti luulet ja Stockholmi Eesti Segakoor Kiisa juhatusel esitas muude Liivi luulele loodud laulude hulgas ka Tambergi „Isamaale“ (Kava EKK 1973). See on ainus Tambergi koorilaul, mida eesti koorid Stockholmis on esitanud. Kiisale oli väga tähtis, et ka autor laulu esitamisest teada saaks. Kirjas Arne Mikule (dateeritud 20.03.74) saadab Kiisk kontserdikava, mis on mõeldud Tambergile edastamiseks (Mikk, intervjuu 13.07.12).

kontserdil 24.3.1973 esitas ülekaalukalt kodumaal viibivate autorite loomingut,³⁵ ja on neid tutvustanud varemgi, samuti S. E. Naiskoor. Lk 7 loeme, et: „Tuleb iga hinna eest vältida kultuuriavalduste politiseerimist.“ Aga järgneval leheküljel leidub „kultuurikontaktide“ loetelus soveti propagandalehe Kodumaa väljaandel ilmunud H. Olti brošüür „Modern Estonian Composers“, millest ilmus ka rootsiskeelne väljaanne. Selles vabandatakse mõnel real Eduard Tubina loomingu vaatluse puudumist, kuna Kaljo Raid, Lembit Avesson, Udo Kasemets, Avo Sõmer, Diana Krull jt ei leia aga üldse mainimist. Ka Harry Olt ise väärinuks heliloojana tutvustamist.³⁶

Soome-Ugri instituudi poolt Uppsalas 1974. a. korraldatud raamatunäitusel esitati ainult okupeeritud Eestis ilmunud raamatuid, nende hulgas ka jämedaimat soveti propagandat, mis teaduskonna professori korraldusel siiski tuli kõrvaldada. Sinna toodi kõnelema kirjanik, kes on Soveti kompartei liige.³⁷ Uppsalas elutsevad Enn Nõu, Helga Nõu, Ilona Laaman ja Aarand Roos aga korraldajaile ei meenunud.

Balti Instituudi sümposiumil tutvustati kodumaal tegutseva graafiku Vive Tolli loomingut, mis seda kahtlemata väärrib, aga ununesid tema maapaos tegutsevad generatsioonikaaslased Olev Mikiver, Otto Paju jt. Et Hässelbyst paari jaamavahe kaugusel asub nimekaid eesti kunstnikke (Ole, Luts), see korraldajaile ei meenunud.

³⁵ Tuudur Vettiku 75. sünnipäeva puhul esitati palju tema laule, kavas olid veel Artur Lemba, Richard Ritsing, Gustav Ernesaks, Arvo Ratasseppe ja Jaan Koha.

³⁶ Olt (1972) lubab brošüüris ülevaate anda avangardistlike eesti heliloojate loomingust. Seoses muusikakultuuri üldkirjeldusega on juttu ka laulupidudest ja Gustav Ernesaksast. Pikemalt käsitletakse Arvo Pärdi, Jaan Räätsa, Kuldar Singi ja Veljo Tormise loomingut, lühemalt mainitakse ära Anti Marguste, Uno Naissoo ja Leo Normet. Sissejuhatuses ütleb Olt, et laiem publik neid avangardistlikke heliloojaid kuigivõrd ei tunne. Tuntud on küll praegu Rootsis elava Eduard Tubina nimi, keda võib pidada samaväärseks Šostakoviitši, Prokofjevi jt-ga, kuid teda ei saa nimetada avangardistlikuks heliloojaks. Et aga kõrvale on jäetud mitmed Välis-Eesti heliloojad, kelle looming oli tõesti avangardistlik, näitab ilmselt Kiisa meelest väljaande politiseeritust.

VEKSA arhiivis (ERA, R-2249, n 1, s 78) leidub VEKSA vastutava sekretäri Lembit Kummi 14.11.1972 kirjutatud „Informatsioon reageeringutest H. Oldi „Modern Estonian Composers“ ilmumise puhul“. Selles tsiteeritakse mitmeid Rootsi, Kanada ja USA eesti ajalehti, kus pannakse pahaks, et pagulase sulest pärinevad laused, nagu „Eesti sai 1940. a. Nõukogude Sotsialistlikuks vabariigiks ja ühines NSV Liiduga“ ning protesteeritakse seetõttu koguni Oldi heliloomingu esitamise vastu. Samuti leitakse, et brošüüri eesmärgiks oli nõukogudemeelne propaganda ja kiilu tagumine eestlaste üksmeelesse. Kumm lõpetab oma aruande sõnadega: „Sellised oleksid mõningad reageeringud raja taga brošüüri „Modern Estonian Composers“ kohta, milline polnud mõeldud tervikliku ülevaate-teosena Nõukogude Eesti muusika arenguloost vaid kus oli silmas peetud peamiselt neid eesmärgi, mida sealsed härrased ka märkimata ei saanud jätta.“

³⁷ Eestis ilmunud raamatute näitus Uppsala linnaraamatukogus avati 10. jaanuaril 1974, avamisel kõneles Enn Vetemaa, kes kuulus NLKP-sse 1966–1990. Soome-ugri instituut oli osa Uppsala ülikoolist. Prof. Raimo Raagi andmeil, kelle isa oli tol ajal instituudi raamatukogu juhataja, ei kõrvaldanud instituuti juhatanud professor Bo Wickman näituselt midagi (Enn Nõu e-kiri Kanni Labile 23.09.2012).

Nii näeb välja see, Balti Instituudi poolt taga nõutud „sama väärtuskaala rakendamine“, mille puudumist balti organisatsioonide juures minnakse nüüd ette heitma Balti Instituudi rootsikeelses väljaandes rootsi avalikkusele!

Ülevaates märgitakse „Eduard Tubina ooperite esiettekandeid“ Tallinnas. Peaks olema ooperi, sest seni on esitatud „Barbara von Tisenhusenit“. Teine ooper, „Reigi õpetaja“ on veel ette kandmata.³⁸ Muide nimetab Balti Instituudi väljaanne seda „Reigi kirikuõpetaja“, mis on vale, „Reigi õpetaja“ oli selle pealkiri Tuglase tõlkes (EKS Tartu 1928) ja nii nimetab seda ka Tubin. Millegipärast aga puudub kultuurikontaktide loetelust Tubina „Kratt“, mida esitati juba 1961. a. Tartus ja hiljem ka Tallinnas suure eduga. Lühiloetelu kultuurikontaktidest on täiesti kummaline: see algab Balti Instituudi väljaandes millegipärast alles 1966. aastaga! Tegelikult loodi esimesed kontaktid juba 1956. a. suvel Stokholmis, kui esimesed turismigrupid välismaale pääsesid.³⁹ Umbes samal ajal tuli Eestis ettekandele Tubina V sümfoonia, hakati kirjutama (küll vastava poliitilise värvinguga) pagulaskirjandusest sealses perioodikas jne.⁴⁰ Kuna kontaktide all märgitakse ka mitmesuguste rootsi muusikaansamblite esinemisi Eestis, siis juba ammu enne 1966. a. juhatas Tallinnas Sten Frykberg, esinesid balletitantsijad jne. Kui sellist loetelu üldse teha, siis juba korralikult (materjali leiab küllalt, näit. meie ajakirjandusest). Aga muidugi kõigepealt peaks ettekannete kokkuvõtet sisaldama tõesti seda, mis nende pidajad sümposiumil ütlesid.

Teataja, 19.06.1993, lk 2–3

Mis juhtus Balti Instituudis?

Rootsi avalikkusele tuli kindlasti üllatusena raadios ja ajakirjanduses esiletoodud informatsioon Stokholmis tegutseva Balti Instituudi sidemeist KGB-ga ja nõukogude nn sõprusühingutega.⁴¹ Meie siinsele ajalehtedele Teataja ja Eesti Päevaleht ning poliitiliselt vähegi teadlikule pagulaskonnale polnud selles erilist uudist. Enam kui 15 aasta vältel juhtisid mõlemad eesti ajalehed tähelepanu Balti Instituudi lähedasele koostööle nõukogude võimudega. Arutlused Balti Instituudi

³⁸ Tubina teise, samuti „Estonia“ teatri tellitud ooperi, 1971. aastal valminud „Reigi õpetaja“ saatus on olnud keeruline. Tolleaegne riigiaparaat keeldus mitmel korral „Estoniale“ teose lavastamiseks luba andmast. Seepärast pidi ooper ootama esietendust kuni 1979. aastani, mil Kaarel Ird hankis loa „Vanemuisele“ otse Moskvast. Tol korral mängiti lavastust aga vaid neli korda. „Estonias“ lavastas ooperi 1988. aastal Arne Mikk. (http://ope-taja.edu.ee/eesti_muusika/composers/tubin/ooper2.htm)

³⁹ Sellest kirjutab nt Teataja 07.10.1956, lk 1.

⁴⁰ Esimeseks oli Endel Nirk 1956. aastal Loomingus nr 3, nimetades pagulaskirjandust mh viletsaks sääsepirinaks. Rohkem puudutati pagulaskirjandust Eesti ajakirjanduses aastatel 1958–1962. Kirjutiste toon oli äärmiselt halvustav, ainukeseks erandiks artikkel Ristikivi „Hingede ööst“ Rahva Hääles 3.04.1958. Pikemalt Kodu-Eesti ja pagulaste kirjanduslikest suhetest 1950.–1960. aastatel vt Olesk 1999.

⁴¹ 24.05.1993 uudistesasaates „Ekot“ [Kaja] avaldatud andmete allikas olevat olnud keegi KGB juhtkonnast, kelle isikut ajakirjanikud ei paljastanud.

üumber käivad praegu ka kodumaises ajakirjanduses,⁴² kus üksikasjalisem informatsioon Balti Instituudi tegevusest mõistetavalt põhjusil on lünklik või isegi ekslik.⁴³ Aga isegi siin, Rootsis, võib kohata hämmastama panevaid arvamusi. Nii avaldas Eesti Päevaleht (28.05.1993) peatoimetaja Alur Reinansi juhtkirja „Balti Instituut“, kus loeme mh: „On täitsa mõeldav kaitsta BI tegevust väitega, et see andis vähemalt mingi õhuaugu Eesti kultuurisikutele läände. Osa tollaegsest poleemikast Rootsi eestlaskonnas BI tegevuse kohta ei käsitletud niivõrd Balti Instituuti kui positiivset või negatiivset nähtust, vaid seda, kas järeleandmised N. Liidu propagandale kontakti saavutamiseks olid liialt suured või oleks sama tulemust võinud saavutada ka vähemate – aga siiski – mööndustega.“⁴⁴

Olgu kõigepäält nimetatud, et esimesed kontaktid kodumaal viibijatega – ka kultuuriisiksustega – tekkisid juba 1956. a. juulikuul algul ja laienesid sedamööda, kui turismigruppe Eestist Rootsi saabus.⁴⁵ Need toimusid isiklikul pinnal ja suurima ettevaatusega, eemal KGB silma alt.⁴⁶ Väga palju väärtuslikku maapaos loodud läks nii siit Eestisse, samuti kui saabus säält siia. Selleks polnud vaja ei VEKSA-t ega Balti Instituuti, mis teatavasti asutati alles 1970. Olgu meenutuseks toodud rida fakte, mis aitavad selgitada neid konflikte, mis tekkisid eesti ja läti pagulaskonnal Balti Instituudiga.

„Balti Instituut pole enam pagulasorganisatsioon...“

Balti Instituudi juhtiv tegelane Imant Rebane andis 12. aug. 1976 intervjuu Münchenis asuva Radio Liberty eestikeelses saates,⁴⁷ kus ta – eeskätt kodumaa eestlastele – teatas: „Praegune Balti Instituut rajati 1970. aastal. Instituut on organisatoorselt täiesti iseseisev ega ole seotud ühegi pagulasorganisatsiooniga. Meie huvi kontaktide loomiseks ja süvendamiseks kodumaaga Balti Instituudi raames ja sellel plaanil on siiras ja sügav. Tahaksin selles seoses rõhutada, et Balti Instituut on täiesti apoliitiline asutus, kus kõiki küsimusi käsitletakse teaduslikule tööle nõuetava rangusega. Instituut ei ole vähemalgi määral seotud ühegi pagu-

⁴² Enne käesolevat artiklit ilmusid Lina 1993, Milits 1993, Jürjo, Veispak 1993a, Ignats 1993, Frick 1993, Iliste 1993, Kummel 1993. Juuni lõpus ja juulis ilmusid veel Jürjo, Veispak 1993b, Küng 1993.

⁴³ Siinkohal Harri Kiisk liialdab, nt Indrek Jürjo ja Peeter Veispaki artiklites avaldatud arhiivandmetele toetuv info on põhjalik, asjakohane ja vaidlustamatu. Samuti on autorite seas mitmed rootsieestlased, kellel oli võimalus esitada oma vaatepunkte.

⁴⁴ Kuivõrd BI konverentside programmid muutusid koos kodubaltlaste osavõtuga lähedaseks mis tahes Nõukogude Liidus korraldatud konverentsidele, siis ametlikku teaduslikku õhuauku neist Eesti teadlastele kahtlemata ei kujunenud. Alur Reinansi isiklikku arvamust selles küsimuses juhtkirjast siiski ei ilmne.

⁴⁵ Kiisk ei nimeta, kellega konkreetset kontaktid olid – kodueestlasi kardeti sellega ohtu seada. Esimeste turistide tulekuga sai alguse ka Kiisa tutvus Leo Normetiga, kes oli ilmselt üks varasemaid noodi- ja raamatuvahendajaid Eestist Rootsi.

⁴⁶ Mitteametlikke kontakte tekkis tegelikult ka BI vahendusel. Nt hankis instituut 1970. aastate lõpu poole väikese korteri keset Stockholmi linna Vasagatanil, kus majutas paljusid Rootsit külasthanud Balti teadlasi ja kutuuriinimesi, kes said seal pikemalt elada ja pagulastest kolleegidega eraviisiliselt suhelda (H. Rebase e-kiri T. Ojamaale 25.09.2012).

⁴⁷ Sellest episoodist kirjutab pikemalt nt Teataja 12.08.1978.

lasorganisatsiooniga ja sellepärast me loodame, et edaspidi tekivad võimalused ka koostööks meie rahvusvaheliste ja erialaste sümposiumide raames, nõnda et nendest võiksid osa võtta ka meie nimekamad kultuuriloojad kodumaalt.⁴⁸

Pagulasorganisatsioonid nagu Eesti Komitee, Eesti Rahvusfond, Eesti Rahvusnõukogu, Rootsi Eestlaste Esindus ning meie poliitilised erakonnad nagu Eesti Sotsialistliku Partei Välismaa Koondis, Eesti Liberaaldemokraatlik Unioon, Eesti Liberaaldemokraatlik Koondis, Liberaalne Erakond, Põllumeeste Kogud, Vabariiklik Ühing jt võitlesid Soveti okupatsiooni vastu ja tegid kõik mõeldava iseseisva ja demokraatliku Eesti Vabariigi taastamiseks. Pagulasorganisatsioonid on ka meie kirikud, Eesti Kultuuri Koondis, Eesti Teaduslik Selts Rootsis, Välismaine Eesti Kirjanike Liit, Eesti Lauljaskond Rootsis ja veel sajad eesti organisatsioonid. Miks ütles Balti Instituut lahti koostööst nendega ja rõhutas oma „apoliitilisust“?⁴⁹ Kodumaalt pääses Balti Instituudi kokkutulekuile kümme inimest,⁵⁰ nende hulgas ka ajaloovõltsija Juhan Kahk.⁵¹ Kas selle eest siis loobuti meie kogu rahva ja riigi olukorrale mõtlemast ja nende vabanemiseks töötamast?⁵²

⁴⁸ Samasuguseid seisukohti avaldab aastaid hiljem ka Aleksander Loit (2001).

⁴⁹ BI juhatuselt lahkunud läti ajaloolane Janis Zalcmāns kommenteeris seda järgmiselt: „Mida hr Rebane mõtles sõnaga „apoliitilised“ jääb mõistatuseks kõigile, kes on juhtunud omandama põhilisi teadmisi okupatsioonivõimu seisukohtadest Balti riikide ajaloo ja kaasaja kohta“ (EPL 16.02.1977).

⁵⁰ 1979. a konverentsil osalesid VEKSA soovitusel kunstiteadlane Mai Levin, rahvamuusika uurija Igor Tõnurist ja ühingu „Rodina“ komanderinguga kirjanik Lennart Meri (Jürjo 1996: 267). 1981. aastal oli osalejaid Eestist 16 (EPL 24.06.1981), 1983. aastal 25, kellest ettekandega esines 12 (Teataja 25.06.1983) ja 1985. aastal 15 (EPL 19.06.1985). Sõna „kümme“ on Kiisa poolt ehk ebaõiglane, ent kui Loit (2001) nimetab, et 15 konverentsil käis kokku 156 Eesti teadlast, siis selle hulka arvestab ta ka hilisemad aastad, mil välismaale pääsemine ei olnud enam kuidagiviisi VEKSA teene.

⁵¹ Kahk oli Rootsis käinud juba varemgi, näiteks on VEKSA arhiivis (ERA, R-2249, n 1, s 10) tema aruanne 1967. aastast, kus ta teeb Rootsis-käigu järel edaspidise propaganda arendamiseks ettepanekuid Eesti raamatute, heliplaatide ja filmide levitamiseks Rootsis jne. Toomas Hendrik Ilves meenutab oma osalemist BI konverentsil 1985, kus tõsiteaduslike ettekannete kõrval olid pseudosotsioloogilised sõnavõetud teaduste akadeemia vastupropaganda grupilt (Mikk Titma, Andrus Pork, Arno Kõörna jt). Ilvese andmetel oli nende tegelik ülesanne hankida teavet Sirje Sinilinnu kohta. Selle pseudonüümi all ilmus Helsingis 1984. a. Juhan Kristjan Talve raamat „Viro ja Venäjä: havaintoja Neuvostoliiton kansallisuuspolitiikasta Virossa 1940–1984“ (Ilves, intervjuu 31.08.12).

⁵² Näiteks Ameerika Ühendriikides loodud Association for the Advancement of Baltic Studies (AABS) ei seostanud ennast samuti otseselt vabadusvõitluse ega pagulasorganisatsioonidega (Jürjo 1996: 273), kuid oma konverentsiprogrammides jäi sõltumatuks, nii et Eestist ei lubatud AABS'i konverentsidele kedagi enne 1986. aastat, mil ettekandega esines Igor Tõnurist. Viimane kirjutas selle kohta aruandes VEKSA-le: „Kuna aga ettekandjate esinemisi ei tsenseerita ega kontrollita, on nõukogude-vastased mõttekäigud ettekannetes tõesti võimalikud. Autoritel on õigus rääkida mis nad mõtlevad“ (ERA, R-2249, n 1, s 157, lk 117).

„Ei usu, et ta vahistati põhjusest...“

1978. a. juunis arreteerisid nõukogude okupatsioonivõimud Tallinna „Viru“ hotellis Rootsi kodaniku, lätlase Laimons Niedre, kes oli külastanud Lätit.⁵³ Stokholmis ilmuv Aftonbladet (06.07.1978) kirjeldab Niedre vahistamist pikeemas artiklis. Niedre sõber Noldis Miller Stokholmis on ajalehele ütelnud, et ta on mures Niedre tervise pärast, ja lisab, et vangistus on talle tõsiseks hädaohuks. Balti Instituudi sekretär Imant Rebane aga on Aftonbladeti reporterile seletanud järgmist: „Nad (st nõukogude okupatsioonivõimud. T.) ei võta kinni inimesi ilma põhjusest. Usutavaim on, et tal oli kulleri-ülesanne ja ta reedeti.“ Ja hiljem lisas Rebane: „Eriti läti sotsiaaldemokraadid on väga agarad sel viisil üksteisega ühendust hoidma.“ L. Niedre mõisteti novembris Riias peetud protsessil 10 aastaks sunnitööle. Ta vabastati siiski enne tähtaega. Otsustagu lugejad ise, kas Rebase seletus oli Niedrele kasuks või kahjuks.

„Te pole üldse mitte teretunud...“

1979. a. suvel toimus Stokholmis järjekordne Balti Instituudi konverents, kuhu Eesti Päevalehe esindajana end üles andis noor ajakirjanik Ülo Ignats. Teatajas (07.07.1979) ilmus faksiimiles Balti Instituudi kirjavaberil leiduv Imant Rebase rootsikeelne (!) vastus Ülo Ignatsile, kus üteldakse mh, et „Te pole üldse mitte teretunud põhjusil, kuidas Te olete talitanud Balti Instituudi suhtes.“ Stadshuseti vastuvõtule „ei ole mingeid kohti järel Teie jaoks.“ Sellele vastas Eesti Päevaleht (20. 6. 1979): „Nagu kirjast selgub, on konverents suletud ajakirjanikele, kes on julgenud Balti Instituuti kritiseerida. Ülo Ignats on seda teinud seoses Instituudi suurenevate idakontaktidega.⁵⁴ Arusaadavalt on toimetus see, kes määrab isiku, kes jälgib mõnda avalikku sündmust. Nüüd aga soovib Balti Instituut ise seda määrata. See on kord, mis kehtib idariikides ja diktatuurides. Eesti Päevaleht konstateerib seda ja selle tõttu jääb ära ka ette nähtud reportaaz.“

Küüditamise mälestuspäev ja BI

1979. a. toimunud BI konverentsi avapäev paljude üritustega oli pandud 14. juunile, mil kogu pagulasaja jooksul on toimunud küüditamise mälestusjumalateenistus. Balti Instituudi konverentsil kõneles Rootsi valitsuse esindajana sotsiaalminister Gabriel Romanus, kes vastavalt päevale meenutas ka küüditamisi Balti riikidest 1941. Tavakohaselt saatis ta enne oma kõne käsikirja paljundamiseks Balti Instituuti. Nagu Gabriel Romanus jutustas, oli ta väga imestunud, et Imant Rebane palus teda küüditamiste osa kõnест välja jätta, mida min. Romanus muidugi ei teinud.⁵⁵ Teataja (22.06.1984) kirjutab järgmist: „Küüditamise mäles-

⁵³ 1978. aastal kirjutati sellest nt Eesti Päevalehes 15.07 ja 22.07.

⁵⁴ Kriitilised artiklid olid ilmunud Eesti Päevalehes nt 26.02.77, 22.06.78, 16.09.78, 18.10.78. Autori nime artiklite all märgitud ei ole.

⁵⁵ Vt põhjalikumalt Jürjo 1996: 267 ja Küng 1993. Minister Romanus rääkis Andres Küngile, et Rebane palus küüditamisi mitte nimetada, sest see võiks tuua Eestist tulnud külastele süüdistusi nõukogudevastasel üritusel osalemises.

tuspäeval neljapäeval, 14. juunil kell 18.00 korraldati Stokholmis Sergeli turul koosolek päevakohaste kõnedega ja protestirongkäik Jakobi kirikusse, kus kell 19.00 algas mälestusjumalateenistus. 6. juuni kuupäevaga oli Balti Instituut saanud laiali kutseid, milles teatati, et samal neljapäeval, 14. juunil kell 17.00 kõneleb Balti Instituudi ruumes ajaloolane Juhan Kahk Eesti Teaduste Akadeemiast Tallinnas, kes viibib siin uurimisreisil. EN Entsüklopeedia andmeil on Juhan Kahk Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei liige 1962. aastast. "Balti Instituut on oma üritusi asetanud ka samale ajale, kui Eesti Teaduslik Selts Rootsisis 1. dets. korraldas E. V. Tartu Ülikooli aastapäeva aktusi."⁵⁶

Balti Instituudi delegatsioon okup. Baltikumis

Okup. Eestis ilmus Kodumaa ja Lätis samu ülesandeid läitnud Dzimtenes Bals (Kodumaa Hääl), mille (nr 45, 1980) teatel külastas Riia Balti Instituudi delegatsioon koosseisus Imant Rebane, Hans Lepp ja Leo Janis Brieditis. Neid võttis vastu mh okup. Läti välisministri asetäitja Nikolais Neiland, kes teatavasti töötas Stokholmis Nõuk. Vene uudistebüroos APN-i juhatajana. Ta katsus siin mh tennisemängu kaasabil pääseda rootsi seltskonda,⁵⁷ kuid pidi lõpuks maalt lahkuma. Dagens Nyheter 29. juuni 1980 avaldas intervjuu Neilandiga, kus viimane ütles mh „Me elame kõige paremini, kui Sovet meid valitseb“ ja „Läti ei tuleks kunagi nii hästi toime iseseisva rahvusena.“ Leedu kommunistlik propagandaleht Grimtasis Krastas (nr 44, 1980) omakorda kirjutab, et Imant Rebane, Hans Lepp ja Janis Brieditis külastasid Vilniuses mh okup. Leedu välisministri abi J. Grigutis't. Külalisi Rootsist saatis tookordne VEKSA esimees Ülo Koit, kes on Stokholmis ilmuva Välis-Eesti⁵⁸ pidev kaastööline kuni tänaseni. (Igas lehenumbris paar kirjutust.) Leedu Grimiasis Krastaš avaldas ka pildid külaskäigust. Ühel neist näeme nn. sõpruslindi üleandmist Imant Rebasele Leedu kommunistliku „Kodumaa“ Ühingu esimehe P. Petronis'e poolt.

Lahkumisi Balti Instituudist

Teatajas (04.04.81) loeme: „Ühenduses BI esindajate külastusega okupeeritud Baltikumi on Läti Sotsiaaldemokraatliku Töölispartei Välismaa Komitee, mille esimees on Bruno Kalninš, katkestanud kõik oma suhted Balti Instituudiga ja soovitanud oma liikmeil säält välja astuda.“ Seda põhjendatakse järgmiselt: „Balti Instituudi üheks ülesandeks selle asutamisel oli vastu vaielda neile meie ajaloo võltsmisile, mida kommunistlikud uurijad kodumaal on teostanud. Kahjuks on Balti Instituudi juhtkond viimastel aastatel järsult muutnud oma rahvuspoliitilist suhtumist ja hakanud teostama koostööd nõukogude režiimiga ja Baltikumi oku-

⁵⁶ Kas selline tegevus võis olla ette kirjutatud VEKSA poolt, Jürjo raamatus esitatud dokumentidest ei ilmne.

⁵⁷ St valitsuse liikmete ja neile lähedal seisvate isikute seltskonda.

⁵⁸ Alanimetusega „Erapooletu informatsiooni, kultuuriküsimuste ja majanduse nädalaleht“, hiljem „Sõltumatu informatsiooni, kultuuriküsimuste ja majanduse ajaleht“ ilmus Stokholmis 1944–1995. Kiisk paneb ajalehele ilmselt pahaks sellise autori kirjutiste avaldamist, selle väljaandja Lembit Kriisa aga lähtus ilmselt peamiselt ärihuvidest.

patsioonivõimudega. Balti Instituudi juhtkond on saatnud välja delegatsiooni, kes on kohtunud okupatsioonivõimu ministritega, nõukogude julgeolekuorganite liikmetega ja kompartei propagandistidega ülikoolides ja teaduste akadeemiates, alustanud koostööd meie vaenlastega ja rõhujatega. Balti Instituut on teinud seda ajal, mis diktatuurid Baltikumis kiusavad taga balti teadlasi ja teisitimõtlejaid ning on mitmed neist vangistanud ja küüditanud.“

Balti Instituudi asutajaid ja esimees aastail 1970–75 Bruno Kalniņš ütleb oma lahkumisavalduses mh: „Selle asemel, et protesteerida poliitiliste protsesside ja raskete karistuste vastu, mis on tabanud teisitimõtlejaid, nende hulgas teadlasi, on Rebase delegatsioon pidanud läbirääkimisi KGB abiorganisatsioonidega – välisbaltlastega Kultuurisidemete Arendamise Ühingutega – ja kohanud juhtivaid KGB-liikmeid (kolonelleitnant Puteklis jt) ja kommunistlikke propagandiste (Samson, Millers, Neiland jt), kes oma kirjutustega korduvalt on jämedalt rünnanud Balti Instituuti ja mõningaid selle liikmeid (näiteks mind ja dr. Germanist). Läbirääkimised, milliseid Rebane on pidanud okupatsioonivõimu ministritega, tähendavad okupatsiooni tunnustamist. Need, kes võitlevad vaba ja demokraatliku Baltikumi eest, ei saa sellega nõus olla.“ BI tookordne esimees Gunnar Larsson katsus I. Rebast kaitsta, mispuhul Bruno Kalniņš ütles: „G. Larssoni väide, et Rebase reis ja läbirääkimised on toimunud koostöös rootsi asutustega ja Stokholmi Ülikooliga, ei oma mingit tähtsust. See pole esimene kord, kus rootsi asutused ei arvesta baltlaste huvidega. Balti Instituut peaks kaitsma baltlaste huvisid ka siis, kui need põrkavad kokku rootsi valitsuse poliitikaga. Ma et saa toetada Instituudi praegust nõukogude-sõbralikku poliitikat.“

Ajalehes Latvia nr 5, 1981 avaldas rida läti teadlasi oma teadaande, milles üteldi mh: „Balti Instituudi praegune juhatus on oma kultuuriagaruses loonud otsesed sidemed KGB kontrollile alluvate Välis-lätlaste, -eestlaste ja -leedulaste Kultuurisidemete Arendamise Ühingutega Riias, Tallinnas ja Vilniuses, missuguste ülesanne on toetada NSVL välispoliitilisi (Moskva imperialismi) eesmärgi ning kahjustada vabade balti [organisatsioonide] ühiskondlikku ja poliitilist tegevust. Protesteerides Balti Instituudi tegevuse säärase degenerereerimise vastu, teatasime 22. jaanuaril s. a. Instituudi juhatusel, et meie lahkume sellest organisatsioonist.“ Stokholmis 22. jaanuaril 1981

Arnold Aizsilnieks, Agnis Balodis, Zaiga Blumberga, Uldis Germanis, Lidija Svabe ja Janis Zalcmanis.

Eestlaste lahkumisi

13. märtsil toimus Stokholmis Balti Instituudi aastakoosolek. Eesti teadlased Mart Niklus ja Jüri Kukk viibisid nõukogude vangistuses. USA-s, Prantsusmaal jm korraldati suuri aktsioone nende vabastamiseks. Rida Balti Instituudi liikmeid esitas aastakoosolekule allakirjutamiseks apelli, milles nõuti Mart Nikluse ja Jüri Kuke vabastamist.⁵⁹ Selle apelli vastuvõtmisele vaidlesid vastu eriti Imant Rebane, Harry Olt, Aleksander Loit ning BI praegune esimees Ivo Iliste ja tookordne esimees rootslane Gunnar Larsson. Kui küsimus hääletusele pandi, hääletas enamus

⁵⁹ Kajastusi vt EPL 08.04.1981 ja hiljem veel 13.06.1981.

apelli vastu. Pääle sellist talitusviisi teatas rida eesti teadlasi ja kultuuritegelasi, et nad Balti Instituudist lahkuvad. Need olid: prof. Peeter Arumaa, majandusteadlane dir. Rudolf Jalakas, dr. Henno Lender, luuletaja Kalju Lepik, kirjanik mag. Arvo Mägi, kunstnik Otto Paju, mag. Herman Rajamaa, prof. Erik Tender, pianist Hilja Saarne ja toim. Ahto Uisk. Pol. mag. Esmo Ridala oli lahkunud Balti Instituudist juba 1975. a.

N. Vene suursaadik – aukülaline, prof. G. Ränk ukse taga

1985. a. Stokholmis peetud Balti Instituudi konverentsi järele kirjutas Balti Instituudi juhatuse liige prof. Hain Rebas ajakirjas Tulimuld (nr 3, 1986, lk 122) järgmist:

„Viimati, juunis 1985, kui peateemaks oli balti rahvateadused, „austas“ Nõuk. Liidu suursaadik Stokholmis, seltsimees Pankin, seda üritust oma isikliku osavõtuga. Samal ajal jäeti ainuke balti rahvateaduste professor läbi aegade, Gustav Ränk, konverentsi ukse taha.“ Imant Rebane ei lubanud nimelt prof. Ränka ühele loengule, mida pidas tema omaaegne õpilane Tartust.⁶⁰ Nii oli siis nende „kultuurikontaktidega“.

Välditi iseseisvusaega

1983. a. toimunud Balti Instituudi konverentsile ei lubatud Leedust kedagi. Konverentsil peetavad ettekanded ei tohtinud käsitleda Balti riikide vabanemist 1917–1920 ja nende iseseisvuserioodi. Järgmise konverentsi teemaks otsustati valida rahvaluule! Teatajas (14.06.1986) leidub sõnum: „Balti Instituut ja Balti Uurimuste Keskus Stokholmi Ülikooli juures on välja saatnud kutsed oma järjekordseks konverentsiks, mis toimub 3.–6. juunini 1987. Konverentsi teemaks on valitud „Baltimaad 1900–1914“.⁶¹

„Koostöö resolutsed eitajad...“

Balti Instituudi juhtivail tegelasil on kindlasti raske seletada eestlasile kodumaal, miks nii palju nimekaid eesti ja läti kultuuritegelasi Instituudist lahkus. Balti Instituudi praegune direktor Ivo Iliste oma jutuajamises Tallinnas ilmuvale ajakirjale Kultuur ja Elu (nr 4, 1989) ütelnud mh järgmist: „Erinevate suhtumiste konflikt

⁶⁰ Pikemalt kajastab seda konflikti Eesti Päevaleht 19.06.1985 ja 03.07.1985, viimane sisaldab ka professor Ränga kommentaari. Feliks Oinase (mainitud õpilase) ja Hain Rebase loengutele suundunud Rängalt nõuti sissepääsumaksu ning kuna tal polnud raha kaasas, saadeti ta ukselt tagasi. Teistelt konverentsikülalistelt aga tasu ei küsitud. Imant Rebane kommenteerib saadik Pankini külaskäiku kui korraldajatele ootamatut, millele aga EPL lisab, et suursaadikud siiski ei käi vastuvõttudel kutseteta.

⁶¹ Indrek Jürjo (1996: 270) kirjutab: „.. konverentside teemadeks püüti valida võimalikult neutraalseid aineid, nagu arheoloogia ja kunstiajalugu, et mitte „solvata“ Nõukogude Baltikumi esindajaid. Alates 1981. aasta konverentsist oli Eesti NSV Teaduste Akadeemia BI-ga vaikiv kokkulepe, mille kohaselt mõlemad pooled väldivad oma ettekannetes poliitilisi teemasid.“

oli instituudis väga terav, see kestis 1981. a. aastakoosolekuni. Koduteadlastega koostöö resolutsed eitajad marssisid demonstriivselt instituudist välja. Nende hulgas oli kõige rohkem läti teadlasi eesotsas Bruno Kalninsiga, aga nende eeskuju järgis ka eestlasi. “ Kas tõesti peab I. Iliste BI-st lahkunuid „koduteadlastega koostöö resolutsseiks eitajaks“? Pääle kõike eeltoodut? Paljud kodumaal elavad kultuuritegelased võivad kindlasti jutustada neist kontaktidest, mis neil 1956. a. alates on olnud Rootsisis „koostöö resolutssete eitajatega“. Ja viimaste külalisraamatuis võis leida hulgaliselt Eestist külas olnud kirjanike, muusikute, kunstnike, teadlaste jt sissekandeid. Need olid hoopiski Mart Nikluse ja Jüri Kuke heaks allkirjade andmisest keeldujad, kes oma teguviisiga andsid põhjust nii paljude eesti ja läti kultuuritegelaste lahkumiseks.

Harri Kiisa kaastööd Rootsi ajalehtedele

Rootsi ajakirjanduses võttis Kiisk sõna peamiselt juhtudel, kui avalikkuses esitati mingit nõukogudemeelset valeinfot, mida ta püüdis ümber lükata. Mõnele artiklile on ta alla kirjutanud Eesti Rahvusnõukogu sekretärina, mille üks eesmärke oligi Eesti olukorra selgitamine. Ka Eesti Rahvusfond on toetanud sellesuunalist tegevust, nt ERF-i 1962. aasta töökavas on punkt: „Intensiveerida lugejakirjade koostamist meie välispoliitiliseks ja antikommunistlikuks selgitustööks, avaldatud kirjade koostajaile honorari makstes ja vajaduse korral tõlkekulusid tasudes.“ 14. augustil 1964 on Kiisk siiski saanud Eesti Rahvusfondilt kirja, kus öeldakse: „Väga lugupeetud hr. H. Kiisk! Teeme Teile kahetsusega teatavaks, et ERF-i presiidium oma koosolekul 13. aug. 1964, arvestades ERF-i praegust piiratud majanduslikku olukorda, otsustas lugejakirjade ja artiklite eest alates 1. sept. 1964 preemiate maksmist katkestada kuni edaspidiseni. Täname senise sõbraliku koostöö eest ja soovime Teie publitsistlikule tegevusele edu ka edaspidi.“

Alguses oli Kiisal abilisi, kes aitasid artikleid rootsi keelde tõlkida, sest tema enda keeleoskus polnud veel nii hea. Sellegipoolest pole artiklid veatus rootsi keeles. Hiljem hakkas ta ise rootsi keeles kirjutama, parandusi tegid tütre Maria ja Irene, kes õppisid rootsi koolis ja valdasid keelt. Osa artikleid ilmus paralleelselt ka eestikeelsetes Rootsi ajalehtedes. Käesolevas kogumikus oleme sel juhul lähtunud rootsikeelsest tekstist, st need rootsi keelest eesti keelde tagasi tõlkinud.

Meie info Rootsi ajalehtedes ilmunud Kiisa artiklite kohta pärineb tema enda koostatud väljalõigete mapist, mis sisaldab materjali ajavahemikust 1947–1976. Pole kahjuks teada, kui täielik see kogu on. Suurem osa kaastöödest on ilmunud sündikalistide ajalehes Arbetaren [Tööline], mis ilmub alates 1922. aastast ja käsitleb peamiselt tööturgu, majandust ja poliitikat. Kiisk ei olnud isiklikult seotud sündikalistidega. Mitmed artiklid on saadetud paljudele ajalehtedele, sh väiksematele maakonnalehtedele, aga ka Rootsi suurima trükiarvuga päevalehele Aftonbladet ja populaarsele kõmulehele Expressen. Näiteks oktoobris 1958 ilmunud artiklist vastuseks Rootsi kommunistide juhi Hilding Hagbergi raadioesi-

nemisele on väljalõigete mapis 21 ajalehes ilmunud variandid. Nende juurde on Kiisk lisanud mõned Eesti Rahvusnõukogule adresseeritud kirjad, mis tõendavad artiklite ilmumist (sh mõnes ajalehes, millest väljalõige puudub) ja kirjeldavad nende retseptiooni. Nt kirjutab Eduard Iter: „Juurde lisades „Vestmanlands läns tidningen“ ist väljalõiget Nr 212 13 sept. s.a. teatan et toodud kirjutis äratas rootslaste seas väga suurt tähelepanu sest sellel päeval käisivad väga palju töökaaslastel sellest kõnelemas ja leidsivad et kirjutise autor olla väga tark ja seal juures eriti julge, üks mees teatas et pidanud selle kirjutise pärast tööle hiljaks jääma, kuna Hagbergile antud vastus olla nii huvitav olnud et pole saanud lugemata jätta.“ Sellise positiivse vastuvõtu kõrval on säilinud aga ka mõningaid äraütlemisskirju ajalehetoimetajatelt.

Hagberg ongi Kiisalt kõige enam vastulauseid saanud, väljalõigete hulgas on neli eri aegadel kirjutatud vastust tema esinemistele. Neist valisime siin avaldamiseks kaks. Kõige varasemas vastulauses septembrist 1956 kummutab Kiisk Hagbergi väiteid, nagu oleks balti rahvad ise hääletanud Nõukogude Liitu astumise poolt ja et praegu on neil rohkem vabadust kui kunagi varem. Kiisk kirjutab, et kui Hagberg nimetab baltlaste olukorda vabaduseks, siis on Rootsi avalikkus saanud väljendusriikka näite sellest, mida kommunistide juht vabaduse all silmas peab.

Teistest teemadest valisime avaldamiseks Kiisa ülevaate Johannes Varese valitsuse liikmete saatusest valitsuse loomise 10. aastapäeva puhul; reportaaži Helsingi kommunistlikult noortefestivalilt 1962. aastast; vastulause Eestit külastanud rootsi kirjaniku Artur Lundkvisti märkustele Noorte Hääles; ülevaate 1940. a küüditamisest; kommentaare Hruštšovi väljaütlemistele tema Rootsi-visiidil; reaktsiooni ajakirjanik Gunnar Fredrikssoni avaldusele, et Balti riikidel on juba hilja nõuda iseseisvust, ning 1946. aastal Rootsist Nõukogude Liitu väljaantud baltlaste saatust käsitleva filmi esilinastuse puhul tekkinud diskussiooni kommentaari. Need artiklid kajastavad suuremat osa Kiisa rootsikeelsetes kirjutistes käsitletud teemadest. Lisaks on huvitav, kuid siin avaldamiseks liiga mahukas Kiisa poleemika tollase Uppsala ülikooli üliõpilase Ahto Uisuga aastatel 1962 ja 1963. Uisk avaldas ajalehes Arbetaren artikli, kus kritiseeris vanemate kaasmaalaste rahvuslikku patriotismi kui eluvõõrast ja isegi väära. Ta oli skeptiline rahvusliku ja kultuurilise eripära säilitamispüüete suhtes, kuna leidis, et pole mõtet eitada Baltikumi tollast riigiõiguslikku seisundit ning rahvuslikud tähtpäevade tähistamised, laulupeod ja poliitiline tegevus on mõttetud ja ei huvita noori. Kiisk jäi oma vastustes viisakaks, aga juhtis lugejate tähelepanu sellele, et tegemist on ainult üksiku arvamusega ning selle avaldaja ei pruugi olla kõigist asjadest õigesti aru saanud. EPL 29.06.1962 paneb imeks, et Uisk on sellise poleemika just rootsikeelses ajalehes algatanud, kuivõrd küsimus puudutab ju ainult eestlaste vanema ja noorema generatsiooni vahelisi suhteid. Kiisk leidis siiski sellele vastamise kaudu võimaluse selgitada nii Ahto Uisule ja tema võimalikele noortest eestlastest mõttekaaslastele kui ka kõigile rootslastest lugejatele Balti riikide ajaloolis-poliitilist olukorda ning pagulaste saavutusi ja pürgimusi.

Arbetaren, 22.06.1950

Nukker 10. aastapäeva mälestus

Bolševistlik kvislingivalitsus⁶² juhatas sisse Eesti traagilise saatuse

1939. aasta septembris sundis Nõukogude Liit Eestile, Lätile ja Leedule peale vastastikuse abistamise pakti ja 31. oktoobril 1939. aastal ütles V. M. Molotov Nõukogude Vene Ülemnõukogus: „Vastastikuse abistamise pakti omapärane iseloom ei tähenda mingil moel Nõukogude Liidu sekkumist Eesti, Läti ja Leedu siseasjadesse“ ja jätkas pisut hiljem: „Balti riikide sovetiseerimisest oleks otseselt kasu meie ühistele vaenlastele ja nõukogudevaenulikele provokaatoritele.“ Pärast 21. juunit 1940. aastal tänasid Eesti ja teiste Balti riikide kommunist-kvislingid Punaarmee ja suurt Stalinit, kelle abil nende kodumaa sovetiseeriti. Aeg kuni 21. juunini 1940. aastal kulges näilikult vastastikuse mõistmise tähe all. Loodi Eesti-Nõukogude Vene sõprusühing, toimusid vastastikused külaskäigud ja Eesti välisminister A. Piip ning Eesti saadik Moskvas A. Rei said mõlemad nii Stalini kui ka Molotovi fotod mesimagusate pühendustega „Minu heale sõbrale“! Nüüd on A. Piip Siberis sunnitöölaagris, A. Reil aga õnnestus Rootsi põgeneda. A. Piip oli üks liberaalse opositsiooni juhtidest, A. Rei oli Eesti sotsiaaldemokraatliku erakonna esimees. Mõlemaid koheldi Nõukogude Liidu süsteemi vastastena.

Kommunistlik valitsus ja selle saatus⁶³

21. juunil 1940. aastal loodi niinimetatud nõukogudesõbralik Eesti valitsus, kes tegelikult sai juhtnööre ja käske Nõukogude Liidu saatkonnast ja okupatsioonijuhilt A. Ždanovilt. Mis on Eesti kvislingivalitsuse liikmetest saanud?

Peaminister Johannes Vares ja tema abikaasa sooritasid enesetapu teise Vene okupatsiooni ajal 1947. aastal, täielikult veendununa Nõukogude Vene süsteemi ebainimlikkuses.⁶⁴

⁶² Mõiste *kvisling* kohta vt allmärkust 1 lk 74.

⁶³ J. Vares-Barbaruse valitsuse saatusest annab lühiülevaate ka F. N. rootsieesti ajakirjas Rahvuslik Kontakt nr 3 (13), 1960. Võrreldes Kiisaga on F. N. sallimatum, nimetades Varest nt eluvõõraks ja selgrootuks punase režiimi käsilaseks.

⁶⁴ Johannes Vares leiti 29. novembril 1946 oma korteris vannitoast surnuna. Tema surma asjaolud on täpsemalt selgitamata. Esialgu väideti, et ta suri „pärast lühikest, kuid rasket haigust“, hiljem on peetud kõige tõenäolisemaks, et tegu oli enesetapuga, sest tema kõrval lebas püstol ja padrunikest ning vannitoo aknalaual olid hüvastijätukirjad abikaasale ja Nigol Andresenile. On oletatud ka, et ta tapeti. Heino Arumäe (2002: 136–137) leiab siiski Hans Kruusi isiklikele mälestustele toetudes, et Vares tappis end, olles äärmiselt löödud rolli üle, mida tal ülemnõukogu presiidiumi esimehena tuli täita, ning mõistes arstina oma tervisehäirete pöördumatust. Vares abikaasa Emilie suri 6. märtsil 1947.

Asepeaminister H. Kruus, kellest hiljem sai välisminister, vallandati 1950. aasta kevadel kodanliku natsionalistina.⁶⁵

Siseminister Maksim Unt, hiljem töörahva komissar ja niinimetatud Eesti riigikogu aseesimees teise Vene okupatsiooni alguses (1944), vallandati samuti 1950. aasta kevadel kodanliku natsionalistina.⁶⁶

Sotsiaalminister Neeme Ruus, kes varsti valitsusest lahkus ja kellest sai Eesti kommunistliku partei teine sekretär, langes põlu alla 1941. aasta kevadel. Kui sakslased Eesti okupeerisid, ei lubatud Ruusil põgeneda Venemaale, ta vahistati natside poolt ning lasti tõenäoliselt maha.⁶⁷

Kohtuminister Boris Sepp jäi ministripostile vaid mõneks nädalaks. Ta vahistati oma liiga suure ägeduse tõttu ja küüditati Venemaale. (Alguses üritati jätta uuest valitsusest leebemat muljet.)⁶⁸

Teedeminister Orest Kärm, hilisem kommunaalmajanduse rahvakomissar, vallandati 1941. aasta alguses oma liiga suure humaansuse tõttu. (Nüüd oli juba vaja karmikäelist kohtlemist!) Ta lasti maha Saksa okupatsioonivõimude poolt Rootsi põgenemise katsel.

Rahvamajandusminister Johannes Narma jäi oma kohale üheks kuuks. Ta küüditati Venemaale 1941. aasta juunis.⁶⁹

Haridusminister Johannes Semper jäi samuti oma kohale üheks kuuks. Ta oli hiljem Kunstide Valitsuse juhataja ja vallandati sellelt kohalt 1950. aasta alguses kodanliku natsionalistina.

⁶⁵ Eesti Vabariigi algusaastatel lühidalt poliitikas tegutsenud ajaloolane Hans Kruus määrati pärast 1940. aasta juunipööret Johannes Varese valitsuse ministriks ja ühtlasi peaministri asetäitjaks. Pärast sõda sai ta Eesti NSV välisasjade rahvakomissariks ning hiljem Eesti NSV Teaduste Akadeemia esimeseks juhiks. 1950. aastal ta vangistati kui kodanlik natsionalist, rehabiliteeriti pärast Stalini surma. Hiljem jätkas tegevust peamiselt ajaloo alal.

⁶⁶ Maksim Unt nimetati 1940. aastal Johannes Varese valitsusse siseministriks, kuid paari kuu pärast selgus, et ta oli teeninud Venemaa kodusõja ajal valgekaartlaste seas ja riisunud riigi vara. Ta vahistati enne 1940. aasta lõppu ning lasti juulis 1941 maha. Võimalik, et Kiisk on ta segamini ajanud Hendrik Allikuga, kes 1940. aastal määrati ENSV kaubanduse rahvakomissariks ja ENSV Rahvakomissaride Nõukogu liikmeks. 1943–1950 oli ta Eesti NSV Ministrite Nõukogu esimehe asetäitja, 1945–1946 ka ENSV põllutöö rahvakomissar. 1952. aastal mõisteti talle 25+5 aastat vanglakaristust ja saadeti asumisele Siberisse, kust vabanes amnestia alusel viis aastat hiljem.

⁶⁷ II maailmasõja alguses jäeti Neeme Ruus Eestisse põrandaalusele parteitööle, mille tarbeks ta varustati konspiratiivkorteriga Hirvli külas, raadiojaama ning trükitehnikaga. Peagi tema tegevus avastati ning sakslased vahistasid ja hukkasid ta. 1950. aastate algul, erinevalt kõigist teistest nii surnud kui elavatest Varese valitsuse liikmetest, ta siiski põlu alla ei sattunud (Arjakas 2001: 226).

⁶⁸ Boris Sepp oli kohtuminister 21. juunist 5. juulini. 1930. aastate lõpul oli ta advokatuuri välja heidetud riigivastasuse ja alkoholismi tõttu. 1940. aasta novembris arreteeriti ta süüdistatuna kommunistide õigusetus süüdimõistmises 1924. aastal ning saadeti vangilaagrisse, kus ta kaks aastat hiljem suri.

⁶⁹ Tegelikult Juhan Narma, enne 1940. aastat Nihtig. 1. juunist 25. augustini 1940 oli ta Johannes Varese valitsuse majandusminister, seejärel Tööstuskaubastu plaaniosakonna juhataja. Narma arreteeriti 14. juunil 1941 ning ta suri eeluurimise ajal.

Põllutööminister Aleksander Jõeäär, hiljem justiitsala rahvakomissar, vallandati 1950. aasta kevadel – ta oli liiga humaanne.⁷⁰

Okupatsiooni kümnendal aastapäeval pole seega Nõukogude Eesti juhtide hulgas alles ühtegi meest nendest, kes aitasid kaasa Eesti liitmisele Nõukogude Liiduga!⁷¹ Meil ei pruugi tunda reeturitele kaasa, aga küllap iseloomustab see asjaolu vägagi hästi Eesti hetkeolukorda. Kui juba selliseid isikuid peetakse ebasaldusväärseteks – kuidas siis koheldakse ülejäänud elanikkonda? Üldnimetatud isikute võimult kõrvaldamises on meelegindlalt osalenud Eesti Kommunistliku Partei sekretär Nikolai Karotamm. Ja paari nädala eest tuli teade, et isegi tema on oma kohalt vallandatud.⁷²

Kui A. Øverland märgib oma raamatus „Põhjamaad ida ja lääne vahel“⁷³ (lk 75) seoses niinimetatud Moskva protsessidega, et „juhtivatest meestest Lenini ümber on ainult Stalin järele jäänud,“ siis võib Eesti kohta öelda, et siin on isegi kohalik Stalin välja puhastatud!

Bolševiseerimine ja kultuurielu

Aga leidub inimesi, kes ei ole sellistest asjadest eriti huvitatud. Nad ei hooli poliitikast ega poliitikute saatusest. Nad ei huvitu ka küüditamisest, sest tegemist oli vaid tavaliste inimestega, kes varem või hiljem oleks nagunii surnud. Kunst jääb läbi aja püsima, elu on mööduv. Nii mõtleivad kunsti, kirjanduse, muusika, teatri ja muu sellisega tegelevad Nõukogude Liidu kummardajad. Ja nende hulgas leidub mitmeid, kes arvavad, et on äärmiselt edumeelne vaadata ootusärevalt Nõukogude Liidu poole, kus riik soosib kunstielu. Küsigem neilt: kuhu jäi Šostakovitši IV sümfoonia⁷⁴ ja samuti osa Prokofjevi teostest? Kas nad arvavad, et õlimaal „Vorošilov suuskadel“ on kunst?⁷⁵ Kus on Nõukogude Vene sürrealistlik luule? Miks on Schönberg, Stravinski, Hindemith ja teised kuulsad nüüdisaegsed meistrid Nõukogude Liidus keelatud? Millal viimati näidati P. Klee, Picasso, S. Dali ja

⁷⁰ Jõeäär mõisteti 1951. aastal 25 aastaks vangilaagrisse, süüdistuseks: „1919. aastal õigustas oma esinemistes menševike veretööd grupi kommunistide kallal, aga 1925. aastal Eesti kodanliku parlamendi liikmena nõudis revolutsioonilise liikumise mahasurumist“ (ERA, f 130, s 15585/1). Vabanes 1955, rehabiliteeriti.

⁷¹ Kiisk jätab nimetamata välisminister Nigol Andreseni, kes vahistati 1950 kodanliku natsionalistina, ja sõjaminister Tõnis Rotbergi, kes vangistati 1944 ja suri vangilaagris Irkutski oblastis 1953.

⁷² Karotamm tagandati 1950. a märtsipleenumi järel 1949. aasta küüditamise ajal väidetavalt üles näidatud sobimatu leebuse ja lohakuse ning kodanlike natsionalistide varjamise eest.

⁷³ Arnulf Øverland „Norden mellem Øst og Vest“ (Kopenhaagen 1947).

⁷⁴ Šostakovišt kirjutas IV sümfoonia Opus 43 septembrist 1935 maini 1936. Tema äsja lavastatud ooperit „Leedi Macbeth Mtsenski maakonnast“ rünnanud arvustuste tõttu otsustas ta veel prooviperioodi vältel esmaettekande ära jätta. Sümfoonia kandis esmakordselt ette alles 30. detsembril 1961 Moskva Filharmoonia Orkester.

⁷⁵ I. I. Brodski maal (1939).

Chagalli teoseid?⁷⁶ Kas need isikud soovivad, et S. Linderotile ja F. Lagerile peaks antama õigus otsustada, kuidas E. Lindegren, K. Vennberg ja G. Ekelöf peavad kirjutama? Kas need edumeelsed toetajad soovivad, et G. Johansson peaks saama pidada H. Rosenbergile kompositsiooni loenguid ja et S. Persson peaks tohtima K.B. Blomdahli sundida oma teoseid Kontserdiühingu programmist kustutama?⁷⁷

Eesti helilooja T. Vettik viisistas laulu „Lenini mälestuseks“, mis lõppes sõnadega „olgu rahu“ pianissimos.⁷⁸ Selle peale ütles Eestimaa Kommunistliku Partei sekretär⁷⁹, et helilooja oli valesti teinud. Lenini ümber ei tohi olla mingit rahu. Tema ideed peavad elama ja laul peab lõppema võiduka fortissimoga. Järgnes helilooja patukahetsus ja oma eksimuse ülestunnistus. NKVD küüsi sattuda olnuks hullem. Ja Rahva Hääl, juhtiv kommunistlik ajaleht Tallinnas, riidleb 30. märtsil kunstnikega, et „üleminek kodanliku aja veendumustest sotsialistliku realismi põhimõtetele on liiga aeglane“ ja et „osa kunstnikest pole siiani lõplikult vabanenud formalismi ja kosmopolitismi mürgitavast ideoloogiast.“

Riigikogus ütles Ö. Undén 16. augustil: „Ülejäänud väikesed riigid Euroopas, kes veel on vabad, on saanud uue kasuliku õppetunni, vaadeldes taktikat, mida on kasutatud Balti riikide vastu.“ Tema sõnad on eriti aktuaalsed praegu, kui Eesti, Läti ja Leedu kogemustele on lisandunud Poola, Tšehhoslovakkia, Ungari, Rumeenia ja Bulgaaria kogemused. Lootkem nüüd, et need, kes otsustavad vaba maailma saatuse üle, õpivad tõesti midagi nende rahvaste tragöödiast. Vähemalt nii palju, et on mõttetu unistada püsivast rahust, niikaua kui Nõukogude Liidus puuduvad kõige algelisemad vabadused.

Arbetaren, 01.–07.10.1958 Baltikum ja Nõukogude Liit

Eesti Rahvusnõukogu sekretär härra Harri Kiisk on saatnud ajalehele Arbetaren alljärgnevad tähelepanekud, mida abivalmilt avaldatakse.

Härra toimetaja! Esinedes 10. septembril raadios saatesarjas „Valimiste eel“, esitas kommunistide juht hr Hagberg mitmeid kummalisi seisukohti, muuhulgas Balti riikide ning pagulas- ja kaitsepoliitika kohta.

⁷⁶ Viimati näidati neid teoseid ilmselt enne 1929. aastat, mil Nõukogude Liidus saadeti laiali ja keelustati kõik kunstirühmitused ning kehtestati ainukeseks loominguliseks meetodiks sotsialistlik realism. Nn formalismivastane võitlus Nõukogude Liidus siiski vaibus 1950. aastatel. Picasso näitust planeeriti Moskvast juba 1954. aastal, see avati 1956. aasta lõpul. Chagall külastas Nõukogude Liitu 1973, mil Tretjakovi galeriis oli ka tema näitus; Dali näitus oli alles 1988. aastal.

⁷⁷ St et tollased Rootsi kommunistide liidrid juhendaksid tuntud Rootsi kirjanikke ja heliloojaid.

⁷⁸ Eesti Teatri- ja Muusikamuseumis selle laulu kohta mingeid andmeid ei ole. Leidub vaid „Lenini monument“ (1961), „Ballad Leninist“ (1965) ja dateerimata „Laul Leninist“, mis ükski ei lõpe nende sõnadega. Võimalik, et Kiisa andmed pärinevad isiklikust kirjavahetusest Vettikuga ja laulu käsikiri on kaduma läinud.

⁷⁹ Ilmselt pidi see olema Nikolai Karotamm, kes oli sellel ametikohal 4. aprillini 1950.

1. Küsimusele, kas Rootsi kommunistid ei tahaks kaasa aidata, et Balti riigid saaksid oma vabaduse tagasi, vastas hr Hagberg esiteks, et "pole meie asi sellesse sekkuda" ja teiseks, et "need rahvad on varem aastasadu Venemaale kuulunud". Vahetult enne seda oli hr Hagberg väljendanud oma leegitsevat solidaarsust muuhulgas Alžeeria vabadusvõitlusega. Tundub, et hr Hagberg rakendab siinkohal mingit kummalist laadi rassiteooriat, kus ta jaotab rahvaid sellisteks, kes väärivad oma iseseisvust, ja sellisteks, kel on määratud olla okupeeritud.

On tõsi, et Eesti territoorium kuulus Tsaari-Venemaale aastatel 1710–1918. Kuid juba 1227. aastal olid Eesti vallutanud Saksa ordurüütlid ja taanlased ning aastatel 1561–1710 oli esiteks Põhja-Eesti ja seejärel kogu Eesti Rootsi kuningriigi osa. Miks arvab hr Hagberg, et nendest vallutajatest peaks nimelt venelastel olema õigus taas Balti riigid oma võimu alla võtta? Kui hr Hagbergi „riigiõigulik“ teooria peaks saama üldist heakskiitu, võime me ühel päeval kogeda, et Taani nõuab „ajaloolise õigusega“ tagasi Islandi ja Lõuna-Rootsi, Rootsi omakorda Norra ja Soome jne.

2. Hr Hagberg väitis, et Saksamaa oli 1918. aastal abiks Balti riikide loomisel.

Eesti iseseisvus kuulutati välja 24. veebruaril 1918. aastal, ajavahemikul, kui Vene väed lahkusid ja Saksa väed marssisid Tallinnasse sisse. Samal ajal moodustatud Eesti valitsuse saatus on järgmine: peaminister K. Päts saadeti vangilaagrisse Saksamaale, tema asetäitja kohtuminister J. Wilms lasti sakslaste poolt maha, mitmed ministrid arreteeriti ja teised läksid pöranda alla. Seevastu oli aasta varem just Lenin Keisri-Saksamaa poolt saadatud kinnises raudteevagunis Venemaale, et luua Nõukogude riiki! Ka asjaolu, et Eesti Rahvamalev meie Vabadussõjas aastatel 1918–1920 võitles nii Punaarmee kui ka baltisaksa parunite Landeswehri vastu, tundub hr Hagbergile olevat tundmatu.

3. Hr Hagberg väidab Rootsis elavate Balti pagulaste kohta, et nad olid jäänud Baltikumi nii kauaks, kuni see oli sakslaste poolt okupeeritud, aga põgenesid Nõukogude vägede saabumisel.

Tundub, et hr Hagberg pole kuulnud, et juba Saksa okupatsiooni ajal, 1943. aasta kevadest alates, jõudis 10 000 eestlast põgeneda Soome ja Rootsi, suurem osa nendest olid noored mehed, keda ähvardas Saksa sundmobilisatsioon.⁸⁰ Nendest põgenikest pole Nõukogude Liidu poolt okupeeritud Eestisse tagasi pöördunud suurem protsent – või õieti öelda promill – kui nende seast, kes põgenesid alles Saksa rinde lagunemisel Baltikumis. Lisaks tekkis võimalus massiliseks põgenemiseks alles 1944. aasta hilissuvel, kui Saksa rannakaitse oli nõrgenenud ja Vene oma polnud veel asemele tulnud.

4. Kui Rootsi kommunistid püüavad raadios selgitada massilist põgenemist kommunistlikest riikidest sõnadega „huvi võõraste maade vastu“, jääb täiesti arusaamatuks, miks sellist huvi, mida miljonid inimesed mujal maailmas igal suvel täiesti seaduslikult ja kõikide mugavustega rahuldavad, peavad sajad tuhanded

⁸⁰ Nende hulka kuulus ka Harri Kiisk.

kodanikud kommunistlikes riikides rahuldama sellisel äärmiselt ebamugaval, jah, isegi eluohtlikul moel?

Hr Hagberg nimetas motiividena veel lisaks, et rahvademokraatia riigid on sõjas kannatada saanud ja osa inimesi on seeläbi „lihtsalt oma julguse kaotanud“. Kuid sõda ja okupatsioon oli ka Hollandis, Belgias, Taanis, Norras ja teistes riikides. Kui palju inimesi on hr Hagbergi andmetel nendest riikidest põgenenud pärast II maailmasõja lõppu?

5. Hr Hagberg vabandab mitmeid väärnähtusi Nõukogude Liidus asjaoluga, et riik oli aastatel 1941–45 sõjas.

Kuid miks ei leidu neid näiteks Inglismaal, mis siiski oli sõjas pikemat aega kui Nõukogude Liit, 1939–1945? Ja kuidas peaks seletama, et samad väärnähtused olid Nõukogude Liidus olemas juba enne sõda? 1918.–20. aasta kodusõja süüks ajamisest, nagu hr Hagberg seda teeb, on vähe abi, kuna need väärnähtused vähenemise asemel kasvasid 1920. ja 30. aastatel järsult.

6. Hr Hagberg väljendas oma pahameelt selle üle, et Balti põgenikud vabas maailmas jätkavad võitlust oma riikide vabaduse eest. „Las nad pöörduvad koju ja jätkavad võitlust seal,“ kõlas hr Hagbergi retsept.

Kas hr Hagberg ei tea, mis alles hiljuti juhtus Nagy, Maléteri ja teiste Ungari vabadusvõitlejatega?⁸¹ Kas hr Hagberg ei tea, et 1940. aasta juulis, see tähendab, kui Eesti riik oli juba okupeeritud Nõukogude Liidu poolt, toimusid riigikogu valimised, kus iga kommunistliku kandidaadi kohta seati üles demokraatlik vastaskandidaat? Kõik vastaskandidaadid kriipsutati Nõukogude võimude poolt maha „rahvavaenlastena“. Miks ei antud rahvale suurepäraselt võimalust „vaenlastele“ pörutavat kaotust tekitada?

⁸¹ Ungari 1956. aasta revolutsioon oli rahvuslik spontaanne vastuhakk nõukogudemeelsele, kommunistide juhitud Ungari Rahvademokraatliku Vabariigi poliitikale. Ülestõus kestis 23. oktoobrist 10. novembrini. Ülestõusnud saavutasid valitsuse langemise, uus valitsus saatis formaalselt laiali julgeolekupolitsei, kavatses lahkuda Varssavi Paktist ja lubas taastada vabad valimised. Imre Nagy oli uue valitsuse peaminister, Pál Maléter kaitseminister. 4. novembril tungisid Ungarisse Nõukogude Liidu relvajõud. Ungarlaste vastupanu kestis 10. novembrini. Konfliktis hukkus üle 2500 ungarlase ja 700 Nõukogude sõjaväelase. Riigist põgenes 200 000 ungarlast. Ülestõusule järgnesid massilised arreteerimised ja tagakiusamine. 1957. aasta jaanuariks oli Nõukogude Liidu abiga ametisse seatud Ungari uus valitsus keelustanud kõik opositsiooniliikumised. Nagy ja Maléter hukati koos teiste revolutsionääridega 16. juunil 1958. Debatid 1956. aasta Ungari ülestõusu üle olid Ungaris keelatud üle 30 aasta.

Arbetaren, 23.–29.08.1962

Vene vaatemäng Helsingis

Hiljuti lõppes Helsingis VIII kommunistide ülekaaluga noortefestival – teine selletaoline üritus väljaspool raudset eesriiet.⁸² Festival olevat toimunud rahu ja sõpruse edendamiseks ning selle sümboliks oli maakera ümbritsev viie kroonlehega lilleõis. Kuid läinud festivali ajal tundus, et idülliline lill muutus sageli viisnurgaks ning näitas selgelt, kelle käes olid ohjad.

Juba avapäev, 28. juuli, sisaldas mitmeid näiteid „organiseeritud spontaansusest“ tüüpilise Nõukogude malli järgi. Festivali rongkäik pidi algama kell 18.00 kolmest kogunemiskohast ja kulgema otse läbi linna Helsingi Olümpiastaadionile. Kella nelja ajal läksin juhuslikult Rootsi teatri juurest mööda ja nägin, kuidas suured inimrühmad seisid Mannerheimintie, Lönnrotinkatu ja Pohjoisesplanadi nurgal – kuid mujal läheduses polnud ootavaid inimesi näha. Kui bussid festivalist osavõtjatega mööda sõitsid, lehvitasid nad ja hüüdsid tervitussõnu. Miks just seal? Põhjus sai selgeks, kui nägin üht vene raadio- ja televisiooniautot seismas Rootsi teatri kõrval – see oligi selleks, et „usaldatav“ rahvas tervitaks festivali rongkäiku, kui see kaks tundi hiljem vene raadioautost mööda marsib, eriti kuna ka Nõukogude Liidu grupp pidi sealt mööduma.

Ma järgnesin festivali rongkäigule Üliõpilaste maja juurest Mannerheimintie ja Aleksanderinkatu nurgalt. Osa Nõukogude delegatsioonist oli juba mööda marssinud, kui vene keelt rääkivate inimeste rühm trügis seal seisnud rahva hulgast läbi. Nad jäid seisma, lehvitasid ja hüüdsid „Hurraa!“ Nõukogude Liidu delegaatidele. Ma läksin edasi ja nägin vene keelt rääkivat rühma järgnemas Nõukogude Liidu delegatsioonile piki Mannerheimintied kuni staadionini ja hüüdmahas „Elagu!“. Hesperia pargi juures võtsid nad ühe soome noormehe kinni ja andsid ta politseile üle – arvatavasti oli ta midagi ebasobivat hüüdnud.

Vastudemonstratsioonid

Vana Üliõpilastemaja ja Hansa hotelli juures seisis suurem kamp 18–20-aastaseid soome noormehi, kes demonstreerisid festivali rongkäigu vastu. Nad hüüdsid Inglise delegatsioonile „Down!“, läänesakslastele: „Aufwiedersehen!“ ja jaapanlastele: „Go home, Communist“ ja näitasid põialdega allapoole. Festivalil osalejad said väga hästi aru, millega oli tegemist, ja näitasid põialdega ülespoole. Kui idasakslased tulid, hüüdsid läänesakslastest vastudemonstrandid: „Pfui! Pfui! Stacheldraht! Stacheldraht!“⁸³ Idasakslased jäid seisma (mille tulemusena jäi terve rongkäik seisma) ja karjusid omakorda läänesakslastele vastu. Kuid nemad jätkasid: „Stacheldraht!“ Noorte Sotsialistide Rahvusvaheline Liit (IUSY) oli toad

⁸² Pärast II maailmasõda loodud kommunistliku suunitlusega organisatsioonide Maailma Demokraatlike Noorte Föderatsiooni (WFDY) ja Rahvusvahelise Üliõpilasliidu (IUS) korraldatud festivali on peetud valdavalt kommunistliku režiimiga riikides alates 1947. aastast senini 17 korral. Helsingi festival toimus 29.07.–06.08.1962.

⁸³ Vuih! Vuih! Okastraat! Okastraat!

kinni pannud Hansa hotellis ja akendest välja riputanud loosungeid, mis olid festivali rongkäigus osalejatele selgelt nähtavad, tekstiga „Demokraatlik sotsialism on parem alternatiiv“. Rongkäigus osalejad hüüdsid taktis „Rahu, sõprus!“ – nii nagu nad eelmisel festivalil Viinis olid hüüdnud – nii sõjakalt, nagu oleks Baldur von Schirach⁸⁴ ise nad välja õpetanud: „Rau-ha, ys-tä-vyys! Rau-ha, ys-tä-vyys!“ ja aeg-ajalt kuulsin venekeelset „Mir i družba!“

Suutropp

Kokkuvõttes võib öelda, et festivali korraldajad olid püüdnud kontrollimeetmetega, mis puudutasid sõnavabadust aruteludel ja pressikonverentsidel või festivalil osalejate kontrollimisel, aga praktilistes küsimustes valitses kaos. Kui Hollandi delegaat W. Benkers nõudis üliõpilaste arutelukoosolekul suuremat tähelepanu Nõukogude Liidu kolonialismile ja süüdistas Nõukogude Liitu Eesti, Läti, Leedu, Karjala ja teiste riikide anastamises, söimati teda fašistiks ja külma sõja õhutajaks. Ühel 1. augusti arutelul rahu ja rahvusliku sõltumatuse üle keelati Nigeeria üliõpilasel Moskva ülikoolist ja Briti festivali delegaadil kõneleda, kuigi nad olid varem kõnelejate loetellu kirja pandud.

Järgmise päeva arutelu käigus küsis ungari üliõpilane, kes rääkis 6000 eksiilüliõpilase nimel: „Ma nõudsin, et saaksin festivalil osaleda nende 6000 esindajana, kuid mulle isegi ei vastatud. Miks?“ Kommunistid vaigistasid ta karjudes maha.

Austraalia delegaat, kes küsis, miks 22 vene juuti „majanduslike kuritegude“ eest maha lasti, ei saanud vastust. Peter Sprangue Ameerika delegatsioonist ütles, et ta oli revolutsiooni ajal Ungaris olnud ja näinud, kuidas venelased tulistasid ungari üliõpilaste pihta. Koosoleku esimees katkestas ta. Inglise, kes lubas eelpool mainitud eksiilungarlasel enda asemel kõneleda, karjuti kohe maha kui fašist. Tal õnnestus hüüda: „Ma olen juut, minu vanemad mõrvati natsi koonoduslaagris!“ Selle peale tõusis üldine kisa ja kära ja koosolek katkestati, et vältida käsikähmlust. Arutelu jätkus siis, kui jõudis kohale kaks uut bussi kommunistidest delegaatidega.

Nigeeria üliõpilaste delegatsiooni juht Okonkwo Theophilus,⁸⁵ kes on kolm aastat õppinud Moskva ülikoolis, ei saanud arutelukoosolekul luba sõnavõtuks, kuigi ta seda korduvalt üritas. Seepeale kõneles ta ühel pressikonverentsil ja mõistis hukka festivalil esinejaid, kes nõuavad Lääneriikide ründamist Lõuna-Aafrika, Suessi ja Angola pärast, kuid vaikivad maha Nõukogude imperialismi Ungaris ega tuleta meelde Stalini mõrvasid. „Kui ma õppisin Moskvas,“ jätkas Theophilus, „tulid minu juurde lätlased, eestlased, usbekid ja teised ning ütlesid, et soovivad rahvuslikku sõltumatust.“ Üks nõukogude ajakirjanik küsis seepeale üliõpilaste nimesid, kuid Theophilus vastas: „Ma tean, mis nende üliõpilastega juhtuks, kui ma nende nimesid nimetaksin.“ Üldiselt võib öelda, et Aafrika delegaadid, kes siiani on olnud hõivatud omaenda vabadusvõitlusega ja kel vaevalt on aega

⁸⁴ Hitlerjugendi juht, mõisteti Nürnbergi protsessil inimsusevastaste kuritegude eest 20 aastaks vangi.

⁸⁵ Tegelikult Theophilus Okonkwo. Oma Nõukogude Liitu kritiseerivate sõnavõttudega sai ta laiemaltki tuntuks (vt nt Time 03.10.1960).

olnud mõtelda Nõukogude ja Ida-Euroopa probleemide peale ja kes tulid festivalile parimate lootustega, olid sügavalt pettunud, kui nad nägid, kuidas festivali korraldajad üritasid maha suruda kõrvalekalduvaid poliitilisi seisukohti. Mitmed Aafrika delegaadid ütlesid koosolekutel avalikult, et korraldajate teod rikkusid festivali eesmärki – rahu ja sõprust. Tseiloni delegatsiooni killustumine ja nende lahkumine enne festivali lõppu on Rootsisis juba laialt teada. Hoolimata rangetest kontrollimeetmetest ja otsestest ähvardustest lahkusid 41 noort idasakslast. Aga asi oli hullem arengumaadest pärit üliõpilastega Moskvast asuvast Lumumba ülikoolist, kes polnud saanud muud raha kui vene rublad, mida Soomes vahetada ei saa. Järelikult polnud nendel noortel üldse raha. Šveitsi ajakirjanikud korraldasid rahakorjanduse, annetasid osa oma töötasust ja pöördusid Šveitsi noorte poole, et toetada Lumumba üliõpilasi.

Moskva valib

Nõukogude propaganda rõhutab sageli, kuidas nüüd, Nõukogude korra ajal on kultuurielu Balti riikides õitsema hakanud. Formaalselt on kõik liiduvabariigid võrdsed. Aga festivali kava lehitsedes näeb, et juttu on ainult Nõukogude Liidust; Eestit, Lätit ja Leedut pole kusagil mainitud. Kui keegi oli nende kolme riigi tantsurühmadest vms huvitatud, pidi ta minema üritustele, kus esines Nõukogude Liit! Niinimetatud liiduvabariikidel pole teatavasti sõnaõigust, kui valitakse esinijaid. Valik toimub Moskvast.⁸⁶

Plakatid tuumapommi vastu keelati ära

Kuuendal augustil pidi toimuma suur lõpudemonstratsioon, aga sellest sai antikliimaks, kuna Nõukogude Liidu pommi lõhkemine oli juba tuntuks saanud.⁸⁷ Mitmed delegatsioonid olid valmistanud loosungid: „Keelake kõik tuumakatsetused!“, aga korraldajad ei lubanud neid kasutada. Eriti olevat protestinud Taani delegatsioon, kuid tulemusteta. Kuid korraldajad lubasid plakatit, kus oli kirjas: „Ei kunagi enam Hiroshimat!“

Kommunistlik press – nii Soome Kansan Uutiset kui ka Vene Izvestija – ründas kõiki teisitimõtlejaid, nimetades neid provokaatoriteks. Suurim provokatsioon festivali lööklause – rahu ja sõpruse – vastu toimus, kui Nõukogude Liit lõhkas oma uue pommi festivali viimasel päeval! See tundus tähendavat: Pidu on läbi, algab jälle argipäev!

⁸⁶ Eesti delegatsiooni kohta vt lk 163–165.

⁸⁷ 1962. aastal viidi läbi enim tuumakatsetusi ajaloos. 5. augustil Novaja Zemljal tehtud 21100-kilotonnine katsetus oli suuruselt kõigi aegade kolmas.

Arbetaren, 20.–26.09.1962

Artur Lundkvisti Eesti-teemaline intervjuu: Rootsi materialism – sotside süü!

Augustis külastas Artur Lundkvist koos oma abikaasa Maria Wine'iga Nõukogude Liidu poolt okupeeritud Eestit. Ühel niinimetatud kohtumisel lugejatega Tallinna Keskraamatukogus vastas ta publiku küsimustele. Kommunistliku noorteorganisatsiooni häälekandjas Noorte Häääl (nr 182, 1962) on ta Rootsis elavate Eesti pagulaskirjanike tegevuse kohta öelnud alljärgnevalt: „Mis puudutab Välis-Eesti kirjanikke, siis jätavad nad rootslastele küllaltki reaktioonilise ja konservatiivse mulje.“

Tundus uskumatuna, et Lundkvist võinuks end nõnda väljendada, kuna ainult mõned üksikud eesti pagulaskirjanike teosed on tõlgitud rootsi keelde⁸⁸ ja Lundkvist ise eesti keeles ei loe. Selles selgusele jõudmiseks helistasin Lundkvistile. „Ma ei saa öelda, et ma oleks nii öelnud,“ vastas ta mu küsimusele ja lisas: „On tõsi, et nende küsimuste vastu tuntu huvi, kuid ma ütlesin, et ma pole eesti pagulaskirjandust lugenud. Ainus eestlane, keda ma tunnen, on Ilmar Laaban ja küllap tema on antikommunist.“ – „Kuid see on poliitiline küsimus ja Noorte Hääles oli ju küsimus pagulaskirjanduse kohta?“ – „Ei, ma ütlesin, et seda ma ei tunne.“ Ilmselt on siis kommunistlik ajaleht Artur Lundkvisti sõnu moonutanud, et silmapaistva Rootsi kirjaniku nime varjus pagulaskirjandust kodu-eestlaste silmis mustata.

Noorte Hääle kohaselt olevat Rootsi noorsoost rääkides Lundkvistilt küsitud: „Mis noorsugu huvitab?“ Lundkvist vastas, et kapitalistliku ühiskonna õnnetus seisneb selles, et noortele pole suudetud positiivset kasvatust anda. Lundkvist kinnitab, et ta Tallinnas tõesti nõnda väljendus. Ma küsin: „Kas pole tegemist liialdatud üldistamisega – noorsookuritegevus on näiteks probleemiks igal pool, ka Nõukogude Liidus. Mida tähendab „mitte positiivne“ ja kas Te sellega mõtlesite tõesti kõiki Rootsi noori?“ – „Jah, kõiki noori,“ vastab Lundkvist ja lisab: „Sotsiaaldemokraatliku poliitika tulemus on, et Rootsi noorsool puudub kultuurivajadus ja vaimsed huvid. Siinsed noored on liiga materiaalsed.“ Oleks huvitav teada saada, mida Rootsi raamatukoguhoidjad, kontserdikorraldajad, teatrirahvas, huvialajuhid ja teised arvavad Lundkvisti väitest Rootsi noorsoo puuduliku kultuurihuvi kohta? Kuidas ta kavatses tõestada, et Nõukogude Liidu noortel on suurem kultuurihuvi kui Rootsi omadel?

Noorte Häääl tsiteerib edasi Artur Lundkvisti järgmist väidet: „Vaatomata Rootsi kõrgele elatustasemele on kirjanike majanduslik olukord halb. Umbes kümmekond kirjanikku elatub ainult oma kirjanduslikust tegevusest.“ Lundkvist kinnitab, et ta on nii öelnud ja see olevat ka tõsi. Ma küsin: „Aga Nõukogude Liidus on ju olukord teatavasti selline, et kirjanikel on lubatud luua ainult üheainsa voolu piires ja selleks vooluks on sotsialistlik realism.“ Lundkvist vastab: „Vestlustest selgus, et seal tegeletakse praegu „destaliniseerimisega“. Kirjanikud elavad

⁸⁸ 1962. aastaks oli neid tõlgitud kümmekond, alates eri autorite novellikogumikust 1946. aastal. Romaane oli tõlgitud A. Gailitilt, A. Kalmuselt, A. Mälgult, H. Mäelolt, V. Uibo-puult ja A. Viirlaialt.

hästi oma luksusvillades, samal ajal kui enamik inimesi elab üsna viletsalt. “ Oleks ju huvitav kuulda, kui palju ja kes Eesti kirjanikest elavad luksusvillades ning kui palju nendest saavad ära elada ainult kirjanduslikust tegevusest. Eesti pagulaskirjanikest ei elatu ükski oma loomingu, olukord, mis mõistagi pole normaalne, veel vähem ideaalne. Kuid küsimus on, kas Nõukogude Liidu olud on alternatiiv, mille poole pürgida.

„Luksusvillades“ elavate kirjanike toodetud kirjanduse võrdlus selle kirjandusega, mida pagulaskirjanikud loovad omal vabal ajal pärast leivateenimist, räägib selget keelt – 70 000 eestlast paguluses on välja andnud rohkem uudisteoseid kui 800 000 okupeeritud Eestis.⁸⁹ Ja kui me laiendame võrdlust kirjanduslikule kvaliteedile, siis näeme, et areng on toimunud nii luules kui ka proosas, kus eriti see põlvkond, kes põgenedes olid 20–30-aastased, on tunduvalt rikastanud eesti kirjandust nii uute ainete kui ka uute stiilivõtetega. Nende loomingu seotakse Eesti kirjandus uuesti kokku aja jooksul läänes toimunud arenguga. Sedaviisi on romaanikirjanike hulgas Karl Ristikivi (s 1912) oma teoses „Hingede öö“ ja Raimond Kolk (s 1924) teoses „Küla põleb kahest otsast“ tunginud põhjani pagulaspsüühika dualismi, üks Kafka-alatoonilise fantaasiamängu tehnikaga ja teine huumoriga võrreldatav sisemise monoloogiga, mis mõlemad on uued saavutused eesti proosas. Ilmar Talve (s 1919) romaanis „Maja lumes“, mille tegevus toimub Ida-Euroopa fantaasiariigis II maailmasõja ajal, analüüsitakse varjatud kujul Eesti tolleaegset olukorda kahe totalitaarse okupatsioonivõimu vahel. Luuletajatest on Kalju Lepik (s. 1920) ja Raimond Kolk loonud sõnaahtra, kunstiliselt nõudliku luule, kust kajab läbi eesti rahvaluule, Ilmar Laaban (s. 1921) on eesti kirjandusse toonud sürrealismi ja poetilise sõnamängu. Toodud sai vaid mõned näited. Okupeeritud Eestis on seevastu jätkuvalt sotsialistlik realism ainus lubatud stiilisuund. Mingist kogu hingest „destaliniseerimisest“ ei saa kahjuks rääkida. Muidugi ei pea kirjanikud enam Stalinit kiitma, aga kommunistliku partei juhtnõõridest peavad ikka kinni pidama. Hruštšov ütleb: „Partei poliitikas, tema ideoloogias leivad nõukogude kirjanikud, heliloojad, kunstnikud, filmi- ja teatrikunsti ala töötajad loomingu innustuse ammendamatu allika. Partei ideid võtavad nad vastu kui omaenda ideid. --- Sotsialistlikus ühiskonnas ei toimu kirjanduse ja kunsti areng stiihiliselt, anarhilisel teel, vaid seda suunab plaanipäraselt partei ja selles nähakse üldrahvaliku ürituse tähtsat koostisosa.“ (Nõukogude Eesti kirjandusajakiri Looming nr 6, 1961 a.). Ja veel 1962. a. juunis kirjutab üks okupeeritud Eesti kõige mõjukamatest parteipoliitrukkidest, Endel Sõgel, pagulaseestlastele mõeldud propagandalehes Tõe Hää⁹⁰ (nr 24): „Nõukogude Eestis, kus elu põhineb

⁸⁹ 1955. aastal võrdles Bernard Kangro Kodu-Eesti ja pagulaskirjandust Tulimulla 1. numbris, leides, et lehekülgede arvu poolest on pagulus koguni viiekordses ülekaalus, sest kodumaal on avaldatud põhiliselt luulekogusid ja näidendeid, paguluses aga ka rohkesti romaane (vt Olesk 1999: 741–742). 1962. aastaks oli vahekord siiski muutunud: 1945–1962 ilmus Eestis umbes 500 uut ilukirjandusteost, paguluses aga alla 300, kuid suure osa Eestis ilmunud teostest moodustasid tõepoolest luulekogud ja näidendid.

⁹⁰ Välismaal Elavate Kaasmaalastega Kultuurisidemete Arendamise Nõukogu Komitee väljaanne, ilmus 3 korda kuus 1958–1963. Pealkirja täiendandmed: Komitee „Kodumaale Tagasipöördumise eest“ väljaanne (1958, nr 45 – 1961, nr 46); Kaasmaalastega Kultuurisidemete Arendamise ja Kodumaale Tagasipöördumise Komitee väljaanne (1962, nr 1 – 1963, nr 34).

kindlatel alustel, puudub taimelava sürrealismi või Lääne kunsti teiste moeröögatuste jaoks.“ Kirjanikud, kes on Eestis näidanud isikupärasema väljendusviisi tendentse, on saanud kuulda üsna teravat kriitikat partei politrukkidelt. Aastatel 1946 või 1947 vanglas või sunnitöölaagris surnud (suuline informatsioon aja ja koha kohta varieerub) luuletaja Heiti Talviku luuletusi, sealhulgas mõnesid geniaalseid natsismivastaseid satiire pole lubatud uuesti trükkida ja niisama vähe on mainitud tema saatuse kohta.⁹¹ Samuti pole ka vanglas surnud näitekirjaniku Hugo Raudsepa surma kohta trükitud allikates midagi muud peale tema surma-aasta.⁹² Noorsookirjanik Jüri Parijõe kohta, kelle NKVD mõrvas Tartu vanglas 1941. aasta juulis, on kirjas ainult „traagiliselt hukkunud“.⁹³ Milles seisneb siis „destaliniseerimine“, kui isegi nende stalinismi ohvriks langenud kirjanike surma senini pole kas üldse mitte mainitud või ainult mõne häbenevalt vältiva fraasiga teadustatakse?

Iseenesest on muidugi märkimisväärne, et A. Lundkvist üldse peab vajalikuks mingit „destaliniseerimist“ Nõukogude Liidus, sest oma reisikirjas „Moonid Taškendist“⁹⁴, mis ilmus 1952. a., kui Stalin veel elas, ei märganud ta seal midagi kritiseerimisväärset, vaid leidis vastupidi: „Pole juhus, et Nõukogude Liidu juhust on nüüd saanud rahulikkuse, turvalisuse, targa kaalukuse sümbol.“

Viie eksiilkirjaniku vastused Artur Lundkvistile⁹⁵

Lähtuvalt eelpool mainitud kõnelusest Artur Lundkvistiga on Harri Kiisk pöördunud viie Rootsis tegutseva Eesti pagulaskirjaniku poole küsimusega, miks nad ei pöördu tagasi Nõukogu Liidu poolt okupeeritud Eestisse, kus kirjanikud Lundkvisti sõnul elavad luksusvillades. Siin järgnevad viie pagulaskirjaniku vastused.

Karl Ristikivi:

Mina ei usu, et ma suudaksin täiesti selgeks teha nendele, kes ise pole Nõukogude Liidus elanud, miks me ei saa seal elada. Vabadus on kui õhk, alles siis, kui sellest puudu tuleb, saame aru, et me seda vajame. Ma arvan, et kõige raskem on, et seal pole isegi lubatud vaikida. Iga päev oma parema teadmise vastu valet tunnistada pole ainult inimväarikusel trampimine, see on südametunnistuse küsimus. Võib-olla on südametunnistus paljude arvates vaid kodanlik luksus, kuid me ei ole siiski valmis sellest loobuma. Sama vähe kui keegi on nõus ennast vabatahtlikult kastreerida laskma.

⁹¹ „Eesti kirjanduse ajalugu“ (1984) märgib: „H. Talvik arreteeriti 1945. a. mais ja ta suri asumisele saadetuna 18. juulil 1947 (rehabiliteeriti 1966).“ 1988. aastal väljaantud luulekogu järelsonas seisab, et Talvik suri Tjumeni oblastis 17. või 18. juulil 1947.

⁹² Eesti kirjanduse ajalugu“ (1981): „Kirjanik arreteeriti 1951. aastal; ta suri 16. septembril 1952 Irkutski oblastis Taišeti lähedal. 1961. aastal H. Raudsepp rehabiliteeriti.“

⁹³ „Eesti kirjanduse ajalugu“ (1984): „9. juulil 1941 hukkus kirjanik Tartus valekaebuse tagajärjel.“

⁹⁴ „Vallmor från Taschkent. En resa i Sovjet-Unionen.“ Stockholm 1952.

⁹⁵ Ülevaade Kiisa artiklist ja kirjanike vastused on ilmunud ka Eesti Päevalehes 24.09.1962, lk 1–2, pealkirjaga „Vabad eesti kirjanikud ja A. Lundkvisti „kardina-reis““.

Arvo Mägi:

La Fontaine on kirjutanud tuntud valmi hundi kohta, keda valvekoer üritas meelitada oma majja, lubades talle head toitu ja peavarju. Kuid hunt märkas koera kasukal kaelarihma jälgi... Praegusel juhul võiks lugu täiendada järgmiselt: Koera kaelarihm on sellist laadi, millel on ogad seespool. Ja süüa saab ta ainult siis, kui ta iga päev teatud kellaajal haugub ettenähtud suunas. Uue ja ilusama kaelarihma (veidi tõmbimate ogadega) saab ta, kui ta pureb oma pere-mehe vaenlast kannast. Sellist kaelarihma tuntakse tänapäeval Lenini ordeni nime all.

Raimond Kolk:

Minu arusaamise järgi on kirjaniku tähtsaim ülesanne kirjutada sellest, millest pole kirjutatud ajalehtedes, ametiasutuste kirjavahetustes, seaduseraamatutes ega politsei protokollides ja mitte ka psühholoogiaõpikutes. Ilukirjandus on ainus võimalus anda tervikpilt inimesest ja tema probleemidest ning nende taustast. Isegi inimestevaheline vestlus toimub tavaliselt pinnal, mis varjab ja maskeerib seda tervikpilti. Inimene püüab ennast tugevamana näidata, selleks et varjata oma nõrkust. Mõnikord muidugi ka teistpidi. Ilukirjandusest saab lugeja sageli just sellepärast elamuse, et ta leiab sealt avatud, maskeerimata pildi oma kaasinimese olukorrast. Nõukogude kirjanduse ülesanne on kujutada eeskätt Nõukogude inimest. Nagu me hästi teame, peab Nõukogude inimene olema positiivne ja konstruktiivne kõikides aspektides, nii isiklikes kui ka sotsiaalsetes. Samal viisil peab tema vastane olema üleni must. Maskeerimine, mida me kohtame elus, jõuab nõnda ka kirjandusse. See osa inimesest, mis kõhkleb, mis on hädas oma eluga, mis on abitu ja sageli destruktivne oma abituses, tuleb kõrvaldada. Kuna minu ettekujutus kirjandusest on teistsugune, poleks minul mingeid eeldusi kirjutada Nõukogude kirjandust ja juba sellel põhjusel mitte osa saada suurepärasest palgatingimustest, mis kehtivad Nõukogude Liidu kirjanikele.

Kalju Lepik:

„Seltsimehed. Kajastage oma loomingus suuri tegusid, mida rahvas teeb, mida lihtsad inimesed teevad. On oluline, et need inimesed saavad tuntuks, et neid oleks selgemalt näha, et nendest saab eeskuju kõikidele, kes Kommunistliku Partei juhtimisel võitlevad, et üles ehitada kommunistlikku ühiskonda.“ (N.S. Hruštšovi kõne III Kirjanike Kongressil, 2. mail 1959. aastal.)

Kui mõtlen kirjanikele ja kirjandusele Nõukogude Liidus, meenub mulle Gogoli suurepärase komöödia „Revident“, kust selgub, et tänane revident on homme võltsrevident. Mulle ei meeldi kirjanduse revidendid. Veelgi vähem meeldiks mulle olla üks tegelastest kirjandus-poliitilises „Revidendi“ versioonis. Ja see on minu vastus küsimusele.

Ilmar Laaban:

Kui arvatakse, et luule esimeseks ülesandeks on sõnastada seda, mis on sõnastamata tänapäeva tundlikkuses, üles korjata, mis on ära peidetud teadvusläve alla – siis ei omata mõjuvõimu isegi väljapääsu üle, et allaheitlikkusega estee-

tilisel pinnal (allaheitlikkus, millest isegi „Doktor Živago“ tunnistust annab) osta endale mõningaid väiksemaid vabadusi ideoloogilisel pinnal. Kui arvatakse, et luule teiseks ülesandeks on avastada võltsmüüte ajas, et teha ruumi sellele, mida meil õnnestub aimata ehtsatest – siis ei omata mõjuvõimu isegi väljapääsu üle, et allaheitlikkusega ideoloogilisel pinnal osta endale mõningaid väiksemaid vabadusi esteetilisel pinnal. Ma imetlen neid oma kolleege, kes kodumaal (kuid vaevalt luksusvillades) viimse võimaluseni üritavad ära kasutada neid nirusid väljapääse (mis Nõukogude kirjanikel käepärast on), et jääda truuks oma ülesandele olla kirjanikud. Vabatahtlikult nende olukorra valimine oleks masendavaks näiteks enesekõndistamise himust, mida Artur Lundkvist on teistes seostes ise nii energiliselt ja teenistusvalmilt häbiposti pannud.

Helsingborgs Dagblad, 02.08.1963

Hagberg ja Nõukogude Liit

Raadiointervjuus 29. juulil ütles kommunistide juht Hilding Hagberg, rääkides usuvastasest propagandast Nõukogude Liidus, et „nad teevad propagandat ka usu poolt“. Arvatavasti usub nüüd tavaline raadiokuulaja, et Venemaal on usklikel ja ateistidel ühed ja samad võimalused. See on vale, sest Nõukogude Liidus saavad ateistid oma propagandaks kasutada kõiki massiteabevahendeid, kuid usklike jaoks on ajalehed, raadio ja televisioon suletud.

Hiljuti avaldatud kommunistlike agitaatorite käsiraamatus „Otveto verujuštšim“ (Vastused usklikele)⁹⁶ on selle kohta kirjas: „Nõukogude seadused keelavad usuühingute igasuguse ühiskondliku tegevuse, välja arvatud usulise tegevuse; neil pole õigust korraldada kunstialast vabaajategevust, avada raamatukogusid, lugemissaale, anda arstiabi, organiseerida spetsiaalseid naiste-, noorte- või lasteseksioone. Nõukogude seadused keelavad ka usuühingutel tegeleda heategevusega.“

Teadaolevalt on Nõukogude Liidus ainult riiklikud kirjastused ja need ei anna välja ei piiblit ega muud usulist kirjandust. Samuti on keelatud sisse tuua usuteemalisi raamatuid teistest riikidest – on juhtunud, et välismaa kirikuõpetajatelt on piibel piiril konfiskeeritud, kui nad on Nõukogude Liitu külastanud. Kirikupühad on ära kaotatud – jõulud, lihavõtted jne on tavalised tööpäevad. Juudid ei tohi küpsetada oma hapnemata leiba ja samuti ei tohi seda teistest riikidest sisse tuua.

Härra Hagberg väitis, et tänapäeval on võimalik olla usklik kristlasest kommunist. Kuid Nõukogude Liidu ajalehed kirjutavad sageli, kuidas parteiliikmed on parteist välja heidetud ainult sellel põhjusel, et nad on ennast kirikus laulata lasknud, või kuidas komnoored on komsomolist välja heidetud, kuna nad on leeris käinud. Kui dr Rönnblom puudutas Trotskit ja NEP-i perioodi, ütles härra Hagberg, et veatuid inimesi pole olemas. Tundub, et sellel reeglil on kommunistlikus maailmas oluline erand – see, kes momendil juhib Nõukogude Liidu kommunistlikku parteid, on veatu. Või kas hr Hagberg suudab tsiteerida ühtki

⁹⁶ Мезенцев В.А. (общ. ред.) Ответы верующим. Госполитиздат 1962.

kriitilist märkust Stalini kohta omaenda kirjatükkidest ja kõnedest või ajalehest Ny Dag⁹⁷ ajavahemikul 1936–1955? Ja kuidas sellega nüüd on, milliseid vigu leiab hr Hagberg hr Hruštšovil olevat?

Hr Hagberg oli aupaklikult vaimustunud Nõukogude Liidu industrialiseerimise tulemustest. Kuid tööstust leidis ju Venemaal juba tsaariajal – sest olid need ju tööstustöölised, kes 1905. aastal revolutsiooni alustasid ja selle 1917. aasta märtsis lõpule viisid. Industrialiseerimist viidi läbi ka Rootsis, Ameerika Ühendriikides, Inglismaal ja teistes riikides, ilma Nõukogude diktatuurita, ilma isikukultuse, massimõrvade ja terrorita. Ja mis puudutab tavalise töölise elatus-taset, siis on see Rootsis ja teistes demokraatlikes riikides tunduvalt kõrgem kui Nõukogude Liidus. Härra Hagberg ütles, et kui Nõukogude Liit ei oleks osalenud II maailmasõjas, oleks Hitler olnud Euroopa valitseja. Alates sõja algusest 1. septembril 1939. aastal ja kaks aastat edasi oli Inglismaa see riik, kes peaaegu üksinda seisis Natsi-Saksamaa vastu, samal ajal kui Nõukogude Liit kauples sakslastega ja sooritas Molotov-Ribbentropi pakti varjus oma vallutusi Poolas, Baltikumis, Soomes ja Rumeenias. Ja see polnud mitte Nõukogude Liit, kes tahtis natsismi hävitada ja Euroopat päästa, vaid Saksamaa oli see, kes Venemaad ründas.

Kommunistlike parteide kohta väljaspool idablokki ütles hr Hagberg, et iga partei otsustab oma poliitika üle ise. Aga aasta tagasi, 31. augustil 1962, ütles hr Hagberg televisioonis „ebamugavast“ resolutsioonist rääkides, mis võeti vastu kommunistlike parteide kongressil Moskvast, et „hiinlased tahtsid seda nõnda!“⁹⁸

Hr Hagberg lõpetas oma intervjuu, hüüdes: „Ma ei taha kunagi sallida ebaõiglust ega teiste inimeste kannatusi!“ Kui ta nüüd tõepoolest mõtles, mida ütles, kas me siis saame eeldada, et ta laiendab oma õiglustunnet USA neegritelt, Franco diktatuuri ohvritelt ja Aafrika rahvastelt ka miljonitele inimestele, keda Nõukogude Liit on orjastanud?

Arbetaren, 04.–10.06.1964

Kui Baltikumist veeresid küüditamisrõngid

Vene küüditamisrõngidesse laaditi ohvreid nagu loomakarja. Kohalik rahvas kogunes rongijaamadesse, et kustutada küüditatute nälga ja janu, enne kui sõit läks edasi Venemaale – Siberisse. Nende edasine saatus on enamasti teadmata. Vaid vähesed on kodukohtadesse tagasi pöördunud.

Harri Kiisk:

Esimesed massiküüditamised Baltikumist viidi läbi 13.–15. juunil 1941. aastal. Küüditamist ei mainitud ajakirjanduses ega raadios ühegi sõnaga ei neil päevil ega ka järgneval perioodil kuni natsistliku okupatsioonini Baltikumis. Kui inimesed Baltikumist 1943–1944 läände põgenesid ja paljastasid Nõukogude terrorit ja

⁹⁷ Rootsi kommunistliku partei häälkandja, ilmus 1929–1990.

⁹⁸ Võimalik, et jutt on 1960. aasta novembris toimunud kommunistlike ja töölisparteide esindajate nõupidamisest, kus oli osalejaid 81 riigist, sh Rootsi ja Hiina kommunistlikud parteid.

eriti küüditamisi, ei saanud kommunistid enam vaikida. 1945. aastal andis kommunistlik kirjastus Arbetarkultur [Tööliskultuur] Stockholmis välja A. R. Torni propagandabrosüüri⁹⁹, kus küüditamiste kohta väideti: „Tegelikult viidi Baltikumist ära ainult need fašistid ja reaksionäärid, keda arvati olevat ohtlikud avaliku korra suhtes ajal, kui valitses terav sõjaohu“ (lk 68). Torni ei puuduta üldse asjaolu, et Baltikumist küüditatud inimeste hulgas oli eestlaste seas 9229 alla 21-aastast alaealist ja lätlaste hulgas 4016 alla 16-aastast last. Eestist küüditati 4338 naist,¹⁰⁰ Lätist 7218 ja Leedust 13852. Meeste seas polnud ühtki fašisti (või natsisti), kes vääriks mainimist – näiteks sai Eesti kvising natsistliku okupatsiooni ajal, dr Hjalmar Mäe rahulikult kolida Nõukogude Eestist Saksamaale 1941. aasta kevadel, kui Molotov-Ribbentropi pakt oli endiselt jõus.

Pärast Hruštšovi kõnet XX parteikongressil 1956. aasta veebruaris¹⁰¹ hakati rääkima küüditamistest ka Baltikumis. 1956. aasta mais ilmus Tallinnas kommunistliku kirjaniku Rudolf Sirge romaan „Maa ja rahvas“, milles küüditamisi kirjeldatakse üsna üksikasjalikult. Üheksandas peatükis (lk 416 jj) kirjeldatakse, kuidas kommunistlikud funktsionäärid ühes vallamajas arutavad, keda valla elanikest peaks Siberisse küüditama. Järgmises peatükis leidub üksikasjalik kirjeldus küüditamise käigu kohta (lk 447–468): veoautod relvastatud kommunistidega sõidavad öösiti taludesse, inimesed äratatakse üles ja neile loetakse ette küüditamisotsus, antakse aega mõne asjakese pakkimiseks ja veetakse nad lähimasse raudteejaama, kus neid ootavad trellitatud kaubavagunid. Rudolf Sirge on kirjeldanud sündmusi sellise sisseelamisega, et arvustaja partei häälekandjas Rahva Hääle heidab autorile ette, et lugeja poolehoidu suunatakse küüditatute poolele.¹⁰² Tsiteerime lühikese lõigu romaanist. Talunik Peeter Torma, küüditatav, loeb palve, kui küüditajate brigaad saabub, laulab ühe laulu lauluraamatust, jätab hüvasti oma naise ja ütleb: „Ma... olen valmis...“ Üks brigaadi liikmetest küsib: „Kas te tõesti ei taha midagi kaasa võtta?“, mille peale Peeter Torma vastab: „Kas ei taha? Kas vana mees saab kaasa võtta oma maad, oma rahvast, oma elu – kõike, mille heaks ta on töötanud pool sajandit, mida Jumal on andnud?“

Aastal 1957 avaldas ajakiri Looming oma aprillinumbris Veera Saare novelli „Kulaku tütar“. Siin on kirjeldatud koos oma vanematega küüditatud noort tüd-

⁹⁹ Pealkirjaga „De baltiska sovjetrepublikerna“.

¹⁰⁰ Koguteoses „Eesti riik ja rahvas Teises maailmasõjas“, millele Kiisk viitab lk 140 on Eestist küüditatud naiste arvuks märgitud 5103 – andmed pärinevad Eestis 1941 loodud büroodelt, mis tegelesid info kogumisega esimese Nõukogude okupatsiooni ajal küüditatute, arreteeritute, mõrvatute ja mobiliseeritute kohta. Selle materjali põhjal Eesti Statistika Valitsuses koostatud 12 kokkuvõtlikust tabelist olid mõned koopiad jõudnud ka vabasse maailma. (Kuldkepp 1956: 228; 233)

¹⁰¹ Eesti keeles ilmunud: N. Hruštšov. Isikukultusest ja selle tagajärgedest. – Eesti Kommunist 1989, nr 7, lk 83–103, nr 8, lk 88–103.

¹⁰² Olev Jõgi artikkel „Maa ja rahvas“ ilmus Rahva Hääles 19. augustil 1956. Arvustus on positiivne, viidatud etteheidet võiks ehk leida lõigust: „Petri sõnad, et ta ilma maata midagi ei maksa, on muidugi õiged. Sellepärast panebki mõtlema, kuidas kirjanik on teda näidanud väljasaatmise momendil, kus ei ole näha, et Peter ilma maata oleks „samasugune hilpharakas nagu tuhanded teised“. See on üks neid kohti, kus kirjaniku poolt sissetoodud arutlused ja publitsistlikud jutud räägivad vastu sellele, mis objektiivselt tuleneb näidatud elulistest olukordadest.“

rukut, kes nüüd on saanud oma kodukohta tagasi pöörduda. Isa talust on vahepeal tehtud kolhoos, kuid tüdruk võetakse seal elavate inimeste poolt väga lahkelt vastu. Polnud vaja rohkem kui kirjeldada sellist inimlikku suhtumist, et kirjanik enam kui aasta vältel saaks karmide etteheidete ja kriitika osaliseks ajakirjanduses ja kirjanike koosolekutel, ilma et ta kusagil oleks saanud enda kaitseks sõna võtta.

„Eesti NSV ajalugu“ (teine, parandatud trükk, Tallinn 1957) annab küüditamistele järgmise hinnangu: „See sundkorras ümberasustamine teostati sõjaohu tõttu kiirustades. Sellepärast esines siin ka eksitusi. Välja saatmata jäi rida ilmselt kontrrevolutsiooniga tegelevaid isikuid, kuid teiselt poolt oli evakueeritute seas ka selliseid inimesi, kelle käitumine ei tinginud niisuguste abinõude rakendamist“ (lk 534).

Küüditamised algasid 13. juuni öösel 1941. aastal, sõda Natsi-Saksamaaga alustati 22. juunil. „Eesti NSV ajaloo“ tsitaadist võiks järeldada, et Nõukogude ametivõimud nägid sõja puhkemist ette. Paar lehekülge edasi lükatakse see järeldus siiski ümber järgmise hinnanguga: „Nõukogude Liit ei olnud Saksamaa kallale tungi momendiks sõjaks ette valmistatud. J. V. Stalin, kes juhtis Nõukogude valitsust, ei hinnanud päris õigesti rahvusvahelist olukorda. Sõja alguseks ei olnud mobilisatsioon teostatud“ (lk 536). Oma raadiokõnes 3. juulil kinnitab Stalin sama asja, selgitades Saksa armeede edu: „Nõukogude väed tuleb esiteks mobiliseerida ja viia piirile. Mitte ebaolulise tähtsusega polnud ka asjaolu, et fašistlik Saksamaa ootamatult (sõrendus minu poolt, H.K.) ja reeturlikult murdis mittekallaletungipakti, mis oli sõlmitud Saksamaa ja Nõukogude Liidu vahel 1939. aastal“ („Stalin kõneleb“, Stockholm 1944, lk 8 jj)¹⁰³.

Kuid kui ikkagi eeldada, et Nõukogude Liidu valitsejad tegelikult teadsid, et sõda oli tulemas, siis on alust küsida, miks 1941. aasta juuni keskel oli Nõukogude Liidu kaitseks kõige asjakohasem kasutada ronge Baltikumist muuhulgas naiste ja laste Nõukogude Liidu sügavustesse küüditamiseks, selle asemel, et üheksa päeva jooksul kasutada samu ronge väeosade piirile viimiseks.

Tegelikult on asjalood nõnda, et Nõukogude võimu enda dokumendid tõendavad selgituse „küüditamised viidi läbi kiireloomulisel viisil sõjaohu tõttu“ paikapidamatust. Küüditamised Baltikumist valmistati ette puhtteadusliku põhjalikkusega. Nagu on teada, sunniti Balti riikidele peale Nõukogude Vene baaside loomine 1939. aasta sügisel. Leedu kirjutas viimase riigina alla vastastikuse abistamise paktile 10. oktoobril 1939. aastal ja päev hiljem allkirjastas Beria asetäitja Ivan Serov ulatusliku, kaheksaleheküljelise trükitud käsu, mis sisaldas juhtnööre küüditamise läbiviimiseks Baltikumis. Kui Punaarmee 17. juunil 1940. aastal Balti riigid okupeeris, alustati kohe inimeste vahistamisega. Eestis vahistati umbes 200–300 inimest igas kuus kuni suurte küüditamisteni. Samal ajal alustati ettevalmistuste tegemisega Serovi käsu läbiviimiseks. Koguteoses „Eesti riik ja rahvas Teises maailmasõjas“ (3. köide, Stockholm 1956) kirjeldab dr G. Ney (endine Eesti Riigiarhiivi juhataja), kuidas Eesti riigiarhiiv 1940. aasta sügisel allutati NKVD-le ja kuidas eriosakonnale seati ülesandeks koostada nimekirju inimestest, keda hiljem küüditati.

¹⁰³ Stalin talar under andra världskriget. Koost. ja tõlk. Per Emil Brusewitz. Stockholm: Natur och kultur, 1944.

Stalini isikukultust on kritiseeritud ja Beriat on tembeldatud „imperialistide agendiks“, kuid mitte mingit hüvitust ei ole antud küüditamiste ohvritele, ei ellujäänutele ega ka mitte hukkunute sugulastele. „Eesti NSV ajalugu“ väidab: „Sõjajärgsel perioodil lubas Nõukogude võim, et enamik 1941. aastal ümberasustatud isikutest sai Eestisse tagasi pöörduda.“ See on puhas vale, „sõjajärgsel perioodil“ – täpsemalt öeldes 1944–46 ja 1949 – toimusid uued massiküüditamised Baltikumist, 1949. aastal langes ohvriks talunike klass. Maa natsionaliseeriti ja taludest tehti kolhoosid. Olemasolevate andmete põhjal selgub, et ainult Eestist küüditati vähemalt 40 000 inimest. Seda kinnitab ka „Eesti NSV ajalugu“: „Kulakud kui klass likvideeriti töötava küla- ja linnarahva huvides.“ Aga kunagi pole esitatud selgitust või definitsiooni, kes need kulakud olid. Juba 22. juulil 1940. aastal väitis nimelt esimese Eesti kvislingivalitsuse põllumajandusminister A. Jõeäär: „Meil on põllumajanduse vaatenurgast hetkel tegemist väiketalupidamise riigiga. 139 984 talust, keskmise suurusega 22,17 ha ja kokku suurusega 3 197 437 ha on ainult 442 talu rohkem kui 100 ha, kokku 94 916 ha; ka need on suures osas riigi omandis ...“. 1919. aastal viidi Eestis läbi maareform, mille käigus baltisakslastest mõisnikele kuulunud suured talud jagati Eesti talunikele ja popsitalunikele, baltisakslased aga said hüvitist kaotatud maa eest. Need väiketalupidamised muudeti kommunistide poolt tagasi tohututeks suurtalupidamisteks ja talunikud küüditati 1949 Siberisse. Üheks tulemuseks oli, et okupeeritud Eestil tekkis raskusi toiduainete tootmisega, mida praeguseni veel pole kõrvaldatud. „Eesti NSV ajalugu“ väidab möödaminnes: „Kollektiviseerimise käigus tehti ka vigu. – Nõukogude Eestis viidi kollektiviseerimine läbi liiga kiiresti.“

1950. aastal tabas uus puhastuslaine Eesti kommuniste. Terve rida nendest kõrvaldati juhtivatelt kohtadelt (Karotamm, Veimer jt) ja teised vahistati ning küüditati või pandi vangi (Andresen, Kruus jt). Alles 1955–1956 pöördus osa küüditatud inimestest tagasi. 1940–1941 esimese Nõukogude Vene okupatsiooni ajal küüditatud mehed on siiski peaaegu eranditult hukkunud. On teada ka hulk teisi, kes pole saanud luba tagasipöördumiseks, samal ajal kui uusi inimesi küüditatakse oma kodumaadest. Mõnede tagasipöördunud isikute kohta on teada, et nad elavad suures kitsikuses, neil pole elamispinna ja nad peavad ööbima heade sõprade juures köögis jne.

Kirjanik Paul Rummo kirjutab ajakirjas Looming (mai 1958): „Partei poolt paljastatud Ježov-Beria jõugu kuritööd vapustasid nõukogude rahvast ja meie sõpru kogu maailmas.“ Kuid partei ei pidanud tegelikult „paljastama“ midagi, mis juhtus päise päeva ajal inimeste silme all – kinniseid küüditamisronge jõuetute vanainimeste ja rasedate naistega 1941. aasta lämmatavalt kuumal suvel.

Gotlands Allehanda, 30.06.1964

Mille Hruštšov „unustas“

Stockholmi linnavalitsuse hoones 23. juunil kõneles Hruštšov pikalt Balti riikidest.¹⁰⁴ Kuulajaskonnas oli ka arvukalt juhtivaid Rootsi sotsiaaldemokraate. Võib-olla oleks neil olnud huvitav kuulda ka oma parteikaaslastest Baltikumis – kahjuks „unustas“ Hruštšov selle peatüki täiesti ära. Nimelt on Nõukogude okupatsioonivõimud arreteerinud ja küüditanud järgmised Eesti sotsiaaldemokraatidest riigikogu liikmed: V. Binsol, Tallinna Töölisteri juht K. Freiberg, Rahvusvahelise Tööorganisatsiooni Eesti tööliste esindaja A. Gustavson, J. Jans, minister L. Johanson, J. Kurvits, A. Kärner, advokaat H. Martna, M. Mihkelson, minister A. Oinas, õiguskantsler A. Palvadre, minister J. Piiskar, Eestimaa Töölisühingute Keskliidu abiesimees J. Rukki, P. Schütz, professor P. Tarvel, minister K. Virma ja eestirootslaste esindaja Eesti riigikogus Mathias Vesterblom. Teised väljapaistvad Eesti töölisliikumise tegelased, keda tabas sama saatust, olid Eesti Töölisühingute Keskliidu esimees J. Voiman ning selle aseesimees O. Ruus, Viljandi linnapea A. Maramaa, kohtunik K. Luik, Tallinna Tööliste Ühispanga juhataja dr. K. Tomingas jt.

Muidugi on Hruštšov Stalinit kritiseerinud, aga miks pole siis päevavalgele toodud nende tema ohvrite saatust? Nimelt viibis Eesti väljapaistev naissotsiaaldemokraat, mitme riigikogu liige Alma Ostra-Oinas veel palju aastaid pärast Hruštšovi „destaliniseerimist“ küüditatuna Venemaal, kus ta suri 2. novembril 1960. aastal Intas, Uuralites. Aega on Hruštšovil olnud rohkem kui piisavalt, et selgust saada nende – ja ka teiste – Baltikumist küüditatute saatusest, sest juba 1956. aasta kevadel, kui Hruštšov koos Bulganiniga külastas Inglismaad, nõudis Briti leiboristide juht Gaitskell, et vangistatud Ida-Euroopa sotsialistid vabastataks, ning pakkus välja, et ta tutvustab nimekirja, mis sisaldas ka mitmete Eesti ja Läti sotsialistide nimesid. Hruštšov keeldus nimekirja Gaitskelli käest vastu võtmast ja koosviibimisel, mis kujunes skandaaliks, lehvitas Aneurin Bevan nimekirjaga Vene diktaatori nina all.

¹⁰⁴ Hruštšov tuli Taani kaudu Rootsi 22. juunil ja lahkus 27. juunil 1964. 23. juunil toimusid peamised läbirääkimised peaminister Erlanderiga. Visiidi käigus kohtus Hruštšov kuningas Gustav VI Adolfiga, Rootsi ametiühingute esindajatega, külastas Göteborgi, tutvus Rootsi põllumajanduse ja tööstusega, võttis vastu Rootsi-NSVL Ühingute Liidu juhte, kuid ei vestelnud Rootsi Kommunistliku Partei uue juhi Carl Hermanssoniga, kes üritas hoida Nõukogude Liidust sõltumatut joont. Skandinaavia-visit jäi Hruštšovile viimaseks külaskäiguks kapitalistlikku maailma, kuna oktoobris 1964 sunniti ta pensionile jääma. (Komarov s.a.)

Strengnäs Tidning, 29.06.1964

Hruštšov ja eluasemete olukord Baltikumis

Oma 23. juunil Stockholmi linnavalitsuses peetud kõnes kirjeldas Hruštšov muuhulgas väga erksates värvides ehitustegevust Baltikumis. Vastavalt Tallinna linnaarhitekti Keppe sõnadele oli korterite kogupindala Tallinnas 1939. aastal 1.800.000 m² ja praegu 2 miljonit m². Teadaolevalt oli Tallinnas 1939. aastal 160 000 elanikku, aga nüüd umbes 280 000 (peamiselt Nõukogude vägede ja Vene okupatsiooni administratiivpersonaliga sisseerände tulemusena). Seega oli 1939. aastal 11,2 ruutmeetrit ja praegu 7,1 ruutmeetrit korteripinda iga elaniku kohta. Vastavalt Eesti majandusteadlase professor Eduard Poomi arvutustele on tegelikud arvud siiski 16 ja 6,5 ruutmeetrit. Uus parteiprogramm lubab alles 1980. aastaks 10–11 m² korteripinda iga elaniku kohta. Hiljuti Eestit külastanud inimesed teavad rääkida, et enamik uusi kortereid jagatakse sisseerännanud venelastele ja seejärel parteiliikmetele. Kui tavaline inimene tänapäeval Eestis ütleb: mul on oma korter, siis tihti mõtleb ta selle all, et tal on lihtsalt oma tuba.

Mis puudutab korterite kvaliteeti, siis peaks Tallinna raadios (28.4.1964) esitatud kriitika sellest mõista andma: paljud Mustamäe uuselamurajooni, Tallinna eeslinna Nõmmele ehitatud uued majad on näiteks talviti külmad ja raske on neisse veetorusid sisse monteerida.

Expressen, 25.07.1964

Iialgi pole liiga hilja nõuda vabadust

See on arvamusaavaldus vastuseks 5. juulil ajalehes Stockholms-Tidningen (sotsdem.)¹⁰⁵ ilmunud artiklile, mille on kirjutanud Gunnar Fredriksson¹⁰⁶ ja mis kannab pealkirja "Neutraaliteedi moraalne väärtus". Ajaleht Stockholms-Tidningen on siiski keeldunud seda avaldamast. Et väited Balti riikide kohta, mis baltlaste arvates olevat valed, ei jääks vastulausea, avaldab Expressen selle artikli. Artikli autor Harri Kiisk on Eesti Rahvusnõukogu ajalehe Teataja toimetaja.

Gunnar Fredriksson puudutab oma artiklis muuseas Baltikumi probleeme ja nendib, et oleks „tõenäoliselt liiga hilja realselt nõuda (Balti) riikide iseseisvust“, kuigi selline nõue on kooskõlas rahvusliku enesemääramisõiguse põhimõttega. Loomulikult on tal õigus nõnda arvata, kuid tema seisukohta peaks vähemalt tõestatama korrektsete ajalooliste faktidega. Fredriksson ütleb: „Alates 1914. aastast on Balti riike kolm korda kasutatud Lääne rünnakuteks Venemaa vastu.“ Balti riigid kuulutasid oma iseseisvuse välja 1918. aastal. Nõukogude Venemaa ründas neid, et nad tagasi vallutada, aga kohtas vastupanu ja sõlmis nendega rahu 1920. aastal. Alates rahu sõlmimise päevast kuni 1940. aastani, kui Nõukogude Liit

¹⁰⁵ sotsiaaldemokraatlik ajaleht

¹⁰⁶ Ajakirjanik Gunnar Fredriksson lõpetas Lundi ülikooli teoreetilise filosoofia alal, on hiljem avaldanud raamatuid mh Russellist, Wittgensteinist, Schopenhauerist ja Spinozast.

annekteeris Balti riigid, ei toimunud nende riikide pinnalt ühtki Lääne rünnakut Venemaa vastu. Asjaolu, et Saksamaa ründas Venemaad nende territooriumi kaudu enne 1918. aastat ja pärast 1940. aastat, kui need riigid olid Vene provintsid, vaevalt tohiks olla iseseisvate Balti riikide süü.

Ofensiivsed põhjused

Fredriksson väidab: „Venemaa ajend nende jätmiseks oma valdusesse 1945. aastal oli osaliselt soov takistada selle kordumist.“ Nagu ma juba märkisin, ei klapi see ajalooliselt. Aga siit edasi: keda venelased kartsid 1945. aastal? Kas löödud ja kapituleerunud Saksamaad? Rootsit? Taanit? Balti riigid – nii nagu praegused Ida-Euroopa satelliitriigid – annekteeriti ofensiivsetel, mitte defensiivsetel põhjustel. Esiteks olid need vallutused üheks sammuks kommunistliku maailmarevolutsiooni ja maailmavalitsuse suunas, mis tänapäevalgi on Nõukogude Liidu välispoliitika lõppeesmärgiks. Teiseks on Nõukogude Liidul nüüd suurepärased raketibaasid Skandinaavia vastu.

Fredriksson jätkab: „Sel ajal, kui need riigid olid iseseisvad, olid nad teatud laadi feodaalse ja vaevalt demokraatliku iseloomuga; juhtivaks kihiks olid kas sakslased või saksameelsed või isikud, kes igal juhul eelistasid Saksamaad Venemaale.“ Leedus pole kunagi olnud sakslastest juhtivat kihti, kuid Eesti ja Läti puhul oli see nõnda enne nende riikide iseseisvumist. Iseseisvuse ajal oli teistmoodi: Eesti Asutavas Kogus, mis valiti 1919. aastal, oli järgmine koosseis: sotsiaaldemokraadid 41, tööerakond 30, rahvaerakond 25, maarahva liit 8, sotsiaalrevolutsionäärid 7, kristlik rahvapartei 5, saksa vähemus 3 ja vene vähemus 1. Maaseadusega, mis võeti vastu 1920. aastal,¹⁰⁷ riigistati kõik suured maavaldused ja need jagati välja põllutööliste väikepõllupidamiseks. Seega likvideeriti feodaalsüsteem, nii et esimene kommunistlik põllumajandusminister A. Jõeäär oli sunnitud tunnistama kvislingite riigikogus 22. juuli 1940. aastal: „Meil on praegusel hetkel põllumajanduse vaatenurgast tegemist väiketalupidamise riigiga.“

Mahalaskmine

Saksa keisririik abistas Leninit 1917. aastal ja saatis ta kinnises vagunis Venemaale. Saksa okupatsioonivõimud olid 1918. aastal hoopis vähem heatahtlikud eesti poliitikute vastu: peaminister K. Päts vahistati, tema asetäitja kohtuminister J. Wilms lasti maha, minister J. Raamot arreteeriti, teised läksid põranda alla. Läti valitsus põgenes Liibavis laevale, kui sakslased lähenesid.¹⁰⁸ Ja hiljem? Pravda

¹⁰⁷ Maaseadus võeti tegelikult vastu Asutava Kogu poolt 10. oktoobril 1919.

¹⁰⁸ Läti ajutine valitsus oli jaanuaris 1919 põgenenud Punaarmee pealetungi eest Liibavisse (Liepājasse). Kuna Lätil oma relvajõud puudusid, pidid Läti Vabariiki kaitsma Saksa väed, sh Landeswehr, kuid tegelikult taotlesid sakslased Balti Hertzogiriigi säilitamist. Kui märtsis Punaarmee tagasi löödi ja olukord rindel stabiliseerus, hakkasid peaminister Ulmanise suhted sakslastega halvenema. Kui sakslastel õnnestus 16. aprillil Ulmanise valitsus kukutada, said valitsuse liikmed varjupaiga sadamas seisnud Inglise sõjalaeval. Pärast Eesti ja sakslaste vahel toimunud Landeswehr'i sõda Ulmanise võim taastati ning ta naasis Riiga.

avaldas 28. mail 1940. aastal artikli pealkirjaga „Poliitilised meeleolud Eestis“, kus kurdeti Eesti poolehoidu üle Inglismaa vastu. Samalaadseid kaebusi esines kommunistlikus kvisingite valitsuses 1940. aasta juulis, kus väideti, et Eesti välispoliitikat juhiti Londonist, Pariisist ja Varssavist jne. Seejärel, Saksa okupatsiooni ajal, korraldati neid süüdistusi sakslaste poolt.

Fredriksson räägib lõpetuseks muutustest Nõukogude Liidus. Kuid isegi, kui asjalood on paremaks muutunud, ei tohiks me olla rahul teatud edusammudega võrreldes Stalini kõige süngema valitsemisajaga. Meie sihiks peab olema vabadus, sotsiaalne õiglus, poliitiline demokraatia ja rahvuslik enesemääramisõigus. Ei tohiks mitte kunagi olla liiga hilja nõuda rahvale vabadust – olgu siis rahvas kannatanud aastasadu koloniaalvõimu all, 30 aastat Franco all või 20 aastat nõukogude terrori all.

Helsingborgs Dagblad, 04.10.1970
Telesaade baltlaste väljaandmisest¹⁰⁹

30. septembri teletervjuus süüdistab hr Gunnar Myrdal Balti põgenikke – „keda meie nii südamlikult vastu võtsime“ – selles, et nad on siin aidanud üles ärgitada venevastaseid meeleolusid. Kuid Balti põgenikud ja nende organisatsioonid ei ole tegelenud venevastase tegevusega, vaid valgustanud nii Rootsit kui ka teisi riike Nõukogude võimumeeste julmusest Baltikumis. Kas me oleksime pidanud rootslastele tänutäheks südamliku vastuvõtu eest Stalini ja Beria Nõukogude Liidu kohta valetama ja kujutama seda kui midagi ihaldusväärset ka Rootsi jaoks? Ja kuidas iseloomustab hr Myrdal vene kirjanike proteste kommunistlike diktaatorite vastu? Kas on tegemist „venevastaste“ tegevustega või siiski avaldustega saavutamaks vene rahvale vabamaid elutingimusi?

Väljaantud lätlaste vastused telereporterite küsimustele tundusid järgivat üpris ühest malli: nendel, kelle südametunnistus oli puhas, polnud midagi karta (kuigi tegemist oli Stalini Venemaaga, kus kõrgeima politseiülema nimi oli Beria!), ohvitserid olid kurjategijad ja peaaegu veelgi rängemalt rünnati tsiviilbaltlasi

¹⁰⁹ Kui Nõukogude armee vallutas mais 1945 Kuramaa poolsaare, põgenes seal mitu tuhat saksa, läti, leedu ja eesti sõjaväelast Rootsi, et pääseda venelaste kätte langemisest. Nende kättesaamiseks avaldas Nõukogude Liit survet ning Rootsi oli sunnitud venelastega sõlmima kokkuleppe, mis kohustas neid põgenenud sõjaväelased välja andma. 25. jaanuaril 1946 aeti Trelleborgi sadamas 1250 sakslast ja 167 (153) baltlast vene aurikule Beloostrov, mille käigus üks läti kapten tappis enda. Baltlaste väljaandmist on nimetatud Rootsi ajaloo häbiväärseimaks sündmuseks. (Erelt 2001)

Telesaade oli pühendatud filmi „Baltutlänningen“ esilinastusele, mille aluseks oli P. O. Enquisti romaan „Leegionärid. Romaan baltlaste väljaandmisest“ („Legionärerna. En roman om baltutlänningen“, 1968). Enquist oli saanud romaani kirjutades Nõukogude ametivõimudelt viisa Riiga, et intervjuuerida mõningaid asjaosalisi. Ta jõudis romaanis järeldusele, et väljaantutest saadeti umbes 35 meest Siberi karistuslaagritesse ning et kedagi ei hukatud. Pärast Stalini surma olevat enamik saanud koju tagasi pöörduda. Kriitikud heitsid Enquistile ette naiivset usku kõigesse, mis KGB oli Riias intervjueeritavatel rääkida käskinud. (Kubu 2000, 2004: 22)

Rootsis. Kuidas oleks viimati nimetatud saanud üles ässitada väga rangelt valvatud ja okastraadi taha isoleeritud kinnipeetavaid, on mõistatus. Kuid pähetuubitud kodutööga võib kergesti ka väikeseid äpardusi tekkida. Dr. Eichfuss, kes viibis Nõukogude vangilaagrites kuni 1950. aastate lõpuni, rääkis oma ajast Rootsis ja ütles muuseas mõned ilusad sõnad välisminister Undéni¹¹⁰ ja peaminister Erlanderi kohta. Kuid dr. Eichfuss anti välja jaanuaris ja Erlander sai peaministriks alles 1946. aasta novembris. Dr. Eichfussi sovetlik instruktor oli olnud andestamatult lohakas.

Riias küsitletud endised leegionärid rääkisid saksa või läti keelt, aga hr Erik Stumbrits, kes tänu Nõukogude ametivõimudele oli saabunud Rootsi just filmi esilinastuseks, oli saanud veelgi parema väljaõppe – ta rääkis puhtalt rootsi keelt. (On teada, et Riias asub teatud erikool, kus muuhulgas Eesti Nõukogude agent Artur Haman¹¹¹ – kes saadeti “põgenikuna” Rootsi – koolitati teadlaseks. Loomulikult ei tea me veel, kas hr Strumbrits on samas õppeasutuses käinud.) Kuid ka osav hr Stumbrits jäi paar korda häтта. Ta selgitas, et tal polnud midagi selle vastu, et teda saadeti tagasi koju Lätti – ta oleks nagunii tagasi pöördunud. Aga miks siis selline raske põgenemine üle Läänemere? Miks mitte jääda edasi, oodata ära pealetungiv Punaarmee ja pääseda nii omaenda ohvitseridest kui tsiviilbaltlastest? Härra Stumbrits põhjendas oma keeldumist televestlusest läti pagulase, sotsiaaldemokraadist dr. Bruno Kalninšiga muuseas sellega, et ta on 24 aastat Rootsist eemal olnud ja Kalninš veelgi kauem Lätist. Kuid härra Stumbrits pidi ometi teadma, et kõikides Balti riikides on olemas niinimetatud ühingud koduja pagulaseestlaste, -lätlaste ja -leedulaste vahel suhete arendamiseks. Miks jättis härra Stumbrits kasutamata sellise suurepärase võimaluse otse ühendust võtta ühe välismaal elava lätlasega, kes pealekauba on vasakpoolne? Kuid hästi informeeritud ja asjatundliku dr. Kalninšiga mõtteid vahetada oleks olnud kindlasti tunduvalt keerulisem kui Gun Allrothi heatahtlikele küsimustele vastata.

Tõlkinud Jorma von Wirén

¹¹⁰ Välisminister Östen Undéni on nimetatud väljaandmisafääri peasüüdlaseks.

¹¹¹ Mh varjunime Art(h)ur Haman kasutanud Juhan Tuldava sündis 1922. aastal Tartus diplomaadi pojana, käis koolis Tallinnas, Stockholmis ja Kopenhaagenis, küüditati perega 1941 Kirovi oblastisse, kus hakkas tegema koostööd NKVD-ga. 1948 lõpetas Kirovi Pedagoogilise Instituudi inglise keele ja kirjanduse erialal. 1949–1952 oli inglise ja vene keele õpetaja Tallinna keskkoolides. 1952–1955 elas Riias, õppis luurekoolis, kus valmistati ette agente välisteenistuseks. Seejärel „põgenes“ Tuldava Soome kaudu Rootsi, kus asus Arthur Hamani nime all õppima Stockholmi ülikooli. 1957–1963 oli samas aspirant ja õppejõud, töustes ühtlasi pagulasladviku aktivistik. Tema spioonitegevus sai siiski teatavaks ja 1963 naasis ta Eestisse. 1964 asus tööle õppejõuna TRÜ-sse. Saavutas kvantitatiivlingvistika alal rahvusvahelise tuntuse ja edendas tunduvalt Tartu ülikooli keeleteadust, eriti germanistikat. Tuldava elu ja tegevust käsitleb Einar Sandeni dokumentaalteos „Mitme näo ja nimega“ (Boreas Publishing House, 1978).

HARRI KIISK – INTERMEDIARY FOR ESTONIAN CULTURE IN SWEDEN

SUMMARY

Born on December 13, 1922 in Rakvere, Estonia, Harri Kiisk attended the English College of Tallinn and in 1942–43 studied choral conducting under Tuudur Vettik at the Tallinn Conservatory as well as composition with Heino Eller. In 1943, Kiisk managed to avoid German mobilization by escaping to Helsinki and subsequently to Sweden. He settled in Stockholm, working as a musician in restaurants and as accompanist at opera studios. As an exile in Stockholm, gave piano lessons, taught music and history at the Estonian Elementary School, conducted Estonian choirs and was active as an organist. In 1956 Kiisk became editor of the Swedish-Estonian newspaper *Teataja* [Gazette], a position he held till the end of his days. Beginning 1992 – after reindpendence, he often visited Estonia. Harri Kiisk died in Stockholm on June 3, 2000.

During his years of exile, Kiisk was convinced that the introduction of Estonian music to the world helped to direct the attention of the Western nations to the Soviet occupation of the Baltic countries. In this monograph we describe the activity of Kiisk as a channel between Estonian and Swedish cultures, between Estonians in exile and in their homeland and within the global exile community. The reader will note a strategy which the liberal faction in the global community practiced in developing relations with the cultural elite in Estonia. Kiisk's activity reveals some aspects of the ideological role that music played in exile.

Chapter One. *Harri Kiisk ja Teataja* [Harri Kiisk and Teataja] concentrates on Harri Kiisk as journalist and commentator. The chapter also deals with the publishing aspect of the paper and its role as a supporter of the continuity of an independent Estonia. As editor during 1956–2000 and as a person of broad cultural interests, he essentially shaped the character of the paper. By maintaining a wide circle of contributing writers at the publication, Kiisk created a uniting force among exile politicians and representatives of various art forms.

Chapter Two. *Harri Kiisk eesti muusika arvustaja ja propageerijana* [Harri Kiisk as music critic and promoter]. The basis of this chapter is a series of articles on music (published 1945–2000), annotations on recordings in the 1980's of works by Eduard Tubin¹ and archival documents. We analyze what, why and how

¹ Tubin (1905–82) was an Estonian composer who gained recognition for his orchestral music. He escaped to Sweden in 1944. The Swedish record company BIS came out with eight LP's and CD's containing Tubin's compositions conducted by Neeme Järvi in 1982–88. For all the records, Kiisk wrote the annotations which contain clarifications on the political situation in Estonia. This provided an essential background to Tubin's creations.

Kiisk has written about Estonian music and which aspects of Kiisk's writing have a lasting quality and which are prone to changes during different periods of time. The author has made use of comments, gathered during interviews, by Neeme Järvi, Eri Klas, Arne Mikk, Veljo Tormis, Lola Puusepp and Maria Kiisk and also by Hain Rebas via e-mail.²

Since a large number of professional musicians escaped to Sweden, musical activity by Estonians there became an essential means of communication which helped elevate the reputation of Estonian exiles. The result of Kiisk's own practical musical activity helped to generate and form his vision of Estonian music's mission and of the possibilities that this music provided. He first verbalized his principles in an article on the activity of Estonian musicians (1945). His central theme was the responsibility of Estonian performers-interpreters to introduce Estonian musical culture to the world. This concept would serve political aims on a wider scale.

In the early 1950's Kiisk's activity expanded into Swedish-language print-media. His published articles did not so much cover music but told the story of Estonia's tragedy during World War II and the post-war period. Wherever possible, he brought forward examples of „bolshevized cultural life“, which was his favorite theme during the occupation period until 1991. Kiisk directed his criticism toward both the Nazi and communist ideologies and political regimes, since both, for divergent reasons, applied similar repressive means, in Estonia and globally as well, as regards, for example, works by Schonberg, Webern and Shostakovich and other composers.

Over time consistent standards and a personal style took shape in Kiisk's music criticism and promotional writing. In instrumental music, the form of the composition, musical themes (he illustrated his criticism with music notation) and the relation of a given musical work in its entirety with the culture of Western music received top priority. As he compared composers on the basis of musical style and contribution to the development of music, Kiisk found among Estonian composers „our own“ Haydn, Beethoven, Scriabin, and Britten. His aim was to confirm that Estonian music exists on the same level as the rest of Western music and that it can enrich Swedish culture as well through the activity of Estonian musicians in exile.

What interests Kiisk the most in choral music are national characteristics which instrumental music, in terms of Estonian spirit, does not express as clearly. The attention given to Estonian music in the Swedish press, which also presents a general impression of Estonian exiles, is of uttermost importance to Kiisk. While

² Järvi (b. 1937), Estonian conductor; emigrated in 1980 to the US and conducted Swedish orchestras as well. Klas (b. 1939), Estonian conductor; worked in the 1980's in the Stockholm Royal Opera. Mikk (b. 1934), artistic director at Theatre Estonia, has been guest director in Moscow, Buenos Aires, Helsinki and elsewhere. Tormis (b. 1930), composer, was one of the mainstays of Estonian post-war choral music in Estonia. Puusepp (b. 1919), escaped to Sweden in 1944, was the president of the Estonian Women's Choir of Stockholm. M. Kiisk (b. 1953), is the daughter of Harri Kiisk. Rebas (b. 1943), escaped to Sweden in 1944 with his parents; historian and politician, he was the Minister of Defence of the Republic of Estonian in 1992–93.

devoting the least space to analysis of interpretation, he nevertheless places a high priority on performance skills. The essential feature of his music criticism is the placement of creation and presentation in a political context.

Communication between exiles and resident Estonians left under Soviet occupation and attitudes toward culture under Soviet conditions created widespread controversy during the years between 1950 and 1970. Kiisk began communicating with Estonian cultural circles in 1956 when musicians, actors and writers managed to visit Sweden as tourists. A motivating factor for this was a deep interest in Estonian music. Secondly, it would have been impossible to fulfill his task as cultural intermediary and continue as music critic without having a line of communication – Kiisk needed information. Mikk, Järvi and Klas procured books and music and clarified existing conditions. For his part, Kiisk located pocket scores which were subsequently used by the Estonia Opera Company and symphony orchestras since these were not available in Soviet Estonia. The 1980's provided the high point for Kiisk as music critic. Estonian musicians managed to get to Finland and Sweden as guest artists. Kiisk wrote reviews and promoted new compositions, for instance, by Tormis and Tamberg³. General attitudes toward homeland Estonians had eased. A new generation, which possessed less stressful attitudes toward music, literature and art created under occupation, had grown up in exile. Kiisk was an erudite personality who knew music and literature in an exile atmosphere where the two were closely tied. Kiisk's writing was special in that, where possible he managed to combine the analysis of music and writing. While trained as a musician, he managed to write in a professional capacity on literary topics as well.

Chapter Three. *Valik Harri Kiisa artikleid kommentaaridega* [Selection of articles by Kiisk with commentary] contains writings about music, literature and politics. These have been published in both Estonian and Swedish print-media, the latter in Estonian translation. The articles are accompanied by scientific commentary by the authors.

Articles on music. *Mis see kell jälle kumiseb? Arvo Pärt „Cantus in Memory of Benjamin Britten“* [Why is that bell sounding again? Arvo Pärt „Cantus in Memory of Benjamin Britten“] (1979d) is a critique, in which Kiisk integrates an analysis of Pärt's composition within a concept having a broader musical, literary and political context. The article *Tuudur Vettik'u saatusest okupatsioonirežiimide ajal. Volga burlakkide laulust sai „Laul Leninist“* [On the fate of Tuudur Vettik during the occupation. The song of the Volga slaves became “A Song of Lenin”] (1982c) was dedicated to the memory of his former teacher. Four articles are devoted to the tradition of the national song festivals, *Eesti laulupidudest enne ja nüüd* [On Estonian Song Festivals past and present] (1965), which provide a historical overview, in which Kiisk concentrates on the connection between repertoire and governing power. In the articles *On see eesti laulupidu?* [Is this the Estonian Song Festival?] (1994a), *Üldlaulupeo kava asjus. Vastuseks Kuno Arengule* [About the programme of the Festival. Response to Kuno Areng] (1994b) and *Laulupidu olgu laulupidu* [The Song Festival should be the Song Festival] (1994c), Kiisk discusses the Festival repertoire with general conductor Kuno Areng.

³ Eino Tamberg (1930–2010), Estonian composer, was one of Kiisk's post-war favourites.

Literary articles are represented by *Raamat Karl Ristikivist* [Book on Karl Ristikivi⁴] (Kiisk 1991b, c, d). This is a critique of the monograph by Endel Nirk⁵ *Tee-line ja tähed. Eurooplase Karl Ristikivi elu* [Wayfarer and Stars. The Life of European Karl Ristikivi] (Tallinn, 1991). The critique appeared in three numbers of *Teataja* and is the most extensive of his writing dealing with literary issues. In exile, Kiisk and Ristikivi communicated frequently. This provided Kiisk with an opportunity to introduce into the critique facts and memories connected with Ristikivi which provide a wider culture-oriented meaning. The article reveals his sensitivity to questions of style as well as his dialectic skills.

Articles on the Baltic Institute.⁶ In the articles *Kultuuri päevaküsimusi* [Current cultural issues] (1974) and *Mis juhtus Balti Instituudis* [What took place in the Baltic Institute?] (1993) Kiisk deals with the putative connection between the Baltic Institute and Soviet spying. During the years 1970–90 this was one of the most painful issues debated among Baltic exiles. The motivation for the first article was the restlessness about one-sided views on cultural issues. The second article comments on the scandal which erupted about the presentation of a KGB document about the co-ordination of the Institute in Swedish Radio.

Kiisk expressed himself in Swedish media primarily when misleading pro-Soviet information became public. Kiisk's aim was to effectively counter this. Though Kiisk was not involved with political parties, a large number appeared in the syndicalists' paper *Arbetaren*. Kiisk's writing also appeared in *Aftonbladet*, the paper with the largest circulation in Sweden, and in the tabloid *Expressen*.

The main theme of the Swedish-language articles was **the fate of Estonia and of the other Baltic States during WWII and the aftermath**. Examples: *Nukker 10. aastapäeva mälestus. Bolševistlik kvislingivalitsus juhatas sisse Eesti traagilise saatuse* [Somber memory of the 10th Anniversary. The Quisling Bolshevik Government's introductory role in the tragic fate of Estonia] (1950) gives an overview of the Estonian government of 1940 and the fate of the ministers.

Kui Baltikumist veeresid küüditamisrongid [When deportation trains rolled from the Baltics] (1964b) describes the major deportations of 1941 and 1949 in the Baltic States. The same topic was discussed in an article *Mille Hruštšov unustas* [What Khrushchev forgot] (1964c), motivated by Nikita Khrushchev's visit to Sweden.⁷ The article *Iialgi pole hilja nõuda vabadust* [Never too late to demand freedom] (1964e) is a riposte to the editor-in-chief of the *Stockholms-Tidningen*, Gunnar Fredriksson, in whose opinion it was too late to demand independence for the Baltic States even if the demand was appropriate in terms of the right of self-determination. *Telesaade baltlaste väljaandmisest* [TV programme about the

⁴ Ristikivi was born in 1912 in Estonia and died in 1977 in Stockholm. One of the most well-known writers in exile.

⁵ Nirk (b. 1925), Estonian literary scholar, critic and writer.

⁶ The Baltic Scientific Institute in Scandinavia was created in Stockholm in 1970 for purposes of research on the history of the Baltic countries and governmental jurisprudence. It closed in 1997.

⁷ During the writing of the article, Khrushchev was First Secretary of the Central Committee of the Communist Party of the Soviet Union.

return of Baltic persons to the USSR⁸) (1970) was Kiisk's commentary on a program dealing with a film based on a novel by Per Olof Enquist.⁹

Vene vaatemäng Helsingis [Russian pageant in Helsinki] (1962a) is a report by Kiisk of the 8th youth festival which had global peace and consolidation of friendship as its aims. The logo of the festival featured a five-leaf floral bloom which according to Kiisk often turned into a five-point star – an allusion to the dominant ideology at the festival. In an article which appeared in the same year, *Artur Lundkvisti Eesti-teemaline intervjuu: Rootsi materialism – sotside süü!* [An interview by Artur Lundkvist¹⁰ on an Estonian theme: Swedish materialism – blame the socialists!] (1962b) Kiisk discusses critically the interview given by Lundkvist to a communist youth union newspaper *Noorte Hääl* [The Voice of Youth] during a visit to Estonia. Lundkvist mentioned, among other topics, the question of Estonian writers in exile, whose creative conditions were (supposedly) much worse than possible conditions in their homeland if they were to live there. In the same number Kiisk provides *Viie eksilkirjaniku vastused Artur Lundkvistile* [Answers to Artur Lundkvist from five exile writers]. He asks the writers to explain why they will not return to Soviet-occupied Estonia.

It is worth mentioning that as regards Kiisk's articles, they do not contain empty phrases about the injustice inflicted on Estonians as a result of the Second World War. His cleverly formulated social criticism and counter-arguments to Swedish politicians were based on clear facts.

Lisa. Fakte ja seiku Harri Kiisa elust [Supplement. Facts and circumstances in the life of Harri Kiisk] contains a more detailed overview of Kiisk's life; it also presents his connections with Estonians in his homeland and his attitudes toward occupied Estonia (*Kiisk ja Eesti* [Kiisk and Estonia]), likeminded individuals (*Kiisk ja sõbrad* [Kiisk and friends]), development of musical preferences (*Kiisk ja muusika* [Kiisk and music]) and well-known model examples in the world of music (*Kelleks tahtis saada Harri Kiisk?* [Whom did Kiisk wish to become?]). The chapter provides a wider context for his activity as journalist and music critic. Information in this chapter is based on articles written about him, archival documents and interviews with people who have had closer connections with him. In addition to aforementioned Neeme Järvi, Arne Mikk, Eri Klas, Hain Rebas and Maria Kiisk, the author presents some shared recollections by Toomas Hendrik Ilves.¹¹

Translated by Andres Raudsepp

⁸ As a result of an agreement with the Soviet Union, Sweden was compelled in 1946 to return those who had served in the German Army, among whom were counted 1250 Germans and, according to different sources, 167 or 153 citizens of the Baltic countries.

⁹ Enquist (b. 1934), Swedish and writer.

¹⁰ Lundkvist (1906–91), Swedish writer, active also in politics. In 1958 the Soviet Union awarded him a prize named after Lenin.

¹¹ Ilves (b. 1953), current President of the Republic of Estonia; he was analyst and researcher with Radio Free Europe and later Foreign Minister of Estonia during Kiisk's lifetime.

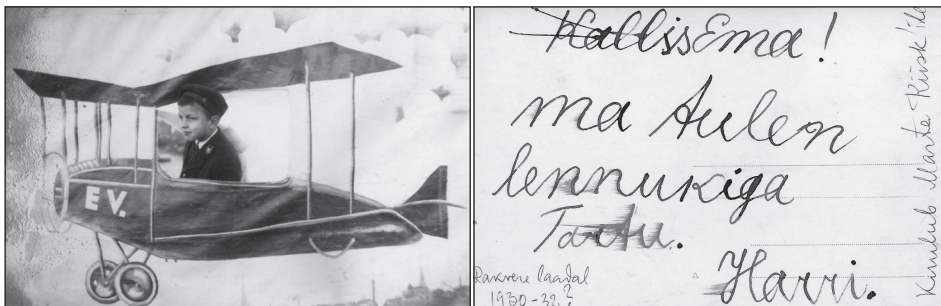
Fakte ja seiku Harri Kiisa elust

Lapsepõlv

13. detsembril 1922 sünnib Roman ja Marta Kiisal poeg Harri.

Varane lapsepõlv möödub Rakveres vanavanemate Marie ja Oskar Kiisa kodus Tartu tn 20. Marta Kiisk on seotud farmaatsiaõpingutega Tartu Ülikoolis, temast saab apteeker. Sidemed isaga katkevad II maailmasõja sündmuste keerises.

- * 1929 asub Harri Kiisk õppima Rakvere algkoolis. Algavad klaveritunnid pr. Piilbergi, seejärel pr. Julie Martini juures.
- * 1937 jätkab Kiisk õpinguid Tallinna Riiklikus Inglise Kolledžis.
- * 1938 hakkab võtma klaveritunde Gregor Heueri juures, kes tutvustab Kiiska Artur Kapiga.
- * 11. juunil 1939 saab valmis Kiisa esimese koorilaul: „Rabaäärne“ Bernhard Kangro tekstile.
- * 23. septembril 1940, seoses Vabadussõjas langenud kooliõpilaste ja õpetajate mälestusmärgi lammutamisega Tallinnas, kritiseerib Kiisk esmakordselt avalikult okupatsioonirežiimi.
- * 2. märtsil 1943 avaldab esimese artikli ajakirjanduses: „Artur Kapi elu ja looming“ (Postimees).

Harri kiri emale. Foto on tehtud Rakveres laadapäeval 1930–32(?).

- * 1942 asub õppima Tallinna Konservatooriumi Muusikajuhtimise ja pedagoogika osakonnas koorijuhtide erialal, temast saab Tuudur Vettiku õpilane. Teisi õpetajaid: Heino Eller, Helmi Viitol, Karl Leichter.

Harri Kiisa legitimatsioonikaart, allkirjastanud Tallinna Konservatooriumi direktor Juhana Aavik 10. märtsil 1942. Mahakriipsutused: Eesti Vabariigi ja üli(õpilane).

Pagemine

- * 6. novembril 1943 pageb Kiisk Saksa armee mobilisatsiooni eest Helsingisse.
- * Saab Soome politseist ajutise elamisloa viimase tähtajaga 14. detsember 1943.
- * 22. novembril 1943 vormistab end Sibeliuse Akadeemia õpilaseks, kavatsusega õppida kompositsiooni Selim Palmgreni ja kontrapunkti Bengt Karlssoni juures.
- * 14. detsembril 1943 varustab end õppematerjaliga (seitse Sibeliuse partituuri);
- * 18. detsembril tagastab partituurid raamatukogule. Muusikaõpingud Sibeliuse Akadeemias on sellega lõppenud.
- * 30. detsembri õhtul kell kaheksa 1943 alustab Kiisk Ahvenamaa kalurite paadis pagemist Rootsi, on kerkinud uus mobilisatsioonioht, seekord Soome armeesse.
- * 1943/1944 aastavahetus möödub Kiisal merel Hangö ja Ahvenamaa vahel kuueteistkümmene eesti noormehe ja proua Laasi seltskonnas. 2. jaanuari hommikul maabutakse Gisslingöl Norrtälje saarestikus, piirivalve toimetab illegaalselt Rootsi saabunud inimesed sõjaväeosasse ülekuulamisele.

Todistus.

Ent. Viron kansalainen *Harry Kiisk*

....., syntynyt *13/12* 19.^{*22*}, oskautetaan
oleksellemaan Helsingissä ja Helsingin Degoröessä *juul.* - kuun
07. päivään 19.^{*43*}..

Helsingissä, valtioliisessa poliisissa, *juul.* - kuun *07.* p:nä 194.^{*3*}..

Toimeksaan saaneena:

O. Lindell

O. Lindell.

Sormenjälki:

Tämän todistuksen voimassaoloaika pidennetään joulukuun 14. päivään 1943 saakka
Helsingissä, valtioliisessa poliisissa, joulukuun 07. päivään 1943.

Toimeksaan saaneena:

Erik Jaarna
Erik Jaarna. *7.*

No 3715.

Sibeliuss-Akatemia

OPINTOKIRJA

Oppilann nimi: *Kiisk, Harry n. 13/12/22*
Eestlane

Tallut alkeiskoolun:

Tallut konservatoorium: *22/12/43*

Tallut keskkoolun:

Soomes politsei poolt Harri Kiisale väljastatud ajutine elamis-
luba, mis annab talle õiguse viibida Soomes 7. detsembrini
1943; hiljem on kehtivusaega pikendatud 14. detsembrini
1943.

Harri Kiisa Sibeliuse Akadeemia
õpinguraamat, väljastatud 22.
novembril 1943.

Lainaus- päivä	Tekijän ja teoksen nimi	Uudistettava tai palautettava
1.12	Sibeliuss: Viulukanta (K.575)	18.12.43 Palautettu
1.12	" " Sit. II (K.586)	18.12.43 Palautettu
1.12	Sibeliuss: Album (A.5235)	18.12.43 Palautettu
1.12	" " Reconnaissance (A.5334)	18.12.43 Palautettu
1.12	" " Minuturus (A.2383)	18.12.43 Palautettu
1.12	" " Harjoitusleht (A.1875)	18.12.43 Palautettu
1.12	" " Kallioleht	18.12.43 Palautettu

Harri Kiisa lugejakaart Helsingis.

Rootsis

- * 2. jaanuari hilisõhtuks 1944 on Kiisale omistatud ametlik pagulasestaa-
tus. Ta toimetatakse Vikingshilli „läbikäigulaagrisse“ Stockholmi külje all
(pagulased ei tohtinud tollal elada Rootsi kolmes suuremas linnas).
- * 1944 märtsis liitub Kiisk Eesti Komiteega, mis muu hulgas algatas pagu-
laste Rootsi toimetamise aktsioone. Lühikest aega käib ka metsatööl. Teeb
algust pagulaslaagri meeskooriga, sellest kasvab välja Stockholmi Eesti
Meeskoor, mida hakkab juhutama Eduard Tubin.
- * 10. septembril 1944 juhatab Kiisk eesti meeskoori esimest avalikku esine-
mist Balti rahvaste jumalateenistusel Stockholmis.

- * 1945 ilmub Kiisa esimene artikkel paguluses: „Eesti muusikute tegevusest“ (Kodukolle nr 1).
- * 1946 algavad eratunnid Olav Rootsi juures, kes lihvitakse Kiisa klaverimängutehnikat, analüüsitakse orkestripartituure. Kiisk näeb Stockholmis juhatamas Bruno Walterit, oma esimest dirigenti paljude maailmakuulsuste reas.
- * 1947 asub tegutsema repetiitori ja klaverisaatjana Stockholmi Eesti Teatri ooperitrupi juures. Esimene lavastus on Puccini „Tosca“, sellest saab alguse Kiisa kiindumus ooperisse. Käib Helmi Betlemi laulustuudios klaverisaatjaks.
- * 1948 võtab Aarne Viisimaalt üle Uppsala Eesti Segakoori juhtimise, koor lõpetab tegevuse 1954 lauljate nappuse tõttu – paljud siirduvad Kanadasse ja USA-sse.
- * 1949–1950 tegutseb restoranimuusikuna koos Alfred Pisukese ja Gustav Tohveriga.
- * 1951 saab Teataja toimetuse liikmeks.
- * 1953 abiellub Ira Tammega (sünd. Laiuste). Sünnivad tütre Maria Kiisk (1953) ja Irene Kiisk (1957). Peres kasvab ka Ira poeg Ants Tamm (sünd. 1942).
- * 21. septembril 1953 kutsub Elisabeth Tamm Toronto Eesti Naiskoori nimel Kiiska Torontosse, et võtta Udo Kasemetsalt üle naiskoori juhtimine. Kiisk loobub.
- * 1. juunil 1956 alustab Kiisk tööd Teataja tegevtoimetajana.
- * 1956 tekivad esimesed otsekontaktid kodueestlastega: Stockholmi saabub laev „Pobeda“ turistidega Nõukogude Liidust ja Reso turismifirma võtab vastu grupi Eestist. Kiisk saab tuttavaks Leo Normetiga.
- * 1959 saab Kiisast Stockholmi Eesti Algkooli õpetaja (õpetab muusikat ja ajalugu kuni aastani 1980). Asub juhatama Stockholmi Eesti Evangeelse Luterikoguduse Segakoori, mis lõpetab tegevuse 1965.
- * 1960 algab püsivam repetiitoritöö Stockholmis rootsi ooperistuudiotēs. Perekonda aitab majandada abikaasa Ira, kes on omandanud kaardijoonistaja elukutse. Toetab ka ema Marta, kes töötab apteekrina.
- * 1962 viib Kiisk oma pere esimesele välisreisile Helsingisse. Algab tutvus Neeme Järviga.
- * 1967 juulis sõidab Kiisk Helsingisse vaatama Estonia teatri esimesi etendusid. Järvi tutvustab Kiiska Arne Miku ja Eri Klasiga. Nende tutvuste baasil kujunevad välja hilisemad püsisuhted kodueesti kultuuriringkondadega.
- * 1967 jõuluks valmib ainus Kiisa juhatatud LP-plaat: „Eesti segakoorilaule“. Plaadi laulab sisse Stockholmi Eesti Evangeelse Luterikoguduse Segakoor.
- * 1969 osaleb klaverisaatjana Stockholmi Eesti Meeskoori Ameerika-turneel.

- * 1976 suvel töötab raadios Vaba Euroopa, et edastada uudiseid Baltimore'i ESTO-lt.
- * 1980 asub juhtima Stockholmi Eesti Naiskoori. Samal suvel toimub Stockholmi ESTO, Kiisk on laulupeo üldjuht.
- * 1981–88 teeb Kiisk Järviga koostööd Tubina heliteoste salvestamisel.

Repetiitorikarjääri algus 1946. Harjutatakse Puccini „Toscat“. Vasakult: Eedo Karrisoo, Rodja Persidsky, Lembit Aimre (?), Harald Lutterus, Volle Riimar (?); klaveri juures istuvad Els Vaarman ja Harri Kiisk.

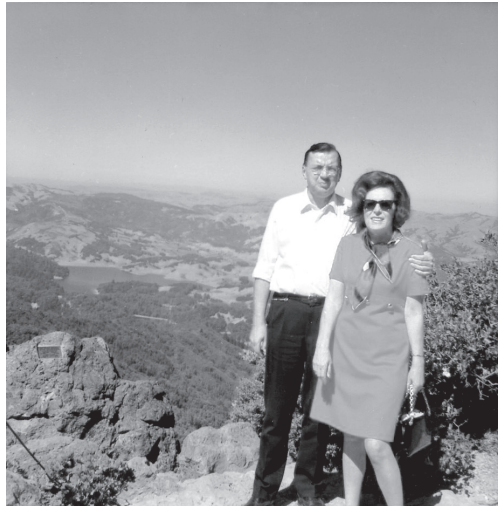
Harri Kiisk Uppsala Eesti Segakoori harjutusel.

Ira ja Harri tütarde Irene, Maria ja lemmiknuku Ann-Charlottega Kiiskade esimeses kodus Årdalavägen 96 Örbys 1959.

*Marta Kiisk Mariaga ja Hildegard Terras perekonna
suvituspaigas Rändmansöl 1955.*

*Harri ja Ira Kiisk Stockholmi Eesti Mees-
kooeri Ameerika-turnee ajal San Franciscos
Tamalpaisi mäel 1. oktoobril 1967.*

*Harri Kiisk ja Karin Saarsen
Vaba Euroopa stuudios Münche-
nis 1976.*

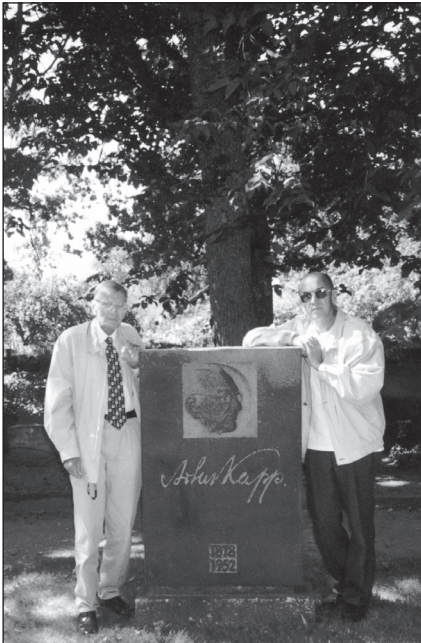
Harri Kiisk ja Stockholmi Eesti Naiskoor pärast kontserti Norrköpingis.

- * 1988 algab Kiisa legaliseerumine kodueesti muusikaajaloos: kirjastuse Valgus trükikojale antakse laduda „Eesti muusika biograafilise leksikoni“ käsikiri, mis sisaldab artiklit ka Kiisa kohta (ilmub 1990).
- * 1990 saab Kiisk Eesti Kooriühingult ametliku kutse osaleda rahvusvahelisel koorifestivalil Eestis. Kiisk loobub. Samal aastal lahkub Ira Kiisk.
- * 7. juunil 1992 saabub Kiisk esmakordselt pärast pagulusse siirdumist Eestisse.
- * 1994 ilmub esimene intervjuu Kiisaga Eesti ajakirjanduses: „Aga elu jäi alles“, (Kultuur ja Elu).
- * 1996 juhatab Kiisk A. Kapi „Tuhat tänu, Issand, sulle“ kontserdil Tallinnas, esitavad Kaarli kiriku kontsertkoor, Estonia Seltsi segakoor ja Piret Aidulo. See jääb Kiisa ainsaks juhatamiseks Eestis.
- * 16. augustil 1997 viibib Estonias A. Kapi oratooriumi „Hiiob“ esitusel. 17. augustil külastab Mikuga Kapi ja Saare kodupaiku. Detsembris tähistatakse Eesti Teatri- ja Muusikamuuseumis Kiisa 75. sünnipäeva.
- * 1998 annetab president Lennart Meri Kiisale Valgetähe IV klassi ordeni. Kiisk juhatab Stockholmis Eesti Vabariigi aastapäeval koos Eri Klasiga ERSO väikest koosseisu.
- * 3. juuni 2000, täpselt aasta pärast oma sõbra Kalju Lepiku matuseid, lahkub Harri Kiisk. 20. juunil saadetakse ta teele Stockholmi Jakobi kirikust.

Kiisk ja Klas Eesti Teatri- ja Muusikamuuseumis 1994. aasta juulis. Foto: P. Hütt.

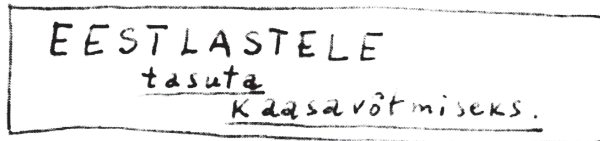
Harri Kiisk ja Arne Mikk pärast kontserti „Tuhat tänu, Issand, sulle“ Kaarli kiriku juures Tallinnas 1996. Arne Miku erakogu.

Harri Kiisk ja Arne Mikk Artur Kapi haua Suure-Jaani kalmistul 17. augustil 1997.

Kiisk ja Eesti

Otsekontaktid kodueestlastega said alguse viis päeva pärast seda, kui Kiisk oli vastu võtnud tegevtoimetaja koha Teataja juures. 6. juunil 1956 tõi laev „Pobeda“ Stockholmi esimesed turistid Nõukogude Liidust, nende hulgas oli ka eestlasi. Teataja toimetusele andis turistide saabumisest teada Ervin Pütsep – sellest oli räägitud Eesti raadios. Kiisk koos Pütsepa ja Arvo Hormiga läksid grupile sadamasse vastu ning seltsisid nendega ka hiljem rahvusmuuseumis. Seal leiti pikk pink, millele pandi kolme Teataja numbreid, juures silt:

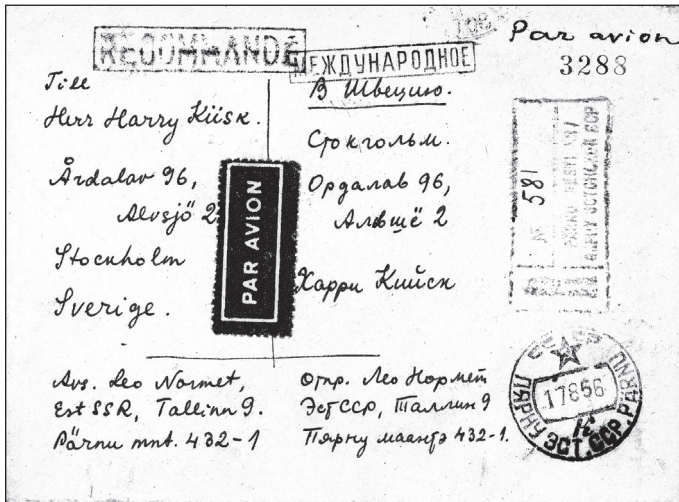
Väljavõte Harri Kiisa päevikust, kirjutatud 7. Juulil 1956.

Oma päevikus kirjutab Kiisk, et kui eestlased pingini jõudsid, oli see mõne sekundiga tühjaks tehtud. Põgusalt päriti ka uudiseid ühiste tuttavate kohta. Kiisk sai juttu ajada Voldemar Pansoga, kellelt ta lõpuks nelja silma all küsis: „Kas tahate siia jääda?“. „Ei taha,“ vastas Panso. [– On abielus, nagu hiljem selgus, naine arst ja ei saanud samal ajal puhkust!] (Sissekanne Kiisa päevikus 7. juulist 1956.)

1956. aasta juulis külastas Rootsit teinegi turismigrupp, mille marsruut kulges mööda raudteed Leningradist Helsingisse ning sealt lennukiga Brommasse. Vladimir Beekman on reisi üksikasjadest kirjutanud oma „Rootsi märkmikus“ 1956. aasta Loomingu 10. numbris. Brommasse saabunud grupi koosseisu kuulus ka mitu muusikainimest, Kiisk tutvus Leo Normetiga. Normet oli ilmselt ka esimene kodueestlane, kes külastas Kiiskade kodu, ning kindlasti esimene muusik, kellega Kiisal kujunesid pikemaajalised suhted. Kiisa ja Normeti kirjavahetus algas 1956 ja kestis umbes 1960. aastate keskpaigani.

Harri Kiisk, Janika Kronberg ja Ervin Pütsep hoopis teisel ajal: 15. aprillil 1994 Stockholmi Eesti Majas. Janika Kronbergi erakogu.

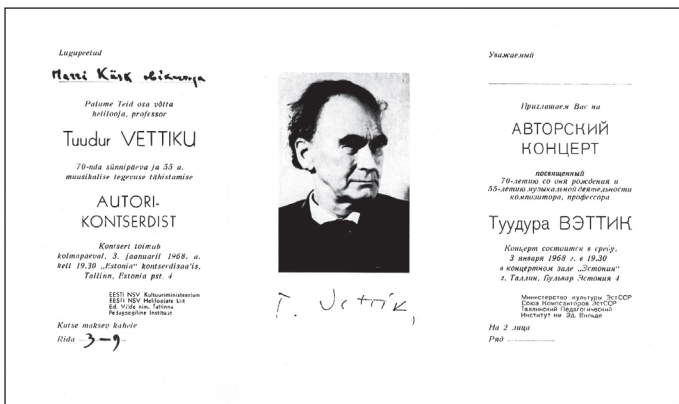

Leo Normetilt Harri Kiisale saadetud kirja ümbrik, postitatud Pärnust 17. augustil 1956.

Kirjavahetust pidas Kiisk ka oma endise õpetaja Tuudur Vettikuga, kuid nad ei kohtunud pärast sõda kordagi: Vettik ei pääsenud Rootsi ja Kiisk ei läinud Eestisse. Vettik suhtles ka teiste konservatooriumi õpilastega, kes olid Eestist pagunud, nt Asta Priuhka-Lepik Stockholmis, Roman Toi Torontos jt. Ta oli esimese pagulapõlvkonna muusikaringkonna jaoks üks olulisemaid infoallikaid, kes oma muidu üldsõnalistesse kirjadesse torkas üksikuid killukeksi selle kohta, mis toimus Eestis ja eesti muusikaelus pärast sõda.

1968 tähistas Vettik 70. sünnipäeva, selle puhul toimus 3. jaanuaril Estonia kontserdisaalis ta autorikontsert. Vettik saatis kutse ka Kiisale, ehkki ta arvatavasti ei lootnud näha Kiiska istumas mõnel külalistele reserveeritud toolil. Pigem võiks kutse saatmise taga aimata Vettiku karedavõitu huumorimeelt.

Uus järk suhtlemises kodueestlastega sai alguse 1962. Pagulased püüdsid kohutumisteks ära kasutada eelkõige neid võimalusi, kui inimesed Nõukogude Liidust

Tuudur Vettiku 70. sünnipäevale pühendatud autorikontserdi kutse Harri Kiisale.

legaalselt välja pääsesid, selgitab Aino Lepik von Wirén. Üks selline võimalus oli ülemaailmne noorsoofestival, mis toimus järjestikku eri Euroopa maades. Viini festival oli rootsieestlastele esimene, mida vaatama mindi, seal käisid Lepikud, Horm ja Kiisk. Pole teada, et oleks sõlmitud lähemaid suhteid kodueestlastega, ehkki Nõukogude Liidu delegatsiooni liikmete hulgas eestlasi leidis.

1962 tehti uuesti katset, VIII ülemaailmne noorsoo- ja üliõpilaste rahu ja sõpruse festival toimus seekord Helsingis. Stockholmist oli kohale sõitnud suurem seltskond muusikast, kirjandusest ja kunstist ning loomulikult poliitikast huvitatud pagulasi.

NSV Liidu delegatsiooni koosseisus pääses Soome ka eesti muusikuid, kuid nende kohta info leidmine osutus Kiisal keeruliseks. Programmis eestlasi eraldi välja ei toodud, kuna nad ei esindanud mitte Eestit, vaid Nõukogude Liitu. Nii tuli Kiisal Nõukogude Liidu programmist eesti nimesid välja noppida. Samasugune festivalikäsitlus ilmneb ka ajalehes Rahva Hääl. Kirjutisi festivali teemal hakati avaldama juba pidustuste eel, kuid need pärinesid Nõukogude Liidu uudisteagentuurilt TASS, autoriteks erikorrespondendid Železnev, Konovalov, Hodulin ja Štšegolev. TASS-i teated olid mõeldud kõigi Nõukogude liiduvabariikide lehtede jaoks, mistõttu eesti delegaatidel polnud erilisi šansse mainitud saada. Esimest korda on eestlastest juttu Štšegolevi artiklis „Kolm tundi ovatsioone. Nõukogude kunsti triumf“ 1. augusti Rahva Hääles. Artikkel annab ülevaate suurest kontserdist Helsingi Kulttuuritalos, kus osales ka ansambel Laine (juhendaja Gennadi Podelski). Oktett esitas suure eduga soome laulu „Roos“, mille järel Soome pioneer kinkis lauljatele nelke.

Festivali edenedes ilmuvad Rahva Häälede ka Eesti Teadeteagentuuri (ETA) korrespondi Ants Langi lühisõnumid, kes samuti kuulus TASS-i erikorrespondentide meeskonda. Näiteks kirjutab Lang artiklis „Sõpruspäev Soomes“, et Eesti Raadio ja Televisiooni Komitee esindaja (nime ei mainita) on Kaisaniemi pargis kohtunud oma kuulajatega ning andnud üle viktoriiniauhinnad. Eesti Raadio korraldas enne festivali viktoriine oma soome kuulajatele, küsimused puudutasid saadetes esitatud teavet. Võitja V. Tuuminen sai auhinnaks kitsasfilmikaamera, mille õnnelikke omanikke leidis ka kodueestlase seas, nagu kinnitab festivali ajal Helsingis tehtud foto.

*Eesti delegaadid VIII ülemaailm-
see noorsoo- ja üliõpilaste rahu ja
sõpruse festivalil Helsingis 1962.
Vasakult: Uno Laht, Sven Alur
Reinans, (?), Randar Hiir ja Leo
Normet. Neeme Järvi erakogu.*

Vaskult: Sven Alur Reinans, Uno Laht, Anu Sagim-Jüriado, Ivo Iliste, Tiina Mark-Berglund, Ilmar Laaban ja Randar Hiir Helsingi festivali ajal. Neeme Järvi erakogu.

Eesti ajakirjandus ei esitanud täpsemaid andmeid, kes eestlastest kuulusid Nõukogude Liidu 700-liikmelisse delegatsiooni. Seda infolünka aitavad mingil määral täita fotod Neeme Järvi erakogust. Need kinnitavad ka, et pagulas- ja kodueestlastel õnnestus üksteist Helsingis leida ning suhtlemine nende vahel tõepoolest toimus. Sellel festivalil kohtusid ka Kiisk ja Järvi.

Järvi oli alates 1960. aastast ERSO dirigendi ametikohal, kuid Soomes täitis ta teistsugust rolli: ta mängis kšülofoni trios koos Harri Vasara ja Renate Maasingu-ga. Festivali ajal sõitis Nõukogude Liidu kultuurirong mööda Soome eri paiku, kus trio kontserte andis.

Neeme Järvi ja Harri Kiisk Helsingis 1962. Neeme Järvi erakogu.

Harri, Irene, Maria ja Ira Kiisk (arvata-vasti) kultuurirongi trepil Helsingis 1962. Neeme Järvi erakogu.

Kiisk oli festivalile viinud kogu pere, see oli nende esimene ühine välisreis. Maria Kiisa mällu on nendest päevadest jäänud palju punast värvi ja karud – ilmselt oli festivalile toodud ehtne tsirkus. Kiisad ja Järvi käisid koos Helsingi vaatamisväärsustega tutvumas ja mere ääres Eesti ranna poole vaatamas. Kõigile tundus uskumatu, et Eesti on tegelikult nii lähedal, kuid ometi kättesaamatu. Käidi koos söömas, räägiti palju muusikast ja vähe poliitikast, sest tundus, et selle vastu pole võimalik midagi ära teha.

16.–24. mail 1967 toimusid Nõukogude Eesti kultuuripäevade raames Estonia külalisetendused Helsingis – teatritrupp oli esimest korda vabas maailmas. Kiisk oli jälle kohal, et taas kohata Järvit, kes seekord juhatas Verdi „Othello“ ja Tambergi „Ballett-sümfoonia“. Aset leidis kaks olulist sündmust: Kiisk kuulis esmakordselt Tambergi muusikat ning kiindus sellesse alatiseks; Järvi vahendusel sai Kiisk tuttavaks Eri Klasi ja Arne Mikuga. Järvist, Klasist ja Mikust kujunes põhikolmik, kelle kaudu Kiisa edasine suhtlus Eestiga peamiselt toimus.

Võimalusel saadi ka hiljem kokku Soomes ja mõnikord Rootsis, kui Järvi ja Klas olid midagi juhatamas või Mikk midagi lavastamas. Vahepealsel ajal suheldi posti teel: Eesti ja Rootsi vahel hakkasid liikuma noodid, plaadid ja raamatud. Esimesed noodid Mikult Kiisale on kohale jõudnud augusti lõpus 1967 ja samal ajal on plaadid liikunud Rootsist Eestisse, selgub Kiisa kirjast Mikule (3. september 1967). Suure osa kirja tekstist võtab enda alla anekdoot, mille inspiratsiooniallikas on Saksa plaadifirma Vox asutaja ja direktori perekonnanimi Mendelssohn. Anekdoot on mõeldud tervituseks Järvile.

„Klemperer juhatas VOX plaadifirmale ühe Beethoveni sümfoonia, aga ei olnud veel plaati kätte saanud. Koos VOX-i direktori Mendelssohn-Bartholdyga küsisid nad seda ühest New Yorgi plaadiärist, aga säääl polnud, ka mitte teises ega kolmandas. Klemperer muutus säääl juba kurjaks.

Müüja: „Kes teie õieti olete, et sellist tooni tarvitate?“

Klemperer (kõuehäälega üle äri): „I am Klempererrrr!“

Müüja (ironiliselt): „Noh, kui teie olete Klemperer, siis see teine härra on muidugi Beethoven!“

Klemperer: „Ei, ta on Mendelssohn-Bartholdy!“

Kiisal oli varuks hulgaliselt anekdoote ja ka tõestisündinud lugusid muusikutest. Hilisematel aastakümnetel, kui kohtumised eesti sõpradega toimusid juba üsna tihti, kujunes anekdootide rääkimine õhtusöögi traditsiooniliseks osaks.

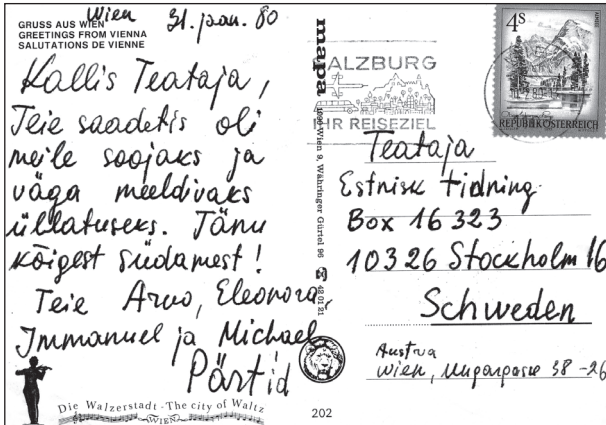
Kiisast oli palju abi Estonia teatri repertuaari kujunemisel. Kiisa kiri Mikule 20. märtsist 1974: „Panin Teile täna posti Britteni „Let’s Make an Opera“ (mida inglased naljatades hüüavad „Let’s Shake an Opera“).“ Hiljem oli Kiisk abiks ka Verdi „Attila“ (1976), „Luisa Milleri“ (1981) ja „Nabucco“ (1996) lavastuste ettevalmistamisel. Vastutasuks lasi Mikk paljude aastate jooksul muusikamuuseumis pildistada ja kopeerida käsikirju, mida Kiisk endale ihaldas, sealhulgas Artur Kapi omi. Ühel koosviibimisel, mis toimus pärast Eesti taasiseseisvumist Stockholmi Eesti Majas, pani Kiisk ette, et Mikule omistataks selle eest aupagulase tiitel. „See oli temale omane väike huumor,“ kommenteeris Mikk.

Kiisk saatis Mikule ka Teatajat, kuid mitte Eestisse, vaid Helsingisse, kui Mikk oli seal lavastamas. Mikk luges lehed läbi, löikas muusikaartiklid välja (nende

hulgas oli ka Estonia etenduste arvustusi) ning palus Friedebert Tuglase Seltsi esinaisal Eva Lillel need Eestisse toimetada. Lille pagasit ei kontrollitud kuigi põhjalikult, kuid Nõukogude Liidu kodakondse jaoks oli Teataja Eestisse toomine riskantne.

Ka Järvi viis Kiisale plaate ja noote, nii palju kui neid Eestist viia oli. „Kiisk andis mulle omalt poolt taskupartituure. Nende järgi ma Eestis juhatasingi, muud mul ei olnud. Kui olin välismaal, siis käisime koos poes. Palju häid poode oli Stockholmis – antikvariaate. Igasugu noote sai seal, mis mujal polnud ja Kiisk ostis. Mul endal raha ei olnud, Kiisk võttis aga taskust ja maksis kinni. Regerit: „Böcklin Suite“ näiteks, ja seal oli veel muudki. Kiisk oli väga suuremeelne,“ meenutab Järvi.

1980. aastate algul muutus Kiisa suhtlemine kodueestlastega veelgi tihedamaks mitmel põhjusel. Järvi ja Pärt emigreerusid teineteise järel Viini, kuhu Kiisk sai neile täiesti legaalselt Teataja numbreid saata. Need jõudsid ka kohale, näitab Pärdi kiri.

Postkaart Arvo Pärdilt Harri Kiisale, saadetud Viinist 31. jaanuaril 1980.

Eduard Tubin ja Neeme Järvi Harri Kiisa kodus 1981. Järvi helistab Pärdile Berliini.

Järgneval kümnendil on Järvi tegevuses Tubina loomingu salvestamisega Rootsis ning külastab Kiiska sageli. Kiiskade kodu kujuneb omamoodi suhtlemis-keskuseks.

Järvi elas oma Rootsi-perioodil peamiselt Göteborgis, kus tema kontserdile pääsemine oli ülimalt ihaldusväärne. Ta pälvis Göteborgi Aasta Mehe tiitli, tal oli isegi omanimeline tramm. Kui Järvi käis Stockholmis, siis kohtus ta Kiisaga, kuid Kiisk omakorda käis Göteborgis Järvit ja mõnikord ka Klasi kohtamas. Hain Rebas teab rääkida veel ühest magnetist, mis Kiiska Göteborgi poole tõmbas. Arkadenis kesklinnas asus Waidele suur muusika- ja noodiäri, mida Kiisk pidas Rootsi parimaks. Mõnuga jalutas ta siis edasi-tagasi mööda Aveny'd, milles nägi ainulaadset rootsipärast Champs Elyséed. Ta peatus tavaliselt väikeses hotellis Berzeliigatanil, kostitas külalisi hea viski ja mineraalveega ning lõhnas ise pisut vanamoodsalt, kuid värskest Eau de Cologne 4711 järele.

1980. aastateks on paljud pagulased juba teinud reisi Eestisse, kuid Kiisk mitte. Samal ajal hakkavad kodueesti muusikud üha sagedamini pääsema külalis-esinemistele Rootsi. Kiiskade pere võõrustab paljusid lahkelt oma kodus.

Harri Kiisk, Hortus Musicuse juhi Andres Mustoneni ja Mart Lillega pärast Hortus Musicuse kontserti 3. novembril 1980.

Ira Kiisk ja Taivo Niitvägi Hortus Musicusest.

*Toomas Hendrik Ilves, Maria Kiisk ja Tõnu Kaljuste Kiisa kodus
Estonia külalissetenduste ajal Stockholmis 1985.*

Harri Kiisk ja Eri Klas 28. augustil 1986.

1985 asub Stockholmi Kuninglikus Ooperis peadirigendi kohale Eri Klas, kes külastab Kiisa kodu nii sageli, kui pingeline töö ooperis seda vähegi lubab.

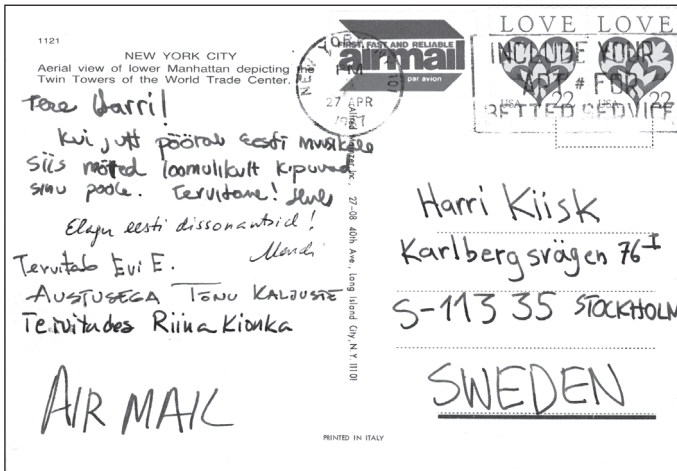
80. aastate keskpaigaks on Kiisast saanud omamoodi ühendav lüli eri maades elavate eesti inimeste vahel. 1987. aasta lihavõtte paiku New Yorgist teele saadetud postkaart on heaks kinnituseks Kiisa funktsioonist globaalses Eesti ühiskonnas.

Kuidas suhtus Kiisk kodueestlastesse ja Eestisse?

Toomas Hendrik Ilves:

„Kiisa hoiak Eestis elavate inimeste vastu ei olnud kunagi negatiivne, aga ta oli „aparatsükute“ vastu. Arnold Green oli tal üks hea näide. Kiisk rääkis, et Green oli vapsimeelne ja pidas Rakvere Gümnaasiumis Hitlerit ülistavaid kõnesid. Edasi vahetas Green kiirelt poolt: ühel aastal oli vaps – oli „pruun“, ja siis oli juba „punane“. Mõned asusid kiiresti ühe režiimi teenistusest teise.“

Kui Green vapsimeelseid kõnesid pidas, oli ta teismeline, sest liikumine vaibus enne neljakümneid. Pärast Rakvere gümnaasiumi lõpetamist 1940 sai Greenist Eestimaa Leninliku Kommunistliku Noorsooühingu Virumaa Komitee instruktor. Kuid need aastad olid Kiisa vaadete kujunemise seisukohalt kõige olulisemad aastad.

Postkaart Harri Kiisale. Saatjad Toomas Hendrik Ilves, Mardi Valgemäe, Evi Evert, Tõnu Kaljuste ja Riina Kionka. New York, 27. aprill 1987.

Arne Mikk:

„Harri oli fantastiline teiste pagulastega võrreldes. Tollal olid inimesed jutuajamistes ettevaatlikud, sest me teame ju paljusid detaile, mis näiteks ajalehtedes kasutati ära mõlemal poolel. Aga Harri tegi suurepäraselt vahet nende vahel, kes üritasid oma karjääri läbi poliitika teha, ja nende vahel, kes tegid oma tööd, lihtsalt teades, et nad elavad siin, et neil on need tingimused, mis neil siin on. Hea näide on see, kuidas ta Eugen Kapistki kirjutab!“

Kiisk on Eugen Kapist avaldanud artikli 1996. aasta Teatajas pealkirjaga „Eugen Kapp heliloojana“. Ta kirjutab: „Oleks nagu kaks Eugen Kappi: üks, kes astus 1930-ndail aastail avalikkuse ette, andis lubadusi ja jõudiski juba pakkuda rohkesti väärtuslikku, ning teine, kes sundmobilisatsiooniga Nõukogude Venemaale viiduna pidi kirjutama helitöid, milledest suur osa ei sisaldanud enam midagi isikupärast. Lisaks kõigile olid tekstid sageli propagandistlikud, mistõttu neid enam ei esitata.“

Arne Mikk:

„Kiisale on Stockholmis ka etteheiteid tehtud, et ta paigutas Eugen Kapi ja Eino Tambergi kontsedikavasse. Aga Kiisk ütles, et need on eestipärased teosed, need ei ole propagandateosed. Kiisk, ja ka Tubin, olid niisugused, kes ei hinnanud mitte seda vormi, millesse me siin olime pakendatud, vaid seda, mis selle vormi sees väärtuslikku tehti. Harril siiski ei olnud Stockholmis selle pärast erilisi ebameeldivusi. Esiteks oli tähtis, et ta polnud Eestis ise käinud ja teiseks oli tema käes ajaleht Teataja. Selle tõttu Harrit avalikult ei puudutatu.“

Novembris 1990 sai Kiisk Eesti Kooriühingult kutse osaleda Rahvusvahelise Koorifestivali Tallinn '91 lauluvõistluse žüriis. Venno Laulu allkirjastatud ingliskeelses kirjas Harri Kiisale 26. novembrist 1990 on lubatud katta reisi- ja majutuskulud ning maksta päevaraha 50 rubla tunnist. Oma eestikeelses vastuses

Juubilarile!

Kallis Haru Kiisk!

Meie tutvus ja sõprus on kestnud juba alates 1967 aastast kui sulbit koos oma perega Helsingisse, et kokata muusikuid Eestist! Sainke kõhe ühise keele peale, nii polüvkas muusikas. Kõed ja suur heliplaati-fanaatik - seal see algaski - suur vastastikkum heliplaati vahetus. Mina Eestist Sina Rootrist. Meid ühendas suur Muusika - mis meid Tüüna muusika kaudu Rootsis ja Eesti Klaskute kaudu Eestis, ühendas. Kirjutati Eesti alati suure tähega, sest suure väljendus on, et „Eesti tuleks alati suure tähega kirjutada!“ Kui palju oleme rääkinud Eestist ja tema saatusest ja ükskord peab Eesti vabaks saama ja üheksus lõppema! Meie kõnelused on vilja kandnud ja üheksus on iska seal - aga juba vähem. ja nimeka pidid sa ootama, et oma armsat Rakvee jälle näha saad. Digu pääses süski nõidule!

Kallis sõber, soovin sulle südamest head tervist, jõudu, head muusitsemisrõõmu!

Sin
Neme järv

Detroit, 29. nov. 1992.

Järvi kiri Kiisale Detroitist 29. novembril 1992.

13. detsembril 1990 kirjutab Kiisk: „Mul oleks väga hää meel, kui minu kuludeks ettenähtud summa kasutatakse eesti kooriloomingu väljaandmiseks. Kõigepäält võiks faksiimiles avaldada Artur Kapp'i Segakoorid I ja II (1922), Koolilaste laulud (1921) ja Neli naiskoori laulu (1921), edasi siin ja sääl ilmunud A. Kapi koorilaulud, m.h. ka segakoorilaulu „Sügisaim“, mida tema helitööde registrites ekslikult märgitakse naiskoorilauluks. Noot on mul olemas, võin saata. A. Kapi koorilaulude väljaandes 1979 on ainult väike osa tema loomingust, mitmel laulul on muudetud teksti ja isegi noote. Ja veel: Mart Saare Kogutud koorilaule Segakoorile I ilmus a. 1982. Järge pole aga seni tulnud. Ka seda tuleks kiiresti teha.“

Koorifestivali töös Kiisk ei osalenud. Esmakordselt külastas ta Eestit alles 1992. aasta suvel, kui maa oli olukupsatsioonirežiimist vaba. See oli kauaoodatud sündmus, millele viitab ka Järvi kiri Kiisale. Eestimaa pinnale astumine oli oma- moodi kingitus seitsmekümneseks saanud Kiisale.

Kiisa esimest külaskäiku aitasid teostada ammused sõbrad Arne ja Reet Mikk ja oma esimesed tunded pani Kiisk kirja nende külalisteraamatusse 12. juuni 1996:

„Maria ja Irene küsisid: „Isa, mis tunded sul on, üle 49 aasta jälle Eestisse sõidad?“. Vastasin: „Siin mul pole mingeid erilisi tundeid, võin neist rääkida alles siis, kui laevalt hakkas Tallinnat nägema.“ Pühapäeval, 7. juuni hommikul olin laevalael, päike paistis. Kui Tallinn hakkas paistma, tundsin suur häämeelt esiteks, et ma lõpuks ometi saan siia käima ja teiseks, et Tallinn sõjast ja eriti hirmsast pommitamisest 9. III 1944 pääses. [---] Sattusin üldse õigel ajal, et sain kaasa elada Tobiase ärasaatmise „Estonias“, kus varem olen käinud jumalaga jätmas Evald Aava (1939) ja Tammsaarega (1940). Ja siis kõik need kontserdid, muusikamuuseum ja raamatukogu...“

1997, kui Kiisk on jõudnud Eestis käia juba mitu korda, arutleb ta Eesti elu ja tähenduse üle Aune Valgu ja Kristel Karu-Kletteriga, kes on oma eesti identiteeti käsitlevateks magistritöödeks Stockholmis materjali kogumas. Nad kohtavad Harri Kiiska Eesti Majas naiskoori proovi ajal.

„Käisin Eestis 1992 esimest korda, peale seda käin igal aastal palju kordi. Nii et saan võrrelda, kuidas elu on edasi läinud. Ja on läinud. Mida Eesti mulle tähendab? Ma olen seal sündinud ja kasvanud. Rakveres. Mulle on Eesti muidugi väga ligidane, eriti põhjarannik. Tunnen end Eestis väga koduselt, väga. Mul on korter siin [Stockholmis] ja lapsed. Muidugi, minu kodu on vist siin, aga ma tunnen end Eestis ka väga koduselt. Tunnen end absoluutselt Eesti kodanikuna, mul on Londonist võetud välispass, Eesti kodakondsus.

Mis mu Eesti-aegsetes mälestustes Eestiga seostub, on see, et söödi alati väga hästi, isegi reisil olles. Ja siis meenuvad headest asjadest näiteks laulupeod! Need jätsid suure mulje. Ja muidugi Estonia etendused, ka sümfoonia-kontserdid. Ja head heliloojad!

Eesti tulevikust ma mõtlen, et... Meil on ju see õnnetu naaber, see on meie mure. Ja seega on väga hea, kui Eesti saaks NATO-sse ja Euroopa Liitu. Peaasi, et maa oleks eestlaste käes ja palju oleks haritud noori peale tulemas. Kui ainult NATO-sse saaks!“

1990. aastate keskel hakkasid eksiilis elavad kultuuriinimesed Kodu-Eesti ametlikku tunnustust pälvima. 1996 austati Kiisa üht lähemat sõpra pagulusaastatel Kalju Lepikut Riigivapi I klassi ordeniga.

Kiisk üritab välja selgitada Riigivapi I klassi ordeni kandmisviisi. Juhendavad Arne Mikk, Kalju Lepik ja Elmar Anderson. Arne Miku erakogu.

Kiisa Valgetähe IV klassi ordenit imetlevad tütrepojad Filip, Simon ja Oskar Kiisk.

1998 annetas president Lennart Meri Harri Kiisale teenete eest Eesti riigile ja rahvale Valgetähe IV klassi ordeni.

3. juunil 1999 oli Harri Kiisk Tallinnas Kalju Lepikut manalasse saatmas. Peied peeti Estonia Talveaias, hiljem kutsus Toomas Hendrik Ilves – kolmandat aastat välisminister – Kiisa väikesele dringile oma töökabinetti. See asus Kiisa seisukohalt üsna tavatus paigas: endises Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee hoones. Ööbima saatis Ilves Kiisa ministeeriumi kõrval asuvasse hotelli Lembitu tänavas, mida poliitikaringkondades tunti nime all „Bolševik“. Ehk siis: Eesti Vabariigi välisminister isiklikult viis Kiisa endisest kommunistliku partei hoonest bolševike hotelli – umbes nende sõnadega võttis Kiisk hotellituppa jõudes kokku õhtused sündmused. See jäi Kiisa viimaseks „suureks seikluseks“ Eestimaa pinnal.

Oma Rootsis sündinud tütreid kasvatas Kiisk demokraatlikult mõtlevateks eestlasteks, püüdes suunata nende poliitikaarvi kui ka rahvustunnet oma parima äranägemise järgi.

Demokraatliku Alliansi noored demonstreerivad Viljagatanil Nõukogude saatkonna ees. Pahemalt: Mia Petterson, Alliansi sekretär lätlanna Aija Sadurskis ja Maria Kiisk, nende taga eksiltsõh Pilak ja Peeter Horm (Teataja foto, 31. august 1968).

*Kiisk tütarde Irene ja Mariaga
ESTO '80 lõpupeol.*

*Stockholmi Kiisad eesti kooli
lõpuaktusel 9. juunil 1998. Ees
vasakult: Harri Kiisa tütrepo-
jad Oskar Kiisk, Filip Kiisk ja
Simon Kiisk; taga: Lars Bjälkes-
kog (Maria abikaasa), Maria
Kiisk, Harri Kiisk ja Irene Kiisk.*

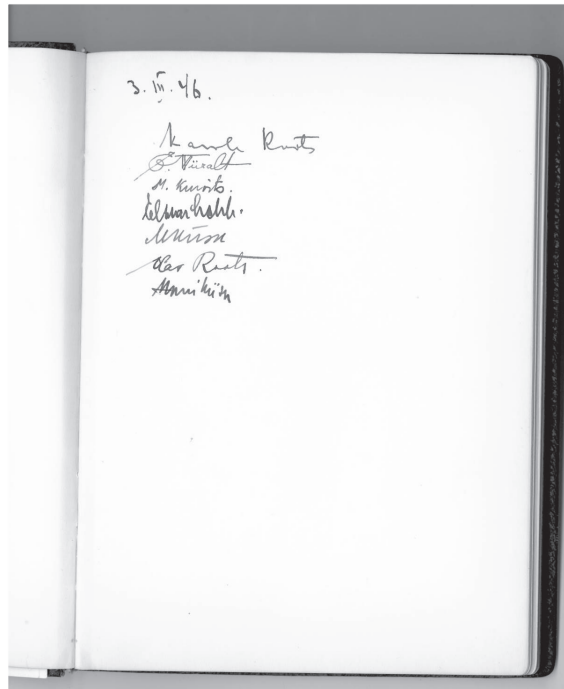
Kiisk ja sõbrad

Kiisal oli vähe aega, kuid palju sõpru. ESTO ajaks oli neid Stockholmi kokku tulnud üle maailma. Selleks, et kõigiga mõni sõna vahetada, liikus Kiisk rongkäigu ajal ühe delegatsiooni juurest teise juurde.

Kiisk Argentiina delegatsiooni ridades koos Heino Ainso ja Sirje Okas-Ainsoga 1980. aasta ESTO-l Stockholmis.

Pika pagulusaja jooksul sõpruskonnad vahetusid. Oli neid, kes lahkusid Rootsi: Olav Rootsi pere asus elama Bogotásse, Eduard Wiiralt pöördus tagasi Pariisi jne.

Lehekülg Harri ja Marta Kiisa 1946. aasta külalisraamatust: Karola Rootsi, Eduard Wiiralt, M. Kurvits, (?), Marta Kiisk, Olav Roots ja Harri Kiisk.

Mõned sõbrad jäid kogu eluks, nagu näiteks Kalju Lepiku pere.

Suvepuhkus skäärides 1963. Perekond Kiisk koos Asta ja Kalju Lepiku ning Artur Terrasega on tulnud vaatama Soome laeva möödumist.

Teataja juures kujunes aja jooksul samuti midagi sõpruskonna taolist. See toimis aastakümneid. Inimesi tuli ja läks, aga Teataja „raudvara“ oli alati kohal.

Toomas Hendrik Ilves:

„Meie suhtlemine Kiisaga algas 1984. Me kohtusime peamiselt Teataja toimetuses. Seal käis nagu mingi alaline seminar: alati võis olla kindel, et kui sinna sisse astuda, siis seal on Lepik ja Kiisk, mõnikord Kolk või ka Aleksander Terras või veel keegi. See oli selline „Teataja punt“. Nad olid kõik demokraatlikult meelestatud: nad polnud antisemiidid, polnud rassistlikud või fašismimeelsed. Kiisk kuulus õnnelikku põlvkonda selles mõttes, et ta sai kogu oma hariduse Eesti vabas ühiskonnas. Sellest põlvkonnast paljud kujunesid liberaalseteks demokraatideks. Kiisk polnud kaikamees ega polnud ka libe ja imal „roosa“. Ta vastas minu ettekujutusele sellest, milline üks eestlane peaks olema. Kiisk oli eesti renessanss-mees. Temaga sai rääkida kõigest – Eesti NSV siseasjadest

Harri Kiisk ja Toomas Hendrik Ilves Teataja toimetuses 1986.

ja muusikast ja kirjandusest, sest ta oli väga laia haardega intellektuaal selle sõna parimas mõttes. Sellel ajal me rääkisime rohkem kultuurist ja vähem poliitikast.“

Kiisa poliitilise meelsuse kommentaarina lisab Hain Rebas täpsustuseks, et oma Stockholmi nooruses liikus Kiisk intensiivselt nn radikaal-demokraatide ehk vabameelsete föderalistide ringkonnas. Pagulaskonservatiivid tavatsesid neid lahterdada „punaste“ hulka.

Kiisk on teatud mõttes hea näide sellest, kuidas ühiskonnas aktiivsed inimesed said paguluse algupoolel külge oma värvi. Pealkirja all „Seitsme lukuga suletud raamat“ ilmunud päevikute esimestes köidetes jagab konservatiiv Voldemar Kures Kiisale tunnustust. Kiisk on patriootilise meelsusega, ta on terane, noor ja tegus – temas on potentsiaali. 1950. aastate keskpaigaks on Kiisa demokraatlik hoiak ilmsiks tulnud: st hukka tuleb mõista režiime, mitte rahvaid; loovisikut tuleb hinnata ta loomingu põhjal jne. Selle tulemusel muutub kriitiliseks ka Kurese hinnang, nagu selgub ta päevaraamatute viimasest köitest. Kurese skaalal on Kiisa vaated kahtlemata võrdlemisi „punased“.

1980.–90. aastatel saadi kokku nii Kiiskade, Kalju ja Asta Lepiku kui Otto ja Ingrid (Inge) Paju kodus. Otto Paju tegi Teatajale kunstnikutööd, kuid mis peamine – ta oli pärit Rakverest nagu Kiisk.

Otto Paju ja Harri Kiisk.

16. augustil 1990 on Kiisk Pajude külalisraamatusse kirjutanud: „Täna arutasime põhjalikult Rakvere linna tänavate ja poodide kaupa, samuti inimesi. Inge räägib küll vahepääl ka teistest külalistest, aga nagu Dante ütles: „Siin jätke kõik lootused.“ (Kui see nüüd oli Dante?)“

1980. aastatel sai tavaks koguneda Pajude juurde eriti siis, kui Järvi viibis töö tõttu Stockholmis. 19. novembril 1981 on Asta Lepik ja Ira Kiisk Pajude külalisraamatusse kirjutanud: „Jälle siin. Neeme ja teised semud.“ Kujunesid oma traditsioonid, kesksel kohal vestlus muusikast ja hea toit. 5. juunil 1986 kirjutab Järvi: „Küll oli armas teid jälle näha üle kaua aja. Traditsioon jätkub.“ Sellele lisab Kiisk:

„Kui seda külalisraamatut tagant ettepoole lehitseda, jääb mulje nagu elaksime siin“ ning neli aastat hiljem, 2. detsembril 1990: „Nagu Inge ütles, et kuna ma niikuinii peamiselt siin olen, poleks mul õieti enam vaja kirjutada. Aga nagu Kivi „Nõmmekingseppades“ Eero, tahan ma siiski, et ka minu rist siin oleks.“

*Kalju Lepik ja Raimond Kolk
Lepikute kodus.*

*Sõpruskonna „naisseksioon“.
Vasakult: Asta Lepik, Ingrid
Paju ja Ira Kiisk ja Liilia Järvi.*

Neeme Järvi:

„Kõige parem koht Stockholmis oli ikka Kiisa kodu. Ta oli kõva poliitikamees ja samal ajal nii erudeeritud mees: kirjandust teadis, muusikat niikuinii. Meil olid poliitilised ja muusikalised tõekspidamised ühesugused, see oli meie sõpruse alus. Artur Kapist rääkis kogu aeg, mõnda asja ikka uuesti ja uuesti ja asi sai ikka päris selgeks lõppude lõpuks.

Ja me rääkisime sageli inimesi taga, mõnikord hästi – enamasti. Aga kui vaja, siis ka halvasti. Kes need olid? Vardo Rumessen sellel ajal, ta käis seal Tubina asju mängimas. Meil algul väga palju ühiseid tuttavaid Eestis ei olnudki, aga rääkimist meil oli palju. Me saime ju ka eesti keelt rääkida omavahel ja see oli

samuti suur asi. Ja me sõime hästi, lihapallid olid väga head. Kiisk ise tegi. See oli nii maitsev, ja siis kõik sinna juurde kuuluv. Meil oli kaks viina alati laual. Kiisk ei tohtinud südame pärast külma viina juua, aga me ei saand mitte jätta seda võtmata. Nii oli minul jääkülm ja Kiisal oli soe pudel. See oli üks väga hea traditsioon – õhtud hea söögiga, muusika ja kõik arutelu veel selle juurde. Nagu tühine, aga siiski... see on, mis jääb meelde.

Me olime ka mõlemad koguja loomuga: plaate kogusime. LP-d meil alati mängisid, kui me juttu ajasime ja neid oli nii palju, et ei jõudnud ära kuulata. Mul on nüüd kodus garderoobis riulid ehitatud. Seal, kus muidu peaksid rip-puma pintsakud, mul on plaadid. Sellest toast ei tahaks üldse välja tulla. Ikka juurde tahtsime osta. Selles olime Kiisaga kokku leppinud, et ta tuleb New Yorki, üks hea plaadipood pidi varsti kinni minema. Aga ta suri ära. Pood läks kinni ja üks hea noodipood läks samuti. Nii et tal poleks ka enam New Yorgis kuskile minna, isegi kui ta praegu elaks.“

Harri Kiisk Neeme Järvi Kiisa kodus traditsioonilisel õhtusöögil muusikaga. 12. september 1987. Neeme Järvi erakogu.

Kiisal oli palju sõpru, kuid kõige tähtsam inimene ta elus oli abikaasa Ira.

Maria Kiisk:

„Ta ei näidanud seda, tal polnud ju aega. Ta oli alati kooriproovis või Teatajas. Aga ta võis teha selliseid asju, et tuleb koju ja ütleb: „Nüüd lähme kõik linna, ma olen ühte kübarat näinud. Selle ma tahan sinule osta.“” Ema ütles: „Aga meil on nii vähe raha.“ Aga isa ei jätnud ja me läksime kübarapoodi. See oli tõesti ilus kübar. Aga ema küsis, et kuhu ma sellega lähen, kas istun homme hommikul selle kübaraga metroo peale? Meie linnaosas? Teised vaatavad, et kes see on niisugune. Kübar oli väga roheline ja šifoon oli ümber. Aga isa ütles, et selle me ostame ja ta ostis selle.“

Ira ja Harri Kiisk 1978

Kiisk ja muusika

Džassi Kiisk eriti ei armastanud. Ta kolledžikaaslasest saksofonimängija Öunapuu tavatses improviseerida Bach'i teemadel, mille järel Kiisk kritiseeris teda Inglise Kolledži õpilasajakirjas: Öunapuu mängis küll „soliidselt“, kuid „saksofon ja Bach ei sobi kokku teps“. Kiisk ei pooldanud muusika ümberloomist või muutmist, ükskõik mis põhjusel seda ka tehti. Muusikat tuli esitada nii, nagu helilooja on selle kirja pannud, selles osas jäi Kiisk vankumatuks. Üks Tubina kirjutatud soololaul Ernst Enno tekstile, „Prelüüd“ ei tundunud Kiisale miskipärast piisavalt hea, kuid ta ei üritanud seda ka parandada. Kiisk läks Tubina juurde ja palus laulu ümber teha, Tubin tegigi. Selle huvitava seiga leiame Vardo Rumesseni raamatust „Lisandusi eesti muusikaloole“.

Europop kõlas Kiisa arvates üsna haledalt. Sellest hoolimata jälgis ta Eurovisiooni lauluvõistlust alates aastast 1994, kui finalistide hulka ilmus Eesti. Eurovisioon oli Kiisa silmis üks võimalus, kuidas viia eesti muusikat maailma. Kiisk pidas hoolega silma peal punktiarvestusel. Esimene kord oli punktijagamine väga pingeline. „Vaata ja oota, keegi punkte ei anna. Lõpuks Kreeka ometi ühe andis,“ meenutab Kiisk vestluses Veikko Kiiveriga vahetult 1997. aasta Eurovisiooni järel. Siis oli Kiisal põhjust rõõmustada: Itaalia tunnustas Eestit 12 ja Inglismaa 10 punktiga. Eurovisioon 2000, mis toimus Stockholmis, jäi Kiisale viimaseks, seda vaatas ta koos Pajudega. Eestil väga hästi ei läinud, kuid Kiisk elas kogu hingest kaasa läti rokkgrupile Brainstorm, meenutavad Otto ja Ingrid Paju oma järelehüüdes. Kiisk püüdis Brainstormi lauljat telefonile saada, et kolmanda koha puhul õnne soovida. Läti oli peaaegu sama tähtis kui Eesti.

Oma esimeses Ameerika-kirjas, mis on saadetud New Jerseyest Rumsonist 1980. aasta jaanuaris, tutvustab Järvi Kiisale lähikuude kontserdiplaan. Ta alustab sellest, et on juhatamiseks välja valinud Kiisa „lemmiku“ Richard Strauss'i „Till Eulenspiegeli“. Tegelikult Kiisk Richard Straussi ei armastanud, teab Järvi ja selgitab: „Liiga palju noote. Ainult üks kord armastas, see oli siis, kui ma juhatasin „Roosikavaleri“ [naerab].“

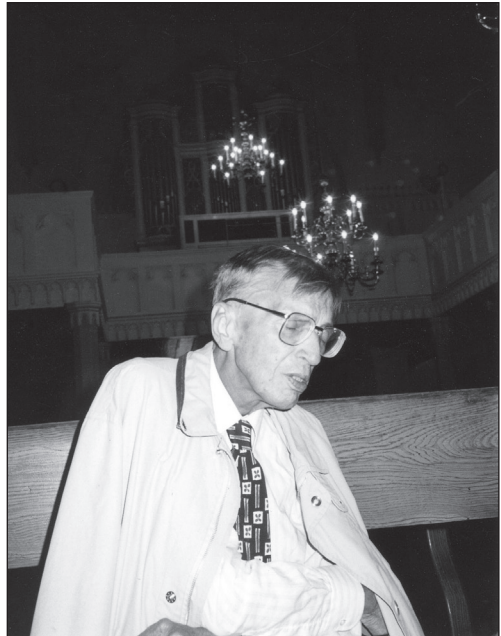
Üldiselt eelistas Kiisk tõsisemat ja sügava sisuga muusikat. Järvi: „Reger oli meie mõlema lemmik, ma sain Regeri batsilli Kiisa käest. Kiisale meeldis, sest ta oskas hästi polüfooniat. Kiisk ostis palju Regerit, siis mina hakkasin samuti teda tähele panema ja juhatama.“ Kui Kiisa tervis oli juba väga halb ja ta oli teadlik oma peatselt lahkumisest, luges ta haiglas olles eesti luulet, viimaseks jäi Ernst Enno „Õhtule“, mis harmoniseerus ta meeleoluga:

*Kesk aasamulda
Läen õhtule –
Ju ehakulda
Läeb puhkele
Päev unine.*

Selle kõrval pani Kiisk kokku oma matusetalituse kava. Max Regeri „O Welt, ich muss dich lassen“ paigutas Kiisk matusetalituse avapalaks, viimaseks valis Artur Kapi „Viimse pihi“, viiulit pidi mängima Alfred Pisuke. Kiisk on kunagi ütelnud, et kui Pisuke „Viimset pihti“ esitab, siis on seal iga noot kuni maksimumini täidetud – vähem oleks lahja, aga rohkem hakkaks nõretama. Koos Pisukesega oli Kiisk elu jooksul „Viimset pihti“ mänginud ligi sajal korral, selline oli Kiisa statistika.

Artur Kapile kuulus Kiisa jäägitu austus, ta oli Kapi „lapselaps“. Järgneva loo jutustas Kiisk Tõnu Kaljustele 1987:

„1943, kui oli konservatooriumi jõulupuu söögi ja joogiga, oli päeval sulatanud ja õhtul jäätanud. Aavik palus mind, et kas te aitaks professor Kapi koju. Ta muidu kandis küll päris hästi, aga ma ütlesin, et hää meelega. Hakkasime siis minema üle Vabaduse platsi Kaarli kiriku poole. Siis Kapp jäi seisma ja rääkis Bachist ja kiitis Topmani. Läksime natuke edasi ja ta ütles: „Kas teate, ma sureksin ära, aga ütelge mulle, mis saab siis eesti muusikast?!“ Saime siis Kaarli kirikust mööda ja Kapp hakkas jälle pikalt rääkima Bachist. Siis ütles lõpuks, et nüüd ma lähen magama, aga küll on igav magada! Me läksime Wismari tänavale, kus ta elas ja Kapp kõlistas ja proua tuli lahkesti vastu, aga ütles, et armas Artur, sa lased võõrast härrat ennast koju aidata! Ja küsib: „Aga võib-olla te olete minu mehe õpilane?“ Kapp ütles: „Ei. Aga ta on minu lapselaps – ta on Heueri õpilane.““

Kiisk kuulab A. Kapi oreliteost Suure-Jaani kirikus 1997. Arne Miku erakogu.

Miks oli Kapp Kiisale nii tähtis?

Arne Mikk:

„Kapp oli persoon nii oma olemuselt kui oma väljendustes ja ta oli eestilik. Aga ta oli ka oma sümfoonilise muusika kooli kaudu natuke rahvusvahelisem kui teised omal ajal. Tobias, kellest Kiisk samuti väga hoolis, läks ära Berliini, aga Kapp siin Eestis konservatooriumi õppejõuna kujundas eesti muusikat. Kapp oli ka mingi seemise kokkukõla tõttu Kiisale väga lähedal.“

Kiisale oli kahtlemata südamelähedane ka eesti rahvuslik koorimuusika. Tema kirjutiste põhjal võiks öelda, et koorimuusika oli Kiisa jaoks õige eesti muusika ja alles seejärel ilus kõrvale kuulata. Kiisal oli oma väljakujunenud maitse ja põhimõtted, millest ta püüdis kinni pidada kooridele repertuaari valides: Tobias, Härma, Tärnu, Lüdigi, Vedro, Saar, Kreek, Vettik – peajoonetes sama repertuaar, mis kõikjal paguluses. Noodiraamatudki olid samad ja kodust kaasa toodud sõjaeelseid traditsioone hoidis globaalne pagulaskond au sees. Eriti meeldisid Kiisale keerukad kooriteosed. Artiklis „Harri Kiisk – tänavune laureaat“ on Pisuke tema kohta kirjutanud, et ta tavatses kavas võtta nõudlikke laule, mille selgeksõpetamiseks kulus palju vaeva.

Pagulasautoritest kuulus Kiisa sümpaatia Kaljo Raidile, olgu siis tegu instrumentaal- või vokaalteostega.

Alfred Pisuke ja Harri Kiisk harjutavad enne kontserti Raidi teost Stockholmi Eesti Majas.

Andres Raudsepp:

„Esto '80 laulupeo peaproovil Stockholmi lähistel nõudis Kaljo Raidi „Tütre tänu“ veidi liiga palju viimistlemist, mida Harri Kiisk hoolega tegi. Laul oli meeldiv ja meenutas mulle ka Kaljo Raidi, keda tundsin isiklikult. Samas mõtlesin, et kuidas just selline pala laulupeo kavva oli valitud. Ja globaalsele laulurahvale tegi Kaljo helilooming või rahvalaulu seade ühtelaulmise juures natuke raskusi. Läks küllaltki palju aega mööda, enne kui laul koduseks sai. See siis peaproovil. Vahepeal oli kell nihkunud mõnda aega edasi. Kui saabus kord Roman Toil juhatada järgmist pala, ütles Roman rahulikult, et selleks ei

ESTO '80 laulupeo üldjuhid vasakult: Harri Kiisk, Roman Toi, Rein Tubin, Eero Tarjus ja Lembit Leetmaa.

ole enam ettenähtud aega ja tema laul langeski laulupeo kavast. Mäletan, et hetkel imetlesin Romani otsusevõimet ja arusaamist laulupeo üldpildist. Jäi samuti mulje, et Harri Kiisk soovis väga laulupeo kavva tuua midagi värsket ja uut.“

Pika koorilaulukogemusega Hain Rebase mälestustes on Kiisk ja Toi olnud need kaks väliseesti dirigenti, kelle taktikepi all on olnud kõige kindlam ja toredam tunne laulda:

„Oled nagu vanajumala seljataga. Tunned kohe ette röömu, et kõik saab minema optimaalselt. Samas on nad Vettiku järglastena küllalt sarnased, aga ka erinevad. Huvitav on ehk see, et Kiisk, kellel puudus akadeemiline kraad, harjutas ja juhatas justnimelt akadeemiliselt – täpselt ja nõudlikult – eriti oma lemmikheliloojate palasid, näiteks Tobiase „Eks teie tea“. Kontserdil venitas oma pika valge „stockiga“ näiteks Mart Saare „Leelos“ aldiselt absoluutselt viimase -lo-o-o välja, mis andis ilmeka fraseeringu, üleva tulemuse. Doktori-kraadiga Toi on hoopis rahvapärasem. Tuleb peaproovi, ütleb mõned meelitussonad, laseb laulda ette 5–6 takti, lööb ära, hõikab vaimustatult: „Oi, lapsed, kui torre kõlaa! Just nii! Kohtume kontserdil!“ Tulemus sama kui Kiisal.“

Kelleks tahtis saada Harri Kiisk?

Laiem üldsus tunneb Harri Kiiska koorijuhi ja pianistina – nii on kirjas teatmeteostes. Ta juhatas eesti koore Rootsis kokku 56 aastat ning sama kaua tegutses ka klaverisaatjana. Kiisk oli sellesse rolli nii sügavalt sisse elanud, et istus klaveri taha mis tahes situatsioonis, kui selleks põhjust nägi.

Väimehed Göran Fredriksson, Lars Bjälkeskog ja Maria tordiga Kiisa sünnipäevapeol. Laulakse „Ta elagu“, klaveril saadab Kiisk.

Vähesed teavad, et Kiisal oli elukutse osas ka üks unistus, mis täielikult ei teostunud.

Eri Klas:

„Ta kunagi seda just ei rääkinud, et tahab dirigendiks saada, aga juhtus üks selline lugu. ERSO väiksem koosseis läks Stockholmi 1998, see oli Eesti Vabariigi aastapäev. Ma juhatasin kontserti, aga pakkusin Kiisale Kulli „Kodumaad“ juhatada. See oli temale nagu au asi, sest Kull mängis suurt rolli eesti muusikas tema Eestis elamise ajal. Kiisk ei olnud heas füüsilises vormis ja siis ma tegin ettepaneku juhatada seda lugu kahepeale – et tema juhatab ainult viimase salmi. Aga Kiisk ütles, et tema ei anna mitte ühtegi salmi ära, tema juhatab kõik. Ta ütles, et ära võta seda minu tükki minu käest ära. Ma sain aru, et ta hoiab sellest kinni, et see on temale püha asi.“

Neeme Järvi:

„Tema armastas dirigente, ta ise tahtis olla dirigent. Tal oli suur kepp, pikk dirigendikepp. Kui ta läks koori juhatama, siis ta juhatas dirigendikepiga. See võis olla, et ta tahtis orkestrit juhtida, sest kepp on ju ikka orkestri jaoks. Aga temal orkestrit ei olnud ja siis ta juhatas sellega koori. Naiskoor oli tal siis. Kujuta ette, kepp käes. Aga ta tegi seda väga tõsiselt ja ilus frakk oli seljas. See oli talle alati suursündmus, kui ta läks kontserdile juhatama.

Üks lemmikdirigent oli tal Scherchen, tema ostis seda. Ausalt öelda ta oligi üsna hea. Kuna Kiisk ostis Scherchenit, siis mina ka tänapäevani ostan Scherchenit. Tema juhatas Stravinskkit, aga juhatas ka Mozarti ja Schönbergi – Viinis ja mujal maailmas. Nii kui tema plaati näen, siis tuleb Kiisk meelde. Scherchen oli üks Kiisa viimaseid huviseid.“

Kiisal oli õnne: ta sai juhatamas näha peaaegu kõiki eelmise sajandi teise poole kuulsamaid dirigente, Otto Klemperer, Bruno Walter, Wilhelm Furtwängler ja Nikolai Malko nende seas. Kui võimalus avanes, siis istus Kiisk partituuriga proovis – tal oli väga suur kogu taskupartituure – ja kirjutas rohkesti märkusi üles. See kõik oli Kiisa enda hinnangul üks omamoodi ülikool. Partituuriga proovis istumise tõttu on teda ükskord ka heliloojaks peetud. See juhtus Bergenis, kui Järvi mängis sisse Tubina IV sümfooniati.

Neeme Järvi:

„Kui inimene istub igal proovil, partituur käes ja räägib eesti keelt, siis ta peab ju Tubin olema! Seal oli selline asi, et tromboonipartiid ei olnud välja kirjutatud. Tubin oli sümfooniati ümber teinud ja hääled kirjutati siis uuesti välja, aga unustati tromboonid kirjutada. Ja proovi ajal öeldi mulle orkestrist, et niimoodi ei saa ju plaadistada, et miks helilooja siis midagi ette ei võta, kui ta on siin. No siis tuligi välja, et nemad arvasid, et see mees on Tubin. Ja kui oli kontsert, siis ka: Miks autorit välja ei kutsuta?!“

Kiisast on palju kirjutatud, kuid Harry Olt oli ainus, kes mainib ta orkestrihuvi Kiisale pühendatud Teataja numbris 2000. „Kiisast oleks saanud eesti Bruno Walter, kui saatus oleks olnud armuline,“ kirjutab Olt oma järelhüüdes Kiisale. Aastaid hiljem Kiisa isiklikku arhiivi läbi vaadates selgus, et tegemist on väga ammuse unistusega, mis pärineb kolmekümnendatest aastatest.

Harri Kiisa orkestri asutamise dokumentatsioon, koostatud 1934.

Harri Kiisk armastas kunsti. Ta seinad olid täis maale – eriti kaaspagulaste omi, kuid oma portreed hoidis ta raamaturiiuli taga.

Maria Kiisk:

„Minu isa ja ka vanaema tundsid Polikarpuseid juba enne sõda Eestis, hiljem nad elasid New Yorgis. Härra Polikarpusel oli midagi südamega ja nad palusid abi vanaema Marta käest, ta oli ju apteeker. Vanaema saatis New Yorki südamerohtusid. Siis läks mõni aeg mööda ja härra Polikarpus saatis isale kirja: ta palus passifotot. Isa leidis, et see on kummaline soov, aga saatis oma foto siiski New Yorki. Siis läks veel mõni aeg ja meile tuli üks pakk. Seal sees oli maal – isa portree, tehtud foto järgi. Kes selle tegi, me ei tea, see võib-olla ei olnud keegi eesti kunstnik. Aga see oli lihtsalt tänu rohtude eest. Isa ei osanud maaliga midagi peale hakata, ta ei tahtnud, et tema portree oleks rippunud kuski seinapeal. Siis ta pani selle maali raamaturiiuli taha. Mõnikord meie Ott Lepikuga mängisime, kedagi teist ei olnud toas, meie isad ajasid oma asju. Siis me võtsime maali riiuli tagant välja ja andsime selle näole musi. See oli meil üks salamäng. Pärast panime maali tagasi riiuli taha.“

Maal ei saanud kunagi kohta seinal, ehkki pere vahetas korterit ja vaba pinda tuli juurde. Harri Kiisk oli tagasihoidlik mees.

Kiisk, Harri (dateerimata). *Eesti heliloojad*. Käsikiri.

1940. aastad

Kiisk, Harri 1945. Eesti muusikute tegevusest. – *Kodukolle*, nr 1, lk 11.

Kiisk, Harri 1945a. „Capriccio“ ja kapriisid. – *Teataja*, 13.06., lk 5.

Kiisk, Harri 1948. Eesti muusika paguluses. – *Eesti Üldlaulupidu Rootsisis Stockholmis, 26.–27. juunil 1948*. Toim. V. Pekomäe. Stockholm: Eesti Laulupeo Peatoimkonna väljaanne, lk 51–54.

1950. aastad

Kiisk, Harri 1950. Dystert 10-årsminne. Bolsjevikisk quislingsregering inledde Estlands tragiska öde [Nukker 10. aastapäeva mälestus. Bolševistlik kvislingivalitsus juhatas sisse Eesti traagilise saatuse]. – *Arbetaren*, 22.06.

Kiisk, Harri 1952. Noored heliloojad, noorte segakoor. – *Seitse voosi. Koguteos*. Toim. H. Jänes. Stockholm: Stockholmi Eesti Gümnaasiumi ja Eesti Skautide Maleva Rootsi väljaanne, lk 124–128.

Kiisk, Harri 1954. Eesti laulupeod. – *II eesti üldlaulupidu Rootsisis Stockholmis, 26.–27. juunil 1954*. Toim. H. Kiisk. Uppsala: Eesti Lauljaskond Rootsisis, lk 18–24.

Kiisk, Harri 1956. *Eduard Tubin*. Stockholm.

Kiisk, Harri 1958a. Valimik Mart Saare kooriloomingut. – *Tulimuld*, nr 4, lk 187–191.

Kiisk, Harri 1958b. Baltikum och Sovjet [Baltikum ja Nõukogude Liit]. – *Arbetaren*, 1.–7.10.

1960. aastad

Kiisk, Harri 1962a. Ryskt spektakel i Helsingfors [Vene vaatemäng Helsingis]. – *Arbetaren*, 23.–29.08.

Kiisk, Harri 1962b. Artur Lundkvist i Estlandsintervju: Svensk materialism – sossarnas fel! [Artur Lundkvisti Eesti-teemaline intervjuu: Rootsi materialism – sotside süü!] – *Arbetaren*, 20.–26.09.

Kiisk, Harri 1963a. Järelkasvu küsimustest. – *Eskilstuna Eesti Laulupäev 18. mail 1963*. Eskilstuna.

Kiisk, Harri 1963b. Hagberg och Sovjet [Hagberg ja Nõukogude Liit]. – *Helsingborgs Dagblad*, 2.08.

Kiisk, Harri 1964a. Die estnische Musik von heute. – *Acta Baltica. Liber Annalis / Institutii Baltici III*, 1963. Königstein im Taunus, lk 227–241.

Kiisk, Harri 1964b. När deportationstågen rullade från Baltikum [Kui Baltikumist veeresid küüditamisrongid]. – *Arbetaren*, 4.–10.06.

Kiisk, Harri 1964c. Vad Chrusjtjov „glömde“ [Mille Hruštšov „unustas“]. – *Gotlands Allehanda*, 30.06.

Kiisk, Harri 1964d. Chrusjtjov och bostads-situationen i Baltikum [Hruštšov ja eluasemete olukord Baltikumis]. – *Strengnäs Tidning*, 29.06.

Kiisk, Harri 1964e. Aldrig för sent att kräva frihet [Iialgi pole liiga hilja nõuda vabadust]. – *Expressen*, 25.07.

Kiisk, Harri 1965. Eesti laulupidudest enne ja nüüd. – *Tulimuld*, nr 4, lk 239–245.

Kiisk, Harri 1967a. *Körsången i Estland* [Koorilaul Eestis]. Stockholm: Estniska Nationalfonden.

Kiisk, Harri 1967b. Tallinna meeskoori kontserdid. – *Teataja*, 30.09., lk 3.

Kiisk, Harri 1968. Eesti helilooming Rootsis. – *Eesti Päevad Stockholmis 4.–15. mail 1968. Eesti Päevade üldkava. Artikleid eestlaste kultuurilisest tegevusest*. Toim. M. Üürike. Stockholm: Eesti Kultuuri Koondis, lk 48–54.

1970. aastad

Kiisk, Harri 1970. TV-programmet om baltutlämningen [Telesaade baltlaste väljaandmisest]. – *Helsingborgs Dagblad*, 04.10.

Kiisk, Harri 1971. Valupisarad filmietendusel? – *Teataja*, 08.05., lk 2.

Kiisk, Harri 1972. Eesti koorilaulu-nädal (23.–29. apr. 1972). – *Teataja*, 20.05., lk 4.

Kiisk, Harri 1974. Kultuuri päevaküsimusi. – *Teataja*, 03.08., lk 8.

Kiisk, Harri 1976. Miks ei avaldata kodumaal Eduard Vilde viimset avaldust? – *Teataja*, 19.06., lk 5.

Kiisk, Harri 1977. Eesti laulupeod enne ja nüüd. – *VIII Eesti Üldlaulupidu Rootsis Göteborgis 19.–22. mail 1977*. Toim. A. Moor. Göteborg: VIII Üldlaulupeo Peatoimkonna väljaanne, lk 21–24.

Kiisk, Harri 1978. See juhtus 40 aastat tagasi: Nõukogude Venes hukati eesti kommuniste. – *Teataja*, 12.08., lk 5–7.

Kiisk, Harri 1979a. *Tallinna Konservatoorium 60 aastane*. Stockholm: „Teataja“ väljaanne.

Kiisk, Harri 1979b. Tallinna Konservatoorium 60 aastane. – *Teataja*, 24.11., lk 7–8.

Kiisk, Harri 1979c. Rootsi arvustajad eesti muusikast. – *Teataja*, 24.03., lk 7.

Kiisk, Harri 1979d. Miks see kell jälle kumiseb? – *Teataja*, 10.02., lk 8.

Kiisk, Harri 1979e. Suur tähelepanu Ed. Tubinale. – *Teataja*, 24.03., lk 6.

1980. aastad

Kiisk, Harri 1980a. „Hortus Musicus“ esines Rootsis. – *Teataja*, 29.11., lk 7.

Kiisk, Harri 1980b. Okupatsiooni juubelile pühendatud üldlaulupidu. – *Teataja*, 03.09., lk 5.

Kiisk, Harri 1980c. Rohkem kui kontserdid. – *Teataja*, 04.07., lk 5.

Kiisk, Harri 1980d. Unustatud saatusekaaslased. – *Teataja*, 20.09., lk 2.

Kiisk, Harri 1980e. „Estonia“ ooper Helsingis. – *Teataja*, 14.06., lk 8.

Kiisk, Harri 1980g. Neeme Järvi suur edu Stockholmis. – *Teataja*, 17.05., lk 12.

Kiisk, Harri 1980f. Laureaat Alfred Pisuke. – *Rahvuslik Kontakt*, nr 1, lk 7–10.

Kiisk, Harri 1981. Järvi tutvustab Tubina ja Pärdi loomingut rahvusvahelisele publikule. – *Teataja*, 27.06., lk 7.

Kiisk, Harri 1982a. Tuudur Vettik'ut mälestades. – *Teataja*, 12.06., lk 6.

Kiisk, Harri 1982b. „...kõik muu võib kaduda, muutuda, reeta, aga muusika jääb...“ – *Teataja*, 12.06., lk 6–8.

Kiisk, Harri 1982c. Tuudur Vettik'u saatusest okupatsiooni ajal. Volga burlakkide laulust sai „Laul Leninist“. – *Teataja*, 26.06., lk 6–8.

Kiisk, Harri 1982d. Ta oli suur isiksus. Neeme ja Lilian Järvi Vettikust. – *Teataja*, 26.06., lk 8.

- Kiisk, Harri 1982e. Koos Tuudur Vettikuga Leningradis. Ed. Tubin meenutab üht reisi 1940. a. – *Teataja*, 04.08., lk 4–5.
- Kiisk, Harri 1982g. Juhan Aaviku mälestuseks. – *Teataja*, 11.12., lk 8.
- Kiisk, Harri 1983a. Peeter Süda sünnist 100 aastat. – *Teataja*, 22.01., lk 7–8.
- Kiisk, Harri 1983b. ESTO 84 Rootsist vaadatuna. – *Teataja*, 19.02., lk 4.
- Kiisk, Harri 1983c ja 1986. Cover text. BIS LP-227 (1983) ja CD-227 (1986). Eduard Tubin. Symphony No.4. Symphony No.9. Toccata. Musikselskabet „Harmonien“, The Gothenburg S.O., cond. Neeme Järvi.
- Kiisk, Harri 1983d. Bernhard Ingelit mälestades. – *Teataja*, 30.04., lk 11.
- Kiisk, Harri 1985. „Estonia“ ooper Stockholmis (1). Veljo Tormis – Eesti ballaadid. – *Teataja*, 20.04., lk 6.
- Kiisk, Harri 1987a. Artur Kapp – Keelpillide kvintett cis-moll kahele viiulile, kahele vioolale ja tšellole (1918). – *Teataja*, 25.04, lk 6–7.
- Kiisk, Harri 1987b. Neeme Järvi 50-aastane. Natuke mälestusi ja muud. – *Teataja*, 06.06., lk 6.
- Kiisk, Harri 1987c. Karl Leichterit mälestuseks. – *Teataja*, 11.04., lk 6.
- Kiisk, Harri 1987d. Cover text. BIS CD-342. Eduard Tubin. Symphony No.3. Symphony No.8. Swedish Radio Symphony Orchestra.
- Kiisk, Harri 1987e. Cover text. BIS CD-297. Eduard Tubin. Requiem for Fallen Soldiers. Symphony No.10. Lund's Student Choral Society, Gothenburg Symphony Orchestra, cond. Neeme Järvi.
- Kiisk, Harri 1988. Cover text. BIS CD-401. Eduard Tubin. Sinfonietta on Estonian Motifs. Piano Concertino. Symphony No.7. Gothenburg Symphony Orchestra, cond. Neeme Järvi.

1990. aastad

- Kiisk, Harri 1991a. Eessõna. – Kaljo Raid. *Eesti rahvalaulud lauluhäälele ja klaverile. Estonian Folksongs for Voice and Piano*. New York: Eesti Helikunsti Keskus.
- Kiisk, Harri 1991b. Raamat Karl Ristikivist (1). – *Teataja*, 16.11., lk 4.
- Kiisk, Harri 1991c. Raamat Karl Ristikivist (2). – *Teataja*, 30.11., lk 4.
- Kiisk, Harri 1991d. Raamat Karl Ristikivist (3). – *Teataja*, 18.12., lk 6–7.
- Kiisk, Harri 1993. Mis juhtus Balti Instituudis? – *Teataja*, 19.06., lk 2–3.
- Kiisk, Harri 1994a. On see eesti laulupidu? – *Teataja*, 18.06., lk 3.
- Kiisk, Harri 1994b. Üldlaulupeo kava asjus. Vastuseks Kuno Arengule. – *Teataja*, 13.08., lk 3.
- Kiisk, Harri 1994c. Laulupidu olgu laulupidu. – *Teataja*, 27.08., lk 3.
- Kiisk, Harri 1995. Ervin Pütsepa mälestuseks. – *Teataja*, 07.10., lk 3.
- Kiisk, Harri 1996a. ESTO 96 on käes! – *Teataja* 3.08., lk 2.
- Kiisk, Harri 1996b. Eugen Kapp heliloojana. – *Teataja*, 14.12., lk 6.
- Kiisk, Harri 1997a. Artur Kapp oratoorium „Hiib“. – *Teataja*, 28.06., lk 4.
- Kiisk, Harri 1997b. Artur Kapp ja eesti keel. – *Teataja*, 31.10., lk 4.
- Kiisk, Harri 1999a. Miks alahinnatakse eesti muusikat? „Nahkhiir“ ning „Porgi ja Bess“ Eesti Vabariigi aastapäeva aktusel Stockholmis. – *Teataja*, 23.01., lk 1.
- Kiisk, Harri 1999b. Eesti muusika alahindamisest. – *Teataja* 27.02., lk 7.
- Kiisk, Harri 1999c. Ingo Laasi mälestuseks. – *Teataja*, 27.03., lk 8.

2000. aastad

Kiisk, Harri 2000. Mida peab laulma noorus kodumaal? – *Vaba Eesti tähistel. Valimik tseensuurivaba eesti mõttelugu aastaist 1948–64*. Koost. ja toim. H. Grabbi, I. Iliste, V. Linnuste. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, lk 58–60.

Kiisk, Harri 2002. Eduard Tubin Mart Saarest. – *Rahvusvahelise Eduard Tubina Ühingu aastaraamat*, II. Koost. V. Rumessen. Tallinn, SE&JS, lk 137–139.

Aavik, Juhan 1954. Saateks. Eesti laulupeod. – *II eesti üldlaulupidu Rootsisis Stockholmis 26.–27. juunil 1954*. Toim. H. Kiisk. Uppsala: Eesti Lauljaskond Rootsisis, lk 4–6.

Aavik, Juhan 1957. Eesti muusika arengu piirjooni. – *Minu varamu. Koguteos noortele eesti kultuuritegelastelt*. Toronto: Eesti Gaidid Paguluses, lk 82–88.

Aavik, Juhan 1965–1969. *Eesti muusika ajalugu*, 1–2. Stockholm: Eesti Lauljaskond Rootsisis.

Aavik, Juhan 1969. *Eesti muusika ajalugu*, 3–4. Stockholm: Eesti Lauljaskond Rootsisis.

Arjakas, Küllö 2001. Aarne Rubeni raamatu ajalooline taust. – Aarne Ruben. *Vares-Barbaruse valitsus*. Tallinn: SE&JS, lk 210–231.

Arro, E., Kõrvits, H., Velmet, A. (koost.) 1950. *Laulik*, I. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.

Arro, E., Kõrvits, H., Velmet, A. (koost.) 1951a. *Laulik*, II. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.

Arro, E., Kõrvits, H., Velmet, A. (koost.) 1951b. *Laulik*, III. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.

Arumäe, Heino 2002. Ääremärkusi Vares-Barbaruse valitsuse asjus. – *Tuna*, nr 1, lk 133–137.

Beekman, Vladimir 1956. Rootsi märkmikust. – *Looming*, nr 10, lk 1453–1473.

Eesti kirjanduse ajalugu, 4. köide, 1. raamat. Aastad 1917–1929. Toim. Endel Sõgel jt. Tallinn: Eesti Raamat 1981.

Eesti kirjanduse ajalugu, 4. köide, 2. raamat. Aastad 1930–1940. Toim. Endel Sõgel jt. Tallinn: Eesti Raamat 1984.

EMBL 2007 = *Eesti muusika biograafiline leksikon*, 1. köide A–M. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus 2007.

EMBL 2008 = *Eesti muusika biograafiline leksikon*, 2. köide N–Y. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus 2008.

EMBL 1990 = *Eesti muusika biograafiline leksikon*. Tallinn: Valgus 1990.

Erelt, Pekka 2001. Wallenbergile said saatuslikuks baltlased. – *Eesti Ekspress*, 18.01., <http://www.epl.ee/news/eesti/ee-wallenbergile-said-saatuslikuks-baltlased.d?id=50861856>

Frick, Lennart 1993. Inetu laimulevitamine. Ebakriitiline teave esitab valesid Balti Instituudi kohta. – *Päevaleht*, 09.06.

Hall, Fred 1948. Eesti muusikat kuulates. – *Our Life*, nr 6, juuni, lk 26.

Heikinheimo, Seppo 1997. *Mätämunan muistelmat*. Helsinki: Otavan Kirjapaino.

Hirvesoo, Avo 1996. *Kõik ilmalaanen laiali. Lugu eesti pagulasmuusikutest*. Tallinn: AS Kupar.

Horm, Arvo 1995. Teataja kroonika 1944–1994. – *Pool sajandit eestlust paguluses*. Teine trükk. Stockholm: Teataja.

Ignats, Ülo 1993. Balti Instituut: „Mitu juhatuse liiget oli KGB teenistuses“. – *Päevaleht*, 01.06.

Iliste, Ivo 1957. Kriitilisi mõtteid eesti pagulaskirjandusest. – *Teataja*, 02.03., lk 4.

Iliste, Ivo 1957. Kriitilisi mõtteid eesti pagulaskirjandusest. Meie kirjanduse stagnatsioon (järg). – *Teataja*, 02.03., lk 5.

Iliste, Ivo [interjuu temaga] 1989. Ivo Iliste toimetuses külas. – *Kultuur ja Elu*, nr 4, lk 22–24.

- Iliste, Ivo 1993. Uue aja ajalugu – endise aja viisi. – *Päevaleht*, 14.06.
- Järvi, Neeme 2000. Kallis Harri Kiisk! – *Teataja*, 17.06., lk 4b.
- Jürjo, Indrek; Teet Veispak 1993a. „Ei maksa silmatorkavalt soosida, las vaikselt kosub.“ Balti Instituut – mõra balti pagulasühiskonnas. – *Päevaleht*, 31.05.
- Jürjo, Indrek; Teet Veispak 1993b. Veel Balti Instituudist ja VEKSA-st. – *Päevaleht*, 21.06.
- Jürjo, Indrek 1996. *Pagulus ja Nõukogude Eesti: vaateid KGB, EKP ja VEKSA arhiividokumentide põhjal*. Tallinn: Umara.
- Kalmaru, Margus 1999. Hr. Kiisk nuriseb. – *Teataja*, 27.02., lk 2.
- Kangro, Bernhard 1989. *Eesti kirjakuulutaja eksiilis. Biblio- ja biograafiline teatmik aastaist 1944–1986*. Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv.
- Kasemets, Anton 1937. *Eesti muusika arenemislugu*. Tallinn: Eesti Lauljate Liit.
- Kiiver, Veikko 1997. Teataja Harri Kiisk 75. – *Teater. Muusika. Kino*, nr 12, lk 62–71.
- Klas, Eri 1999. *Kes ma olen?* Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus.
- Kolk, Raimond 1980. *Tuulisui ja teised. Märkmeid aastaist 1945–1950*. Stockholm: Teataja kirjastus.
- Kompus, Hanno 1997. Harri Kiisk 75! – *Teataja*, 25.11., lk 4.
- Kordes, Rein 1980. *Eesti emigrantide saatusaastad*. Kolmas osa. Tallinn: Perioodika.
- Kriisa, Agu 1997. Täpsustusi ja õiendusi Indrek Jürjo raamatule. – *Eesti Päevaleht*, 30.01, lk 8.
- Kronberg, Janika 2004. Ajaleht „Teataja“ 1944–2002. – Olev Mikiver, *Heites pilku tagasi. Vesteid ajalehest „Teataja“*. Loomingu Raamatukogu, nr 29–30. Tallinn: Perioodika AS, lk 105–128.
- Kubu, Mert 2000, 2004. *Sverige och Estland. Rootsia ja Eesti*. Stockholm: Svenska Institutet.
- Kuldkepp, M. 1956. Inimkaotused punasel aastal. – *Eesti riik ja rahvas II maailmasõjas*, III. Toim. R. Maasing, E. Blumfeldt, H. Kauri, V. Pekomäe. Stockholm: EMP, lk 228–234.
- Kures, Voldemar (pseudonüüm Fakt) 1964b. „Uue sugupõlve“ aktusel. Muljeid New Yorgi sümposionilt. – *Eesti Päevaleht*, 23.12., lk 1–2.
- Kures, Voldemar (pseudonüüm Fakt) 1964a. „Uue põlve ülesanded“ ja vaated ühe koosoleku peeglis. – *Eesti Päevaleht*, 24.12., lk 1–2.
- Kures, Voldemar 2006. *Seitsme lukuga suletud raamat*. II köide. Tartu: Kirjastus „Ilmamaa“.
- Kures, Voldemar 2008. *Seitsme Lukuga suletud raamat*. IV köide. Tartu: Kirjastus „Ilmamaa“.
- Kures, Voldemar 2009. *Seitsme lukuga suletud raamat*. V köide. Tartu: Kirjastus „Ilmamaa“.
- Käärrik, Kaljo 2002. Kuidas Harri Kiisk töötas. – *Teataja*, 14.12., lk 8.
- Kümmel, Toomas 1993. Balti Instituut, KGB ja ENSV Teaduste Akadeemia. – *Eesti Aeg*, 16.06.
- Küng, Andres 1993. Balti Instituut, KGB ja teised. – *Päevaleht*, 6., 9., 12.07.
- Lina, Jüri 1993. Balti Instituut Rootsis oli KGB variatsioon. – *Eesti Aeg*, 26.05.
- Linask, Jüri 1989. Ülemaailmne eestluse mõttesild – mõtteid kodumaalt külalistele ESTO 88-lt. – *Edasi*, 25.01., lk 1 ja 4.
- Leichter, Karl 1937. *Eesti helitööd. Nimekiri ühes ülevaatega eesti muusika arenemisest*. Tallinn: Kultuurkapitali Helikunsti Sihtkapitali väljaanne.
- Leichter, Karl 1937. *Enneiseisvusaegsest arengust. – Kakskümmend aastat eesti muusikat. 1918–1938*. Toim. K. Leichter. Tallinn: Eesti Akadeemilise Helikunstnike Seltsi väljaanne nr 5, lk 7–9.
- Lepnurm, Hugo 1997. Väärt tegu. – *Sirp*, 22.08., lk 14.

- Lippus, Urve 2008. Eesti muusika kaotused Nõukogude okupatsiooni läbi. – *Kannatuste aastad 1940–1941*, 1. vihik. Tallinn: Sihtasutus Valge Raamat, lk 175–211.
- Loit, Aleksander 2001. Balti teaduskonverentsid Stockholmis 1970–1990. – *Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi XXXI*. Toim. K. Kalling. Tartu, lk 76–94.
- Mattisen, Tiina 1997. „Hiioob“, armuaja kingitus. – *Sirp*, 22.08., lk 14.
- Meikop, K., Rimmelgas, J., Äro, J. (toim.) 1969. VI Eesti Üldlaulupidu Rootsist: Eesti üldlaulupidude 100-aasta juubeli tähistamiseks 24. mail 1969. a. Stockholm: Eesti Lauljaskond Rootsist.
- Mikiver, Ilmar 2000. Harri Kiiska ei ole enam. – *Teataja*, 17.06., lk 5a.
- Mikiver, Ilmar 2002. Mälukilde „Teatajast“ 1944–1954. – *Teataja*, 14.12., lk 3.
- Mikk, Arne 1992. Ühe aatemehe juubeliks (Harri Kiisk 70). – *Teataja*, 19.12., lk 7.
- Mikk, Arne (koost.) 1997. *Harri Kiisk Eesti muusikast ja muusikutest. Valik artikleid*. Tallinn: Estonia Selts.
- Mikk, Arne 2000. *Katkenud laulukaar. Estoonlaste muusikalavastused Stockholmis 1946–1958 (Kõrvalpõigetega ette- ja tahapoole)*. Tallinn: Estonia Selts.
- Mikk, Arne 2002. Harukordne Harri Kiisk. – *Teataja*, 14.12., lk 4.
- Milits, Aleks 1993. Balti Instituut oli KGB pesa. – *Eesti Ekspress*, 28.05.
- Mägi, Arvo 2002. Harri Kiisk seltskonnas. – *Teataja*, 14.12., lk 4.
- Mägi, Arvo 2002. Harri Kiisk saanuks kaheksakümneks. – *Eesti Päevaleht*, 12.12., lk 9.
- Normet, Sirje 1997. Hiioobi sõnum eesti rahvale. – *Kultuurimaa*, 20.08., lk 8.
- Nõu, Enn 1976a. *Lõigatud tiibadega: (I maksuraamat)*. Romaan armastusest. Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv.
- Nõu, Enn 1976b. *Pärandusmaks: (II maksuraamat)*. Romaan armastusest. Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv.
- Nõu, Enn 2004. Eesti pagulasvalitsus 1944–1988. – *Töötan ustavaks jääda. Eesti Vabariigi Valitsus eksilis 1944–1992*. Koost. ja toim. M. Orav ja E. Nõu. Tartu: EKS, lk 92–151.
- Ojakäär, Valter 2008. *Sirp ja saksofon. Eesti levimuusika ajaloost*, 3. Tallinn: Kirjastus Ilo.
- Ojamaa, Triinu 2011. *60 aastat eesti koorilaulu multikultuurses Torontos. 60 Years of Estonian Choral Singing in Multicultural Toronto*. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseumi Teaduskirjastus.
- Ojaveski, T., Puust, M., Põldmäe, A. 2002. *130 aastat eesti laulupidusid*. Talmar ja Põhi.
- Olesk, Ilmar 2000. Minu koostöö Teatajas Harri Kiiskiga. – *Teataja*, 17.06., lk 5a.
- Olesk, Sirje 1999. Kahe Eesti kahekõne. – *Looming*, nr 5, lk 738–755.
- Olt, Harry 1972. *Modern Estonian Composers*. Tallinn: Kodumaa.
- Paju, Otto ja Ingrid 2000. Harri Kiisk = Teataja. – *Teataja*, 17.06., lk 4b.
- Paljasmaa. Aivo 1997. Vardo Rumesseni Hiioobi-monoloog. – *Kultuurimaa*, 20.08., lk 7.
- Pisuke, Alfred 1991. Harri Kiisk – tänavune laureaat. – *Rahvuslik Kontakt*, 2 (130), lk 29–32.
- Pisuke, Alfred 1997. Kauaaegne koostöö. – *Teataja* 25.11., lk 5.
- Põldmäe, Rudolf 1969. *Esimene Eesti üldlaulupidu 1869*. Tallinn: Eesti Raamat.
- Põldmäe, Rudolf 1976. *Kaks laulupidu 1879–1880*. Tallinn: Eesti Raamat.
- Randalu, Ivalo 1997a. Kas tuleb taasavastamine. – *Sirp*, 08.08., lk 12.
- Randalu, Ivalo 1997b. Üks päev Neeme Järvi elus. – *Sõnumileht*, 15.08., lk 3.
- Randalu, Ivalo 2011. *Olav Roots – kauge geenius. – Reisid suurde muusikasse. Olav Roots – kirjad, päevikud, mälestused. Elavik*, 13. Koost. E. Kuljus. Tallinn: Eesti Teatri- ja Muusikamuuseum.
- Rebas, Aho ja Lehes, Toomas (toim.) 1983. *Estival 83. Eesti Päevad Rootsist*. Göteborg.

- Reinans, A[lur] 1993. Balti Instituut. – *Eesti Päevaleht*, 28.05., lk 2.
- Roots, Velli 1994. „Aga elu jäi alles,“ ütleb Harri Kiisk. – *Kultuur ja Elu*, nr 6, lk 24–29.
- Rumessen, Vardo 2003. *The Works of Eduard Tubin. Thematic-Bibliographical Catalogue of Works*. Tallinn–Stockholm: International Eduard Tubin Society, Gehrman's Musikförslag.
- Rumessen, Vardo 2010. *Lisandusi eesti muusikaloole*. Tallinn: Estonian Classics ja Olion.
- Saluäär, Anu 2011. Rootsi Tuglas 100. – *Looming*, nr 5. http://www.looming.ee/?archive_mode=article&articleid=657
- Seim, Jaan 1973. Stockholmi Eesti Naiskoori kontsert. – *Teataja*, 13.05., lk 5.
- Sinilind, Sirje (pseudonüüm) 1984. *Viro ja Venäjä: havaintoja Neuvostoliiton kansallisuuspolitiikasta Virossa 1940–1984*. Helsinki: Alea-Kirja.
- Štšegolev, L. 1962. Kolm tundi ovatsioone. Nõukogude kunsti triumf. – *Rahva Hääl*, 01.08., lk 6.
- Susi, Heino (toim.) 1984. *Metsaülilikool 1967–1982*. Toronto.
- Terras, Aleksander 2000. In memoriam Harri Kiisk. – *Teataja*, 17.06., lk 4a.
- Terras, Aleksander 2002. Põhiseadusliku riigikorra taastamine Eestis. – *Teataja*, 15.06., lk 2.
- Toi, Roman 1948. Eesti Muusikanädal. – *Our Life*, nr 5, mai, lk 8.
- Toi, Roman 2007. *Kaunimad laulud pühendan sull'. Mälestused*. Toronto-Viljandi.
- Vahter, Artur 1960. Üldlaulupeod. – *Nõukogude Eesti muusika. Artiklite kogumik*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, lk 143–170.
- Vahter, Artur 1965. Laulupeod kapitalismiperioodil. – *Lauluga läbi aegade: laulupidude ajaloo*. Koost. A. Tamarkin. Tallinn: Eesti Raamat, lk 7–129.
- Vaska, Lauri 1997. Tervitus Harri Kiiskile. – *Teataja*, 25.11., lk 5.
- Vaska, Lauri 2002. *Riiklik õppeasutus Inglise Kolledž*. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Viirlaid, Arved 1965. *Kustuvad tuled*. Romaan. Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv.
- Äro, Johannes 1969. Üksteistkümmend üldlaulupidu. – *VI Eesti Üldlaulupidu Rootsisis: Eesti üldlaulupidude 100-aasta juubeli tähistamiseks 24. mail 1969. a. Toim. K. Meikop, J. Rummelg, J. Äro*. Stockholm: Eesti Lauljaskond Rootsisis.

Kontserdikavad

- Kava UFJS 1951 = Union av Fria Journalister i Sverige. Konsert. Konserthusets Stora Sal, Stockholm, söndagen den 21 oktober 1951.
- Kava UES 1951 = Upsala Eesti Segakoori kontsert. Upsala, Värmlands Nation, 21. jaanuar 1951.
- Kava SEN 1987 = Stockholmi Eesti Naiskoori kontsert. Stockholm, Medborgarhuset'i suur saal, 10.05.87.
- Kava EKK 1973 = Juhan Liiv helis ja sõnas. Kava. 7. oktoobril 1973 Stockholmis Medborgarhuset'is.

Arhiivi viited

- ETMM, f. M483, s. 1/14 = Malco (Malko) telegramm Kiisale. Sydney, 16.05.58.
- ETMM, f. M483, s. 1/6 = Eesti Kooriühingu kiri Harri Kiisale 29. november 1990.
- ETMM, f. M483, s. 1/6b = Harri Kiisa kiri Venno Laulule 13. detsembril 1990.
- ERA.4935.1.35. = Eesti Rahvusfondi välispropaganda tegevuse kava (1949/59).

ERA. R-2249, n:1, s:10, lk 64 = Väliseestlastega Kultuurisidemete Arendamise Komitee esimehele E. Jaanistele. Mõningaid tähelepanekuid ja ettepanekuid seoses välis-eestlastele mõeldud propaganda arendamisega. Juhan Kahk, 07.08.67, lk 63–67.

ERA. R-2249, n:1, s:34 = Väliseestlastega Kultuurisidemete Arendamise Komitee põhiliste ürituste temaatiline plaan 1969. aastaks, lk 1–2.

R-2249, n:1, s:155 = Väliseestlastega Kultuurisidemete Arendamise Komitee informatsioonimaterjalide levitamine, lk 13.

Intervjuud

Aavik, intervjuu 12.06.82 = Harri Kiisa intervjuu Juhan Aavikuga. Stockholm, 12.06.82. EKLA reg. 2012/122.

Areng, intervjuu 20.05.10 = Triinu Ojamaa intervjuu Kuno Arenguga. Tallinn, 20.05.10.

H. Kiisk, intervjuu 1987 = Tõnu Kaljuste intervjuu Harri Kiisaga. Stockholm, 1987.

H. Kiisk, intervjuu 1997 = Aune Valgu ja Kristel Karu-Kletteri intervjuu Harri Kiisaga. Stockholm, 1997.

H. Kiisk, intervjuu 08.05.97 = Veikko Kiiveri intervjuu Harri Kiisaga. Stockholm, 08.05.97.

Ilves, intervjuu 31.08.12 = Triinu Ojamaa intervjuu Toomas Hendrik Ilvesega. Tartu, 31.08.12.

Järvi, intervjuu 08.–13.09.84 = Andres Raudsepa intervjuu Neeme Järviga. Toronto, 8.–13. 09.84. Intervjuu allikas: ESTO '84 Raadio (raadiojaam CHIN). CD, koostaja A. Raudsepp.

Järvi ja M. Kiisk, intervjuu 03.09.12 = Triinu Ojamaa intervjuu Neeme Järvi ja Maria Kiisaga. Tallinn, 03.09.12.

Klas ja M. Kiisk, intervjuu 01.09.12 = Triinu Ojamaa intervjuu Eri Klasi ja Maria Kiisaga. Tallinn, 01.09.12.

Lepik von Wirén, intervjuu 09.07.12 = Triinu Ojamaa intervjuu Aino Lepik von Wiréni ja Jorma von Wiréniga. Tallinn, 09.07.12.

M. Kiisk, intervjuu 11.09.11 = Triinu Ojamaa intervjuu Maria Kiisaga. Stockholm, 11.09.11.

M. Kiisk, intervjuu, 16.06.12 = Triinu Ojamaa intervjuu Maria Kiisaga. Tallinn, 03.09.12.

M. Kiisk, intervjuu, 01.09.12 = Triinu Ojamaa intervjuu Maria Kiisaga. Tallinn, 03.09.12.

M. Kiisk, intervjuu, 03.09.12 = Triinu Ojamaa intervjuu Maria Kiisaga. Tallinn, 03.09.12.

Mikk, intervjuu 13.07.12 = Triinu Ojamaa intervjuu Arne Mikuga. Tallinn, 13.07.12.

Puusepp, intervjuu 12.09.11 = Triinu Ojamaa intervjuu Lola Puusepaga. Stockholm, 12.09.11.

Tormis, intervjuu 13.09.12 = Triinu Ojamaa intervjuu Veljo Tormisega. Tartu, 13.09.12.

Tubin, intervjuu 12.06.82 = Harri Kiisa intervjuu Eduard Tubinaga. Stockholm, 12.06.82. EKLA reg. 2012/122.

e-kirjad

Andres Raudsepa e-kiri Triinu Ojamaale 04.10.12.

Irene Kiisa e-kiri Triinu Ojamaale 13.10.12.

Hain Rebase e-kirjad Triinu Ojamaale 24.09.12 ja 26.10.12.

Enn Nõu e-kiri Kanni Labile 23.09.12.

Tiina Mark-Berglundi e-kiri Janika Kronbergile 30.10.12.

INDEKS

- Aadli (Rebas), Mare** (1941) Rootsi Raadio eestikeelsete saadete toimetaja, tõlkija – 40
- Aarike, Juhan** – 49
- Aav, Evald** (1900–39) eesti helilooja – 27, 52, 82–3, 86, 95, 171
- Aavik, Johannes** (1880–1973) eesti keeleteadlane, Nõuk. okupats. ajal eksiilis – 70
- Aavik, Juhan** (1884–1982) eesti helilooja ja koorijuht, Nõuk. okupats. ajal eksiilis – 19, 22, 27, 34, 45, 52, 56–9, 73, 82, 84, 92, 154, 181
- Aavik, Linda J.** Aaviku tütar – 57
- Abenius, Folke** (1933) rootsi ooperilavastaja – 55
- Adson, Artur** (1889–1977) eesti luuletaja ja näitekirjanik, Nõuk. okupats. ajal eksiilis – 9, 26, 70, 101
- Åhlén, C.-G.** rootsi muusikaarvustaja – 37
- Åhlén, Waldemar** (1894–1982) rootsi helilooja, organist ja muusikaõpetaja – 88
- Aimre, Lembit** (1902–?) eesti laulja, Nõuk. okupats. ajal eksiilis – 157
- Ainso, Heino** (1937) – 47, 174
- Airik-Priuhka, Silvia** (1926) eesti tõlkija ja prosaist, Nõuk. okupats. ajal eksiilis – 103
- Aisenstadt, Ksenja** Tallinna Konservatooriumi direktori kt 1940–41 – 57
- Aizsilnieks, Arnold** läti majandusteadlane eksiilis, Balti Instituudi liige kuni 1981 – 120
- Akker, Jaak** (1954) Rootsi Eestlaste Liidu esimees 2006–12 – 12
- Aleksandrov, Boris** (1905–94) vene helilooja – 86
- Alfvén, Hugo** (1872–1960) rootsi helilooja ja dirigent – 89
- Allroth, Gun Margareta** (1937) rootsi teleajakirjanik – 146
- Alumäe, Vladimir** (1917–79) eesti viiuldaja, Tallinna Konservatooriumi professor ja rektor – 57
- Alvarez, Carlos** hispaania luuletaja – 110
- Anderson, Elmar** (1898–1996) eesti advokaat, Nõuk. okupats. ajal eksiilis, Estonia Seltsi asutajaliige Rootsis – 171
- Andresen, Nigol** (1899–1985) eesti kirjanik, kirjandusteadlane ja poliitik – 74, 85, 124, 126, 141
- Ansberg, Aleksander** (1909–75) Eesti NSV riigitegelane – 84, 92
- Arder, Aleksander** (1894–1966) eesti laulja ja pedagoog – 60
- Ardna, Priit** (1892–1981) eesti helilooja, Nõuk. okupats. ajal eksiilis – 34, 95
- Areng, Kuno** (1929) eesti koorijuht – 51–4, 61, 66, 89–94, 149
- Arro, Edgar** (1911–78) eesti helilooja – 52
- Arumaa, Peeter** (1900–82) eesti keeleteadlane, Nõuk. okupats. ajal eksiilis – 121
- Arumäe, Heino** (1928) eesti ajaloolane – 124
- Arutunjan, Aleksandr** (1920–2012) armeenia helilooja – 52
- Asker, Björn** (1941) rootsi ooperilaulja – 27
- Attlee, Clement Richard** (1883–1967) Ühendkuningriigi peaminister 1945–51 – 32
- Aumere, Zelia** (1919–98) eesti viiuldaja, Nõuk. okupats. ajal eksiilis – 19, 25, 28, 44
- Aun, Karl** (1914–95) eesti õigus- ja riigiteadlane, Nõuk. okupats. ajal eksiilis – 109
- Avesson, Lembit** (1925–2008) eesti helilooja, Nõuk. okupats. ajal eksiilis – 51, 63, 88, 111, 114
- Bach, Johann Sebastian** (1685–1750) saksa helilooja – 179, 181
- Backman, Hjalmar** (1882–1935) soome helilooja – 88
- Balodis, Agnis Imārs** (1932–94) läti ajaloolane eksiilis, Balti Instituudi liige kuni 1981 – 120
- Balodis, Francis** (1882–1947) läti arheoloog ja egiptoloog eksiilis – 105
- Bartók, Béla** (1881–1945) ungari helilooja – 33, 47
- Beethoven, Ludwig van** (1770–1827) saksa helilooja – 30, 34, 46, 54, 59, 74, 88, 148, 165
- Belle, Marie-Paule** (1946) prantsuse pianist, lauljatar ja helilooja – 89

Benkers, W. – 131
Berg, Alban (1885–1935) austria helilooja – 33
Beria, Lavrenti (1899–1953) NSV Liidu Siseasjade Rahvakomissariaadi ülem – 76, 140–1, 145
Betlem, Helmi (1910–2001) eesti laulja ja pedagoog, Nõuk. okupats. ajal eksiilis – 15, 25, 46, 156
Bevan, Aneurin (1897–1960) Briti poliitik – 142
Binsol, Vladimir (1827–?) Eesti I Riigikogu liige – 142
Bizet, Georges (1838–75) prantsuse helilooja – 55
Bjälkeskog, Lars (1938) H. Kiisa tütre Maria abikaasa – 173, 184
Blomdahl, Karl-Birger (1916–68) rootsi helilooja ja dirigent – 127
Blumberga, Zaiga läti arheoloog eksiilis, Balti Instituudi liige kuni 1981 – 120
Brežnev, Leonid (1906–82) Nõukogude Liidu riigijuht – 53
Brieditis, Leo Janis (1922–2008) läti kunstnik eksiilis – 119
Britten, Benjamin (1913–76) inglise helilooja – 32, 34, 37–8, 60, 69–73, 148–9, 165
Brodski, Isaak (1883–1939) vene kunstnik – 126
Bulganin, Nikolai (1895–1975) NSV Liidu riigitegelane Hruštšovi valitsusajal – 142
Chagall, Mark (1887–1985) vene-juudi päritolu prantsuse kunstnik – 24, 127
Cherubini, Luigi (1760–1842) itaalia helilooja – 54, 89
Chopin, Frédéric (1810–49) poola helilooja – 23
Churchill, Winston (1874–1956) Briti poliitik ja peaminister – 32
Corelli, Arcangelo (1653–1713) itaalia helilooja – 25
d'Albert, Eugen (1864–1932) saksa helilooja – 27
Dali, Salvador (1904–89) hispaania maalikunstnik – 126–7
Debussy, Achille Claude (1862–1918) prantsuse helilooja – 30, 47
Donizetti, Gaetano (1797–1848) itaalia helilooja – 55
Dunajevski, Isaak (1900–55) vene helilooja – 50, 74, 85–6
East, Michael (u. 1580–1648) inglise helilooja – 88
Ehin, Andres (1940–2011) eesti luuletaja – 112
Eichfuss-Atvars, Helmārs (1912–70?) – 146
Ekelöf, Gunnar (1907–68) rootsi luuletaja – 127
Eksell, Ingrid – 27, 180
Eller, Heino (1887–1970) eesti helilooja – 17, 31, 37, 40, 63–5, 70, 147, 154
Enno, Ernst (1875–1934) eesti luuletaja – 79–80, 179, 181
Enquist, Per Olov (1934) rootsi kirjanik – 145, 151
Erlander, Tage (1901–85) Rootsi peaminister 1946–69 – 142, 146
Ernesaks, Gustav (1908–1993) eesti helilooja ja koorijuht – 61, 74, 83, 87, 89, 92, 95, 111, 114
Evtar, Evi Raadio Vaba Euroopa toimetaja – 169
Filippenko, Arkadi (1912–83) ukraina helilooja – 86
Franco, Francisco (1892–1975) Hispaania riigipea 1939–75 – 110, 112, 138, 145
Fredriksson, Gunnar (1930) rootsi ajakirjanik – 123, 143–5, 150
Freiberg, Karl Oskar (1894–1941) eesti ajakirjanik ja riigitegelane – 142
Frick, Lennart (1939) rootsi kirjanik ja ajakirjanik – 107–8, 110
Frykberg, Sten (1910–83) rootsi dirigent ja helilooja – 115
Furtwängler, Wilhelm (1886–1954) saksa dirigent – 98, 185
Gailit, August (1891–1960) eesti kirjanik, Nõuk. okupats. ajal eksiilis – 37, 70, 133
Gaitskell, Hugh (1906–60) Briti leiboristide juht – 142
Garaguly, Carl von (1900–84) ungari dirigent ja helilooja – 25
Germanis, Uldis (1915–97) läti ajaloolane eksiilis, Balti Instituudi liige kuni 1981 – 120
Gershwin, George (1898–1937) ameerika helilooja – 55
Glier, Reinhold (1875–1956) vene helilooja – 86
Godzinsky, George de (1914–94) vene-soome helilooja ja dirigent – 23
Gogol, Nikolai (1809–52) vene kirjanik – 136
Gorbulsis, Benjaminas (1925–86) leedu helilooja – 86
Grabbi, Hellar (1929) eesti toimetaja ja kriitik, Nõuk. okupats. ajal eksiilis – 10

Green, Arnold (1920–2011) Eesti NSV riigitegelane – 63, 168
Grieg, Edvard Hagerup (1843–1907) norra helilooja – 30, 32, 38–9
Grigutis, J. Leedu NSV riigitegelane – 119
Grünthal, Timotheus (1893–1955) eesti poliitik, Nõuk. okupats. ajal eksilis – 9
Gustav VI Adolf (1882–1973) Rootsi kuningas – 142
Gustavson, A. Rahvusvahelise Tööorganisatsiooni Eesti tööliste esindaja 1930. aastail – 142
Hagberg, Hilding (1899–1993) Rootsi kommunistliku partei juht 1951–64 – 25, 122–3, 127–9, 137–8
Hall, Fred – saksa muusikakriitik 51
Hallap, Priit (1906–63) eesti ooperilaulja, Nõuk. okupats. ajal eksilis – 28
Halle, Adam de la (1237?–88) prantsuse trubaduur – 105
Haman, Artur (vt Tuldava, Juhan)
Haydn, Franz Joseph (1732–1809) austria helilooja – 34, 40, 46, 59, 148,
Heikinheim, Seppo Erkki Sakari (1938–97) soome muusikateadlane ja -kriitik – 43
Heinmets, Robert (1906–92) eesti helilooja, Nõuk. okupats. ajal eksilis – 83, 95
Hermann, Karl August (1851–1909) eesti helilooja – 52, 84, 86, 88, 90–1, 93–4,
Hermansson, Carl-Henrik (1917) Rootsi kommunistliku partei juht 1964–75 – 142
Heuer, Gregor (1915–39) eesti helilooja, emigreerus Saksamaale – 153, 181
Hiir, Erni (1900–89) eesti luuletaja – 76
Hiir, Randar (1928–84) KGB vanemohvitser, VEKSA Ühingu sekretär – 163–4
Hindemith, Paul (1895–1963) saksa helilooja – 24, 33, 37, 70, 126
Hindrey, Karl August (1875–1947) eesti kirjanik – 98
Hiob, Johannes (1907–42) eesti helilooja ja organist – 83, 95
Hirvesoo, Avo (1935) eesti muusikateadlane – 52
Hitler, Adolf (1889–1945) saksa riigikantsler – 33, 138, 168
Holminov, Aleksandr (1925) vene helilooja – 50, 52, 86–7
Horm, Arvo (1913–96) eesti poliitik ja ajakirjanik, Nõuk. okupats. ajal eksilis – 9, 13–4, 104, 161, 163
Horm, Peeter – 172
Hruštšov, Nikita (1894–1971) NSV Liidu Kommunistliku Partei KK I sekretär 1953–64 – 76, 123, 134, 136, 138, 139, 142–3, 150
Händel, Georg Friedrich (1685–1759) saksa helilooja – 83, 172
Härma, Miina (1864–1941) eesti helilooja – 81, 86, 91, 182
Ignats, Ülo (1951–2011) eesti ajakirjanik eksilis, EPL peatoimetaja 1994–2011, ERF-i esimees – 116, 118
Iliste, Ivo (1935–2002) eesti ajakirjanik ja tõlkija, Nõuk. okupats. ajal eksilis – 9, 14, 112, 116, 120–2, 164
Ilves, Toomas Hendrik (1953) poliitikaanalüütik, EV välisminister 1999–2002 ja president alat. 2006 – 15, 117, 151, 168–9, 172, 175
Ingel, Bernhard (1901–83) eesti ajakirjanik Teataja juures, Nõuk. okupats. ajal eksilis – 8, 11
Ird, Kaarel (1909–86) eesti lavastaja ja teatrijuht – 58–9, 115
Iter, Eduard – 123
Ivask, Astrid (1926) läti luuletaja eksilis, I. Ivaski abikaasa – 15
Ivask, Ivar (1927–92) eesti kirjandusteadlane ja luuletaja, Nõuk. okupats. ajal eksilis – 12, 109, 112
Ives, Charles (1874–1954) ameerika helilooja – 37, 69
Jaagu, Ingo Tiit (1945) kirikutegelane – 14
Jaks, Ilmar (1923) eesti kirjanik, Nõuk. okupats. ajal eksilis – 112
Jalakas, Rudolf (1914–97) eesti majandusteadlane, Nõuk. okupats. ajal eksilis – 121
Jannsen, Johann Woldemar (1819–90) eesti ajakirjanik, ärkamisaja kultuuritegelane – 79, 81
Jans, Johan (1880–1941) eesti poliitik ja publitsist – 142
Johanson, Leopold (1888–1942) eesti poliitik ja ajakirjanik – 142
Johansson, Karl Gustav (1895–1971) rootsi ajakirjanik – 127

Juht, Amanda (1900–88) eesti laulja eksilis, L. Juhti abikaasa – 95
Juht, Ludvig (1894–1957) eesti kontrabassimängija, emigreerus 1934 USA-sse – 25, 95
Jõe, Heino (1913–90) eesti ajakirjanik ja skauditegelane, Nõuk. okupats. ajal eksilis – 110–2
Jõeäär, Aleksander (1890–1959) eesti poliitikategelane – 126, 141, 144
Jõgi, Olev (1919–89) eesti kirjanduskriitik ja tõlkija – 139
Jänes, Harald Henno (1905–70) eesti pedagoog, Nõuk. okupats. ajal eksilis – 105
Järv, Madis – 108
Järvi, Lilian (Liilia) N. Järvi abikaasa – 40, 58, 177
Järvi, Neeme (1937) eesti dirigent – 15, 18, 20, 32, 36–44, 58–62, 67, 69, 147–9, 151, 156–7, 163–7, 170, 176–9, 181, 184–5
Jürisoo, Valdek – 180
Jürjo, Indrek (1956–2009) eesti ajaloolane – 108–9, 116, 117–9, 121
Jürme, Juhan (1896–1943) eesti helilooja – 53, 83, 86, 88, 92
Kaaman, L. – 48
Kafka, Franz (1883–1924) austria kirjanik – 134
Kahk, Juhan (1928–98) eesti ajaloolane, VEKSA juht – 23, 108–9, 117, 119
Kalam, Endel (1915–85) eesti violamängija ja dirigent, Nõuk. okupats. ajal eksilis – 60
Kaljuste, Tõnu (1953) eesti dirigent – 61, 94, 168–9, 181
Kalmaru, Margus – 54–5, 61
Kalmus, Ain (1906–2001) eesti kirjanik ja vaimulik, Nõuk. okupats. ajal eksilis – 112, 133
Kalninš, Bruno (1899–1990) läti ajaloolane eksilis, Balti Instituudi esimees – 109, 119–20, 122, 146
Kangro, Bernard (1910–94) eesti kirjanik ja kirjandusteadlane, Nõuk. okupats. ajal eksilis – 10, 12, 96, 99, 112, 134, 153
Kann, Herman (1919–?) eesti muusikategelane, Nõuk. okupats. ajal eksilis – 46
Kaplinski, Jaan (1941) eesti kirjanik – 112
Kapp, Artur (1878–1952) eesti helilooja – 18, 27, 29, 30–1, 35–7, 41, 44, 52–3, 59–63, 67, 70, 72, 81–3, 86, 88–91, 93–5, 153, 159–60, 165, 169–70, 177, 181–2
Kapp, Eugen (1908–96) eesti helilooja – 52, 58–9, 88, 92, 169
Kappel, Johannes (1855–1907) eesti helilooja – 81
Karindi, Alfred (1901–69) eesti helilooja ja koorijuht – 74–5, 78, 85, 88, 90, 94
Karjus, August (1906–70) eesti tõellist, Nõuk. okupats. ajal eksilis – 70
Karling, Sten (1906–87) rootsi kunstiteadlane – 12
Karlsson, Bengt soome helilooja – 154
Karotamm, Nikolai (1901–69) üks EK(b)P juhtfigure 1940–50. aastatel – 126–7, 141
Karriso, Eedo (Karlson, Eduard) (1907–82) eesti ooperilaulja, Nõuk. okupats. ajal eksilis – 22–3, 26–8, 157, 180
Karu-Kletter, Kristel (1971) eesti psühholoog – 171
Karuks, Urve (1936) eesti luuletaja, Nõuk. okupats. ajal eksilis – 112
Kasemets, Anton (1890–1978) eesti muusikateadlane, Nõuk. okupats. ajal eksilis – 34, 92
Kasemets, Udo (1919) eesti helilooja, Nõuk. okupats. ajal eksilis – 33–4, 51, 79, 88, 111, 114, 156
Kelder, Vallo – 106
Keppe, Otto (1903–87) eesti arhitekt – 143
Kettunen, Lauri (1885–1963) soome keeleteadlane – 70
Kiiksaar, Leili – 180
Kiilaspea, Ants (1909–74) eesti koorijuht – 76
Kiisk, Filip (1985) H. Kiisa tütre Irene poeg – 172–3
Kiisk, Ira (1922–90) H. Kiisa abikaasa – 40, 156–9, 164, 167, 176–9
Kiisk, Irene (1957) H. Kiisa tütar – 122, 156–7, 164, 171, 173
Kiisk, Maria (1953) H. Kiisa tütar – 39, 122, 148, 151, 156–8, 164–6, 168, 171–3, 178, 184, 186
Kiisk, Marie (1873–1942) H. Kiisa vanaema – 153
Kiisk, Marta (1903–1995) H. Kiisa ema – 153, 156, 158, 174, 186

Kiisk, Oskar jun (1987) H. Kiisa tütre Maria poeg – 172–3
Kiisk, Oskar sen (1867–1945) H. Kiisa vanaisa – 153
Kiisk, Roman (?–1987) H. Kiisa isa – 153
Kiisk, Simon (1989) H. Kiisa tütre Irene poeg – 172–3
Kint, Tõnis (1896–1991) Eesti Peaminister Vabariigi Presidendi ülesandeis 1970–90 – 14
Kionka, Riina (1960) eesti diplomaat, Euroopa Liidu Nõukogu ametnik – 169
Kippasto, Juta (1911–82) eesti pianist, Nõuk. okupats. ajal eksiilis – 23, 45
Kivi, M. (pseudonüüm) – 102–3
Klee, Paul (1879–1940) šveitsi kunstnik – 126
Kleimert, Dorrit (1938) rootsi ooperilaulja – 27
Klemperer, Otto (1885–1973) saksa dirigent – 78, 165, 185
Koba, Jadviga – 27
Koha, Jaan (1929–93) eesti helilooja – 111
Koit, Ülo (1925–96) eesti ajakirjanik, VEKSA esimees 1975–1985, KGB agent – 109, 119
Kolk, Raimond (1924–92) eesti kirjanik, Nõuk. okupats. ajal eksiilis – 9, 12–3, 20, 23, 25, 34, 102–3, 110, 112, 134, 136, 175, 177
Kolsar, Maret (1937) eesti koorijuhut – 89
Kompus, Hanno (1890–1974) eesti näitleja ja lavastaja, Nõuk. okupats. ajal eksiilis – 26, 28, 60
Kordes, Rein (vt Roolah, Andrus)
Kork, Arvi (1927–97) eesti kirjanik ja ajakirjanik, Nõuk. okupats. ajal eksiilis – 112
Kork, Jyri (1927–2001) eesti luuletaja, Nõuk. okupats. ajal eksiilis – 112
Kortelainen, Karl (1930) Eesti NSV Riikliku Julgeoleku Komitee esimees 1982–1990 – 108
Kreek, Cyrillus (1889–1962) eesti helilooja – 22, 30–1, 37, 52, 63, 70, 72, 82–3, 86, 91–2, 95, 105, 179, 182
Kriisa, Lembit (1919–2004) eesti kirjastaja ja ettevõtja, Nõuk. okupats. ajal eksiilis – 108, 119
Kronberg, Janika (1963) eesti kirjandusteadlane – 7, 161
Kross, Jaan (1920–2007) eesti kirjanik – 112
Krull, Diana (1930) eesti filoloog ja helilooja, Nõuk. okupats. ajal eksiilis – 111, 114
Kruus, Hans (1891–1976) eesti ajaloolane ja poliitik – 124–5, 141
Kukk, Jüri (1940–81) Tartu ülikooli õppejõud, vabadusvõitleja – 120, 122
Kull, Raimond (1882–1942) eesti helilooja ja dirigent – 88–92, 94, 184
Kumm, Lembit (1935) VEKSA Komitee vastutav sekretär ja aseesimees 1967–78 – 114
Kunileid, Aleksander (1845–75) eesti helilooja – 29, 52, 81, 86
Kures, Voldemar (1893–1987) eesti ajakirjanik, Nõuk. okupats. ajal eksiilis – 19–20, 25, 45, 47, 176
Kurlents, Alfred (1902–90) eesti kirjandusteadlane, Nõuk. okupats. ajal eksiilis – 101
Kurman, Juta (1912) eesti muusikaarvustaja, Nõuk. okupats. ajal eksiilis – 60
Kurvits, Johan (1894–?) eesti poliitik – 142
Kurvits, M. – 174
Kõrvits, Harri (1915–2003) muusikateadlane ja helilooja – 52
Kärm, Orest (1902–42) eesti poliitik ja majandustegelane – 125
Kärner, Aleksander (1880–1942) eesti poliitik, Riigikogu liige – 142
Kõörna, Arno (1926) eesti majandusteadlane – 117
Küng, Andres (1945–2002) eesti publitsist, Nõuk. okupats. ajal eksiilis – 110, 112, 116, 118
La Fontaine, Jean de (1621–95) prantsuse luuletaja – 136
Laaban, Ilmar (1921–2000) eesti kirjanik, Nõuk. okupats. ajal eksiilis – 11, 47, 103, 110, 133–4, 136, 164
Laaman, Ilona (1934) eesti luuletaja ja tõlkija, Nõuk. okupats. ajal eksiilis – 112, 114
Laan, Paul (1928) eesti luuletaja, Nõuk. okupats. ajal eksiilis – 112
Lager, Karl Fritjof (1905–73) rootsi poliitik, Ny Dag'i peatoimetaja – 127
Laht, Uno (1924) eesti luuletaja, prosaist ja publitsist – 163–4
Laid, Eerik (1904–61) eesti näitekirjanik ja prosaist, Nõuk. okupats. ajal eksiilis – 83, 97
Laid, Leonid Eesti Rahvusfondi tegelane, Eesti Kultuuri Koondise esimees – 10

Laid, Milvi (1906–76) eesti ooperilaulja, Nõuk. okupats. ajal eksiilis – 22–3, 28
Lang, Ants ETA/TASSi korrespondent – 163
Laretei, Heinrich (1892–1973) eesti diplomaat, poliitik ja sõjaväelane eksiilis – 7
Laretei, Käbi (1922) eesti pianist, Nõuk. okupats. ajal eksiilis – 21–2, 25, 40, 44
Larsson, Gunnar (1926) rootsi muusikateadlane, Balti Instituudi esimees – 108, 12
Leberecht, Hans (1910–60) eesti kirjanik – 111
Leetma, Lembit (1920–2001) eesti koorijuht, Nõuk. okupats. ajal eksiilis – 78, 183
Lehes, Toomas – 63
Leichter, Karl (1902–87) eesti muusikateadlane – 29, 30, 64–5, 154
Lejns, Atis (1942) läti poliitikaanalüütik eksiilis – 108
Lemba, Artur (1885–1963) eesti helilooja – 83, 95, 114
Lemberg, Adelaide (1904–86) eesti tõlkija, Teataja tegevtoimet. 1944, 1949–53, 1960–75 – 12, 13
Lender, Henno (1905–91) eesti kultuuriloolane, Nõuk. okupats. ajal eksiilis – 121
Lender, Meeta K. Tonkmanni tütar – 97
Lenin, Vladimir (1870–1924) Nõukogude Venemaa valitsusjuht – 24, 50, 52, 58, 73, 76–9, 87, 103, 126–8, 136, 144, 149, 151
Leontovitš, Mikola (1877–1921) ukraina helilooja – 86
Lepik von Wirén, Aino (1961) eesti diplomaat, A. ja K. Lepiku tütar, J. von Wiréni abikaasa – 15, 109, 163
Lepik, Asta (ka Priuhka-Lepik, Asta) (1923) Eesti Komitee naisseksiooni esinaine, K. Lepiku abikaasa – 15, 56, 57, 162, 163, 176, 177
Lepik, Kalju (1920–99) eesti luuletaja, Nõuk. okupats. ajal eksiilis – 9, 10, 12–14, 23, 37, 70, 101, 110, 112, 121, 134, 136, 159, 171, 172, 175, 177
Lepik, Ott (1952–58) A. ja K. Lepiku poeg – 186
Lepp, Hans (1950) kunstiteadlane ja diplomaat, Balti Instituudi liige – 119
Levin, Mai (1942) eesti kunstiajaloolane – 117
Liiv, Juhan (1864–1913) eesti luuletaja – 92, 113
Liiv, Toomas (1946–2009) eesti luuletaja ja kirjanduskriitik – 112
Lille, Eva (1941) soome estofiil, tõlkija ja kultuuritegelane – 166
Lille, Mart (1941) eesti pianist – 167
Lina, Jüri (1949) eesti kultuuritegelane – 116
Linask, Jüri (1939) Ülemaailmse Eesti Kesknõukogu juhatuse liige – 112
Linderot, Sven (1889–1956) Rootsi kommunistliku partei juht 1929–51 – 127
Linkhorst, Aksel (1912–1980) eesti diplomaat, Nõuk. okupats. ajal eksiilis – 8
Linnuste, Vahur (1925) eesti politoloog ja kultuuritegelane, Nõuk. okupats. ajal eksiilis – 112
Lippus, Urve (1950) eesti muusikateadlane – 28
Loit, Aleksander (1925) eesti ajaloolane, Nõuk. okupats. ajal eksiilis; Balti Instituudi aseesimees 1976–92 – 107, 108, 117, 120
Loorits, Oskar (1900–61) eesti folklorist, Nõuk. okupats. ajal eksiilis – 99
Luik, K. – 142
Lundkvist, Artur (1906–91) rootsi kirjanik – 123, 133, 135, 137, 151
Luts, Karin (1904–93) eesti kunstnik, Nõuk. okupats. ajal eksiilis – 12, 114
Luts, Oskar (1887–1953) eesti kirjanik – 70
Läte, Aleksander (1860–1948) eesti helilooja – 52, 81, 88, 90–1, 93–4
Lüdig, Mihkel (1880–1958) eesti helilooja – 30, 53, 72, 81, 83, 86, 182
Lüüs, Hele (1913–2012) eesti maastikuarhitekt, Nõuk. okupats. ajal eksiilis – 13
Maasing, Renate (1927) eesti laulja – 164
Madetoja, Leevi (1887–1947) soome helilooja – 54, 89, 93
Majak, Richard (1898–1984) EKP KK Partei Ajaloo Instituudi töötaja – 82
Maldur, Linda – 180
Maléter, Pál (1917–58) ungari vabadusvõitleja – 129
Malko, Nikolai (Malco) (1883–1961) vene-ukraina dirigent eksiilis – 21, 185

Maramaa, August (1881–1942) eesti ühiskonnategelane – 142
Marandi, Rein (1921–2003) eesti riigi- ja õigusteadlane, Nõuk. okupats. ajal eksiilis – 13, 2
Marguste, Anti (1931) eesti helilooja – 114
Mark, Aksel (1913) eesti poliitik, Nõuk. okupats. ajal eksiilis, Teataja toim. 1993–2002 – 9, 13, 15, 38
Mark, Heinrich (1911–2004) Nõuk. okupats. ajal eksiilis, peaminister Vabariigi Presidendi ülesandeis 1990–92 – 12, 14, 97, 98
Mark-Berglund, Tiina A. Marga tütar – 164
Mark-Hershey, Mari (1943–72) eesti poliitik, Nõuk. okupats. ajal eksiilis – 70
Martin, Julie – 153
Martna, Hans (1890–1941) eesti poliitik, Nõuk. okupats. ajal eksiilis – 142
Marx, Karl Heinrich (1818–83) saksa filosoof ja majandusteadlane – 33
Mathiesen, Maia – 48
Mathiesen, Mihkel (1918–2003) teede- ja majandusminister Eesti eksiilivalitsuses – 9
Mattheson, Johann (1681–1764) saksa helilooja – 25
Meikop, Kristjan – 48
Mendelssohn, George plaadifirma VOX asutaja ja direktor – 165
Mendelssohn-Bartholdy, Felix (1809–47) saksa helilooja – 33, 54, 88, 165
Meri, Lennart (1929–2006) eesti kirjanik, EV president 1992–2001 – 117, 159, 172
Metsala, Toomas (1926–2012) eesti rahvatantsulavastaja, Nõuk. okupats. ajal eksiilis – 39
Mihkelson, Johannes (1907–92) ametiühingutegelane, poliitilise elu korraldaja, Nõuk. okupats. ajal eksiilis – 9
Mihkelson, Mihkel (1899–1943) eesti riigitegelane – 142
Mikiver, Ilmar (1920–2010) eesti luuletaja ja ajakirjanik, Nõuk. okupats. ajal eksiilis – 11, 13, 15, 112, 180
Mikiver, Olev (1922–94) eesti kunstnik, Nõuk. okupats. ajal eksiilis – 8, 13, 114
Mikk, Arne (1934) eesti ooperilavastaja – 15, 18, 26, 29, 34, 38, 43, 63, 113, 115, 148–9, 151, 156, 159–60, 165, 169, 170–1, 182
Mikk, Reet (1933–2011) eesti vehkleja ja treener, A. Miku abikaasa – 170
Miller, Noldis – 118, 12
Molotov, Vjatseslav (1890–1986) NSV Liidu riigitegelane – 113, 124, 138–9
Moora, Rein (1926–2006) Teataja toimetuse sekretär 1955–60 ja kaastööline – 13
Mozart, Wolfgang Amadeus (1756–91) austria helilooja – 37, 46, 59, 70, 82, 184
Muradeli, Vano (1908–70) gruusia helilooja – 86–7
Mustonen, Andres (1953) eesti dirigent ja viiuldaja – 167
Mäe, Hjalmar (1901–78) Eesti Omavalitsuse juht 1941–44, Nõuk. okupats. ajal poliitik eksiilis – 139
Mägi, Arvo (1913–2004) eesti kirjanik ja kriitik, Nõuk. okupats. ajal eksiilis – 9, 10, 97, 99, 101, 104, 111, 121, 136
Mägi, Liidi A. Mägi abikaasa – 98
Mägiste, Julius (1922–78) eesti keeleteadlane, Nõuk. okupats. ajal eksiilis – 98
Mälk, August (1900–87) eesti kirjanik, Nõuk. okupats. ajal eksiilis – 10, 26, 98, 133
Mälk, Leini A. Mälgu abikaasa – 10
Mänd, Oskar (1901–68) eesti ajakirjanik, Nõuk. okupats. ajal eksiilis – 9, 26, 104
Männik, Maris (1945) eesti muusikateadlane – 78
Myrdal, Karl Gunnar (1898–1987) rootsi majandusteadlane, sotsioloog ja poliitik – 145
Naelapea, Kalle – 112
Naelapea, Valli – 47
Nagy, Imre (1896–1958) ungari vabadusvõitleja – 129
Naissoo, Uno (1928–80) eesti helilooja ja džässmuusik – 53, 114
Narma, Johannes (1888–1942) Eesti riigitegelane – 125
Neiland, Nikolais uudisteagentuuri APN juhataja Stockholmis – 119–20

Nerep, Verner (1895–1959) eesti dirigent ja helilooja, Nõuk. okupats. ajal eksiilis – 26, 28, 83, 86

Neuman, Leonhard (1885–1933) eesti laulja, koorijuht ja publitsist – 92

Ney, Gottlieb (1881–1973) eesti ajaloolane, Nõuk. okupats. ajal eksiilis – 140

Niedre, Laimons – 118

Niitvägi, Taivo (1955) eesti viuldaja – 167

Niklus, Mart (1934) eesti dissident ja vabadusvõitleja – 120, 122

Nirk, Endel (1925) eesti kirjandusteadlane – 12, 96–105, 115, 150

Normet, Leo (1922–95) eesti helilooja, muusikateadlane ja publitsist – 51, 114, 116, 156, 161–3

Normet, Sirje – 62

Norrby, Johannes (1938) rootsi koorijuht – 83

Novikov, Anatoli (1896–1984) vene helilooja – 87

Nõmmera, Ervin Jüri (1900–88) finantsminister Eesti eksiilvalitsuses, Teataja vastut. väljaandja 1953–85 – 9

Nõu, Enn (1933) eesti prosaist, Nõuk. okupats. ajal eksiilis – 9, 12, 14, 47, 111, 114

Nõu, Helga (1935) eesti proosa- ja lastekirjanik, Nõuk. okupats. ajal eksiilis – 114

Nyman, Elmar (1919) eesti politoloog, Nõuk. okupats. ajal eksiilis – 108

Oinas, Aleksander (1887–1942) Eesti riigitegelane – 121, 142

Oja, Eduard (1905–50) eesti helilooja – 25, 53, 83, 88, 90–1, 94

Oja, Olev (1935) eesti koorijuht – 51, 61

Ojamaa, M. (kodanikunimega Harri Moora) (1900–68) eesti arheoloog – 104

Okas-Ainso, Sirje (1936) eesti kunstnik, Nõuk. okupats. ajal eksiilis, H. Ainso abikaasa – 174

Okonkwo, Theophilus Nigeeria meditsiinitudeng Moskvas 1958–60 – 131

Olav, Paul (1880–1949) eesti dramaturg ja literaat, Nõuk. okupats. ajal eksiilis – 9

Olbrei, Rahel (1898–1984) eesti ballettmeister, Nõuk. okupats. ajal eksiilis – 28

Ole, Eduard (1889–1995) eesti maalikunstnik, Nõuk. okupats. ajal eksiilis – 114

Olesk, Ilmar Teataja reporter ja fotograaf 1986–2002 – 15

Olhagen, Tage Rootsi raadio produtsent – 40

Olsen, Thonning norra helilooja – 89, 92

Olt, Harry (1929) eesti muusikateadlane ja helilooja, Nõuk. okupats. ajal eksiilis – 34, 63, 76, 108, 111, 113–4, 120, 185

Oras, Ants (1900–82) eesti kirjandusteadlane, kriitik ja tõlkija, Nõuk. okupats. ajal eksiilis – 9, 38, 72–3, 105

Ostra-Oinas, Alma (1886–1960) eesti kirjanik ja ajakirjanik – 142

Ozolins, Janis (1908–1981) läti helilooja – 86

Ots, Jaan (1908–82) – 7

Pacius, Fredrik (1809–91) soome helilooja – 81

Paju, Ingrid (Inge) (1931–2012) pedagoog, Nõuk. okupats. ajal eksiilis, O. Paju abikaasa – 176–7, 179

Paju, Otto (Ott) (1926) eesti arhitekt ja kunstnik, Nõuk. okupats. ajal eksiilis, I. Paju abikaasa – 13, 15, 114, 176, 178

Paljak, Ivar (1931) eesti poliitik, sotsiaalminister ja haridusministri kt eksiilvalitsuses – 12

Palme, Olof (1927–86) Rootsi peaminister 1969–76 ja 1982–86 – 106–7

Palmgren, Selim (1878–1951) soome helilooja ja dirigent – 154

Palvadre, Anton (1886–1942) eesti riigitegelane – 142

Pankin, Boris (1931) NSV Liidu välisminister 1991, suursaadik Rootsis 1982–90 – 121

Panso, Voldemar (1920–77) eesti teatritegelane – 161

Parijõgi, Jüri (1892–1941) eesti kirjanik – 135

Parming, Tõnu (1941–98) eesti sotsiaalteadlane, Nõuk. okupats. ajal eksiilis – 109

Pekomäe, Vello (1919–95) eesti ajakirjanik, Nõuk. okupats. ajal eksiilis – 103

Penno, Rudolf (1896–1951) eesti ühiskonna- ja riigitegelane eksiilis, Eesti Komitee asutajaid – 7

Perlitz, Harald (1889–1973) Eestlaste Abistamisorganisatsiooni üks asutajaid Rootsis – 106

Persson, Set Erik (1897–1960) rootsi poliitik, kommunistliku partei liige – 127

Petronis, P. leedu kommunist – 119
Petterson, Mia – 172
Picasso, Pablo (1881–1973) hispaania kunstnik – 126–7
Piip, Ants (1884–1942) eesti poliitik ja diplomaat – 124
Piiskar, Jaan (1883–1941) eesti poliitik ja haridustegelane – 142
Pisuke, Alfred (1926–2009) eesti viiuldaja, Nõuk. okupats. ajal eksiilis – 19–22, 40, 44, 156, 181–2
Podelski, Gennadi (1927–83) eesti helilooja ja ansamblijuht – 163
Poom, Eduard (1902–86) eesti majandusteadlane, Nõuk. okupats. ajal eksiilis – 143
Popovici, Vasile (1900–73) rumeenia helilooja – 50
Pork, Andrus (1949–94) eesti filosoof ja politoloog – 117
Post, Heinrich – 180
Prokofjev, Sergei (1891–1953) vene helilooja – 33, 40, 69, 114, 126
Puccini, Giacomo (1858–1924) itaalia helilooja – 23, 26, 156–7, 180
Purcell, Henry (1659–95) inglise helilooja – 29, 89, 92
Purre, Salme (1906–2007) eesti helilooja, Nõuk. okupats. ajal eksiilis – 52
Puteklis – 120
Puusepp, Lola (1919) Stockholmi Eesti Naiskoori esinaine – 46, 148
Puust, Mart – 54
Põlde, Karl (1884–1963) eesti laulja ja näitleja – 75
Põldmäe, Alo (1945) eesti helilooja ja publitsist – 15, 54
Põldmäe, Rudolf (1908–88) eesti kirjandusteadlane – 81
Pärt, Arvo (1935) eesti helilooja – 35–7, 39–41, 44, 51, 60, 63, 69–73, 86, 111, 114, 149, 166
Päts, Konstantin (1874–1956) riigitegelane, EV president 1938–40 – 20, 109, 128, 144
Päts, Riho (1899–1977) eesti helilooja – 72, 74, 75, 83, 85
Pütsep, Ervin (1921–95) eesti kunstiajaloolane, Nõuk. okupats. ajal eksiilis – 9, 161
Quisling, Vidkun (1887–1945) norra poliitik ja diplomaat – 74
Raag, Raimo (1953) eesti keeleteadlane eksiilis – 114
Raamot, Jaan (1873–1927) eesti poliitik – 144
Raid, Kaljo (1921–2005) eesti helilooja ja tšellist, Nõuk. okupats. ajal eksiilis – 11, 15, 27, 33, 34, 37, 40, 44, 52, 63, 70, 90, 106, 111, 114, 182
Rajamaa, Herman (1902–87) eesti pedagoog, Nõuk. okupats. ajal eksiilis – 121
Ratassepp, Arvo (1926–86) eesti koorijuht – 53, 85, 87, 91, 114
Raud, August – 12
Raudsepp, Andres (1937) eesti muusika- ja kultuuritegelane, Nõuk. okupats. ajal eksiilis – 39, 151, 182
Raudsepp, Hugo (1883–1952) näitekirjanik ja prosaist – 135
Raun, Alo (1905–2004) eesti keeleteadlane, Nõuk. okupats. ajal eksiilis – 109
Ravel, Maurice (1875–1937) prantsuse helilooja – 40, 55
Rebane, Imant (1919–86) eesti kirjandusteadlane ja poliitikategelane, Nõuk. okupats. ajal eksiilis – 108, 117–121
Rebas, Hain (1943) eesti ajaloolane ja poliitik, Nõuk. okupats. ajal eksiilis, 1992–93 EV kaitseminister – 19, 63, 108, 116, 118, 121, 148, 151, 167, 176, 183
Reger, Max (1873–1916) saksa helilooja – 46, 166, 181
Rei, August (1886–1963) Eesti Vabariigi riigivanem 1928–29, Peaminister EV Presidendi ülesandeis eksiilis – 7, 124
Reiman, Liina (1891–1961) eesti näitleja, Nõuk. okupats. ajal eksiilis – 75
Reinans, Sven Alur (1932–2010) eesti prosaist ja ajakirjanik, Nõuk. okupats. ajal eksiilis – 109, 116, 163–4
Reinecke, Carl (1824–1910) saksa helilooja – 54, 88
Reinik, Riina (1908–10) eesti näitleja, operetilaulja ja lavastaja, Nõuk. okupats. ajal eksiilis – 28
Reiters, Teodors (1884–1956) läti dirigent eksiilis – 98
Repin, Ilja (1844–1930) vene maalikunstnik – 77

Reps, Heinrich – 180
Ridala, Esmo (1923–88) eesti politoloog, Nõuk. okupats. ajal eksiilis – 107, 121
Ridala, Villem (1885–1942) eesti luuletaja, tõlkija ja filoloog – 17
Riimar, Volle – 26, 157
Rimski-Korsakov, Nikolai (1844–1908) vene helilooja – 29
Ristikivi, Karl (1912–77) eesti kirjanik, Nõuk. okupats. ajal eksiilis – 9–10, 12–3, 35, 70, 96–106, 112, 115, 134–5, 150
Ritsing, Richard (1903–94) eesti koorijuht ja helilooja – 114
Romanus, Gabriel (1939) Rootsi sotsiaalminister 1978–79 – 118
Ronimois, Hans (1912–84) eesti majandusteadlane eksiilis – 8
Roolaht, Andrus (pseud. Rein Kordes) (1914–2004) eesti publitsist, TA Raamatukogu erihoiu osakonna ametnik, VEKSA liige – 99, 112
Roos, Aarand (1940) eesti prosaist, luuletaja ja filoloog, Nõuk. okupats. ajal eksiilis – 112, 114
Roots, Karola (1909–46) O. Roots abikaasa – 174
Roots, Olav (1910–74) eesti dirigent ja pianist, Nõuk. okupats. ajal eksiilis – 18–9, 23, 25, 34, 41–2, 44, 60, 156, 174
Rosenberg, Hilding (1892–1985) rootsi helilooja – 127
Rossini, Gioachino (1792–1868) itaalia helilooja – 55
Rotberg, Tõnis (1882–1953) kindralmajor – 126
Rukki, Joosep (Joseph) (1880?–1940) eesti riigitegelane – 142
Rumessen, Vardo (1942) eesti pianist ja muusikateadlane – 21, 41, 61–2, 177, 179
Rummo, Paul (1909–81) eesti luuletaja, publitsist ja riigitegelane – 141
Rummo, Paul-Eerik (1942) eesti luuletaja ja riigitegelane – 112
Rumor, Karl (Ast, Karl) (1886–1971) eesti prosaist ja poliitik, Nõuk. okupats. ajal eksiilis – 112
Runsten, Lars (1931) rootsi helilooja ja ooperilavastaja – 55
Russell, Bertrand (1872–1970) inglise filosoof – 143
Ruus, Neeme (1911–42) eesti poliitik – 125
Ruus, O. Eesti Töölisühingute Keskliidu aseesimees 1930. aastatel – 142
Ränk, Gustav (1902–98) eesti etnoloog, Nõuk. okupats. ajal eksiilis – 9, 121
Rääts, Jaan (1932) eesti helilooja – 35, 51, 86, 111, 114
Rönblom – 137
Saar, Mart (1882–1963) eesti helilooja – 22, 27, 30–1, 33, 47, 52–3, 57, 63–4, 71–4, 79, 81–3, 86–7, 89, 91, 95, 159, 170, 182–3
Saar, Veera (1912–2004) eesti proosakirjanik – 139
Saarne, Hilja (1911–2001) eesti pianist, Nõuk. okupats. ajal eksiilis – 121, 158
Saarsen, Karin (1926) eesti kirjanik, ajakirjanik, Nõuk. okupats. ajal eksiilis – 40, 158
Sadurskis, Aija – 172
Saebelmann, Friedrich (1851–1911) eesti helilooja – 88
Sagim-Jüriado, Anu – 164
Saks, Edgar Valter (1910–84) eesti kirjanik, Nõuk. okupats. ajal eksiilis – 8–9, 101
Saks, Hilda (1909–96) eesti ajakirjanik, E. V. Saksa abikaasa, Nõuk. okupats. ajal eksiilis – 101
Salu, Herbert (1911–88) eesti kirjandusteadlane ja kirjanik, Nõuk. okupats. ajal eksiilis – 37, 70, 101
Samson Läti NSV riigitegelane – 120
Sanden, Einar (1932–2007) eesti kirjanik ja kirjastaja, Nõuk. okupats. ajal eksiilis – 146
Sang, August (1914–69) eesti luuletaja ja tõlkija – 70, 112
Scheller, Adolf eesti koorijuht Torontos – 40
Scherchen, Hermann (1891–1966) saksa dirigent – 184
Schirach, Baldur von (1907–74) Hitlerjugendi juht – 131
Schopenhauer, Arthur (1788–1860) saksa filosoof – 143
Schönberg, Arnold (1874–1951) austria helilooja – 24, 33, 37, 64–5, 69–70, 126, 148, 184
Schütz, Peeter (1877–?) eesti riigitegelane – 142

Seim, Jaan (1953) eesti haridus- ja muusikategelane Stockholmis – 50
Semper, Johannes (1892–1970) eesti luuletaja ja poliitik – 74, 85, 125
Sepp, Boris (1894–1942) eesti poliitik – 125
Sepp, Reino (1926–92) eesti ajakirjanik ja kultuuriloolane, Nõuk. okupats. ajal eksilis – 12
Serov, Ivan (1905–90) KGB juht 1945–58, GPU juht 1958–63 – 140
Sibelius, Jean (1865–1957) soome helilooja – 25, 32, 39, 47, 154
Siimer, Mart (1967) eesti helilooja – 79, 93–5
Simm, Juhan (1885–1959) eesti helilooja – 52, 82, 86, 88, 90–1, 94
Sink, Kuldar (1942–95) eesti helilooja – 114
Sirge, Rudolf (1904–70) eesti prosaist – 139
Sisask, Urmas (1960) eesti helilooja – 89
Skans, Per (1936–2007) rootsi dirigent ja raadiotoimetaja – 36
Skrjabin, Aleksandr (1871–1915) vene helilooja – 30
Soots, Ants (1956) eesti koorijuht – 88
Spinoza, Baruch (1632–77) hollandi filosoof – 143
Sprangue, Peter – 131
Stalin, Jossif (1878–1953) Nõukogude Liidu juht, ÜK(b)P KK peasekretär 1934–53 – 50, 53, 74, 85–6, 124–6, 131, 134–5, 138, 140–2, 145
Strauss jr, Johann (1825–99) austria helilooja – 55
Stravinski, Igor (1882–1971) vene helilooja – 23, 44, 55, 70, 126, 184
Stumbrits, Erik – 146
Stuntz, Joseph Hartmann (1793–1859) šveitsi-saksa helilooja – 54, 89
Suits, Aino (Aino Suits-Thauvón) (1884–1969) soome filoloog ja memuaarikirjanik – 70
Suits, Gustav (1883–1956) eesti luuletaja ja kirjandusteadlane, Nõuk. okupats. ajal eksilis – 8–9, 11, 70, 91, 99
Susi, Heino (1925–87) eesti kirjanik, Nõuk. okupats. ajal eksilis – 112
Svešnikov, Aleksandr (1890–1980) vene dirigent ja muusikategelane – 86
Sõgel, Endel (1922–98) eesti kirjandusteadlane – 134
Sõmer, Avo (1934) eesti helilooja, Nõuk. okupats. ajal eksilis – 111, 114
Sõõt, Karl Eduard (1862–1950) eesti luuletaja – 91
Süda, Peeter (1883–1920) eesti helilooja ja organist – 86, 88
Šaporin, Juri (1887–1966) vene helilooja ja muusikapedagoog – 87
Šostakovitš, Dmitri (1906–75) vene helilooja – 33, 69, 114, 126
Švabe, Lidija läti ajaloolane eksilis, Balti Instituudi liige kuni 1981 – 120
Zalcmanis, Janis läti ajaloolane eksilis, Balti Instituudi liige kuni 1981 – 120
Ždanov, Andrei (1896–1948) ÜK(b)P Keskkomitee emissar – 124
Taagepera, Rein (1933) eesti sotsiaalteadlane, Nõuk. okupats. ajal eksilis – 112
Talve, Ilmar (1919–2007) eesti kirjanik ja kirjandusteadlane, Nõuk. okupats. ajal eksilis – 13, 112, 117, 134
Talve, Juhan Kristjan (pseud. Sirje Sinilind) (1951–2003) Raadio Vaba Euroopa kaastöeline – 147
Talvik, Heiti (1904–47) eesti luuletaja – 70, 135
Tamberg, Eino (1930–2010) eesti helilooja – 35, 54, 63, 86, 88, 92, 111, 113, 149, 165, 169
Tamm, Ants (1942) Ira Kiisa poeg – 156
Tamm, Eduard (1879–1941) eesti helilooja ja orkestrijuh – 88–90, 92, 94
Tamm, Elisabeth – 156
Tamm, Uno – 26
Tammaaare, Anton Hansen (1878–1940) eesti kirjanik – 43, 70, 102, 171
Tarjus, Eero – 78, 183
Tarkiainen, Kari (1938) soome ajaloolane – 108
Tarvel, Peeter (1894–1953) eesti ajaloolane – 142
Tatar, Kirill (1916–71) eesti tšellist, Nõuk. okupats. ajal eksilis – 70
Tender, Erik (1902–91) eesti ajaloolane, Nõuk. okupats. ajal eksilis – 121

Teras, Alfred – 46
Terras, Aleksander (1920–2006) eesti ühiskonnategelane eksiilis, Teataja ajakirjanik 1958–2002 – 14–15, 175
Terras, Artur (1901–63) eesti poliitik, Nõuk. okupats. ajal eksiilis – 175
Terras, Hildegard Artur Terrase abikaasa, Marta Kiisa õde – 158
Thallaug, Edit – 27
Thomson, Aleksander (1845–1917) eesti helilooja – 52, 86, 88
Tidblom, H. A. Teataja vastutav toimetaja (1945–53?) – 9
Timoleon, Aksel (1923) eesti ühiskonnategelane eksiilis – 48
Timusk, Toomas (1933) eesti ühiskonnategelane eksiilis – 112
Titma, Mikk (1939) eesti sotsioloog, EKP KK sekretär 1988–90 – 117
Tobias, Rudolf (1873–1918) eesti helilooja – 23, 30, 59, 75, 81–2, 86, 95, 171, 182–3
Tohver, Gustav (1921) eesti tõellist, Nõuk. okupats. ajal eksiilis – 19–21, 44, 156
Toi, Roman (1916) eesti koorijuht ja helilooja, Nõuk. okupats. ajal eksiilis – 51–2, 63, 78, 162, 182–3
Tolli, Vive (1928) eesti graafik – 114
Tomingas, K. Tallinna Tööliste Ühispanga juhataja – 142
Tonkmann, Kustas (1882–1940) eesti riigitegelane – 97
Toona, Elin (1937) eesti kirjanik, Nõuk. okupats. ajal eksiilis – 112
Tormis, Veljo (1930) eesti helilooja – 35, 51, 60, 62–3, 86, 91, 111, 114, 148–9
Torni, A. R. (kodanikunimega Erkki Vala) (1902–91) soome ajakirjanik ja kirjanik – 139
Torokoff-Tiedeberg, Olga (1902–64) eesti laulja ja filoloog, Nõuk. okupats. ajal eksiilis – 28
Toscanini, Arturo (1867–1957) itaalia dirigent – 78
Trotski, Lev (1879–1940) vene revolutsionäär ja marksismi teoreetik – 137
Tubin, Eduard (1905–82) eesti helilooja, Nõuk. okupats. ajal eksiilis – 10, 19, 21, 25, 27–8, 31–4, 36, 37–44, 51–2, 55–6, 58, 60–1, 63–4, 72, 83, 87–8, 90–1, 94–5, 114–5, 147, 155, 157, 166–7, 169, 177, 179, 185
Tubin, Erika (1916–83) balletitantsija, E. Tubina abikaasa – 91
Tubin, Rein (1932–88) koorijuht ja džässmuusik, E. Tubina poeg, Nõuk. okupats. ajal eksiilis – 183
Tuglas, Friedebert (1886–1971) eesti kirjanik – 70, 91, 115, 166
Tuhmanov, David (1940) nõukogude helilooja – 52
Tuldava, Juhan (pseud. Artur Haman) (1922–2003) eesti keeleteadlane ja Nõukogude spioon – 146
Tõnisson, Heldur (1912) eesti äriees, Nõuk. okupats. ajal eksiilis – 8–9
Tõnisson, Jaan (1968–41?) Eesti riigivanem 1927–28, 1933 – 109
Tõnus, Peeter (1924–2010) eesti majandustegelane, Nõuk. okupats. ajal eksiilis – 9
Türnpü, Konstantin (1865–1927) eesti helilooja – 59, 81, 84, 95, 182
Uibo, Arkaadi (Arkadi) (1914–57) ENSV Riigikontrolli rahvakomissar – 10
Uibopuu, Valev (1913–97) eesti kirjanik, Nõuk. okupats. ajal eksiilis – 26, 98, 101–2, 133
Uisk, Ahto (1938) eesti ajakirjanik, Nõuk. okupats. ajal eksiilis – 121, 123
Undén, Östen (1886–1974) Rootsi välisminister 1924–26 ja 1945–62 – 127, 146
Under, Marie (1883–1980) eesti luuletaja, Nõuk. okupats. ajal eksiilis – 26
Ungerson, Johan (1910–91) haridusminister Eesti eksiilvalitsuses – 9
Unt, Maksim (1898–1941) töölisliikumise tegelane Eestis – 125
Uustalu, Evald (1912–82) eesti diplomaat, Nõuk. okupats. ajal eksiilis – 13
Vaarman, Els (1908–66) eesti laulja ja näitleja, Nõuk. okupats. ajal eksiilis – 22, 26, 28, 157
Vahter, Artur (1913–2004) eesti muusikateadlane – 81, 83–4, 86–7, 92
Vaino, Karl (1923) EKP KK I sekretär 1978–88 – 108
Valgemäe, Mardi (1935) eesti teatriteadlane, Nõuk. okupats. ajal eksiilis – 169
Valk, Aune (1972) eesti psühholoog – 171
Wallén, Martti (1948) soome ooperilaulja – 27
Valmas, Anne (1941) eesti bibliograaf – 106
Walter, Bruno (1876–1962) saksa-ameerika dirigent – 101, 156, 185

Valton, Arvo (1935) eesti kirjanik – 70, 73, 112
Vares, Emilie (1897–1947) J. Vares abikaasa – 124
Vares, Johannes (1890–1946) poliitik ja luuletaja (kirjanikunimega Barbarus) – 10, 12, 123–5
Warma, Aleksander (1890–1970) Eesti diplomaat eksililis, Peaminister Vabariigi Presidendi ülesandeis 1963–70 – 9, 13–4
Varmas, A. (kodanikunimega August Annist) (1899–1972) eesti folklorist ja kirjandusteadlane – 104
Varmas, T. (kodanikunimega Linda Annist) (1902–91) eesti ajaloolane – 104
Vasar, Harri (1926–94) eesti laulja – 164
Vazovski, E. – 86
Weber, Carl Maria von (1786–1826) saksa helilooja – 81
Webern, Anton (1883–1945) austria helilooja – 33, 64–5, 148
Vedro, Adolf (1890–1944) eesti helilooja – 52, 72, 82–3, 86, 88, 95, 182
Veimer, Arnold (1903–77) ENSV riigitegelane – 141
Veispak, Teet (1955) eesti kunstiajaloolane – 108, 116
Velmet, Ado (Aado) (1910–74) eesti helilooja – 52
Vennberg, Karl (1910–95) rootsi kirjanik – 127
Verbo, Ülo – 27, 18
Verdi, Giuseppe (1813–1901) itaalia helilooja – 89, 92, 165
Vesterblom, Mathias (1888–1942) eestirootslaste esindaja Eesti Riigikogus – 142
Vetemaa, Enn (1936) eesti kirjanik – 114
Vettik, Tuudur (1898–1982) eesti helilooja ja dirigent – 17, 19, 56–8, 72–9, 82, 85, 88, 90–5, 114, 127, 147, 149, 154, 162, 182–3
Wickman, Bo (1917–2007) rootsi keeleteadlane – 114
Wieselgren, Per (1900–89) eestirootsi keeleteadlane, Teataja vastut. väljaandja – 9, 12
Viidang, Juhan (1900–80) eesti ajakirjanik, Nõuk. okupats. ajal eksililis – 103
Wiiralt, Eduard (1898–1954) eesti graafik, Nõuk. okupats. ajal eksililis – 70, 174
Viirlaid, Arved (1922) eesti kirjanik, Nõuk. okupats. ajal eksililis – 49, 50, 102, 133
Viisimaa, Aarne (1898–1989) eesti laulja ja näitleja, Nõuk. okupats. ajal eksililis – 28, 60, 156
Viitol, Helmi (1892–1970) eesti pianist – 154
Vilde, Boris (1908–42) eesti-prantsuse etnograaf, Prantsuse vastupanuliikumises osalenu – 12
Vilde, Eduard (1865–1933) eesti kirjanik ja diplomaat – 12, 7
Vilval, Jaan (1943) nõunik H. Marga eksilivalitsuses, Rootsi Eestlaste Esinduse esimees, Eesti Komitee esimees – 9
Wine, Maria (1912–2003) rootsi kirjanik, A. Lundkvisti abikaasa – 133
Wirén, Jorma von (1954) keeleõpetaja ja tõlkija, A. von Wiréni abikaasa – 146
Virma, Karl Johannes (1879–1942) eesti poliitik, teedeminister 1924–25 – 142
Visnapuu, Henrik (1890–1951) eesti luuletaja, Nõuk. okupats. ajal eksililis – 17, 48, 70, 93, 95, 112
Wittgenstein, Ludwig (1889–1951) austria-inglise filosoof – 143
Voiman, Jüri (1896–1942) Eesti riigitegelane – 142
Võrk, Enn (1905–32) eesti helilooja – 52, 82, 86, 88, 90–1, 94
Õun, Elmar (1930) eesti kirjanik, Nõuk. okupats. ajal eksililis – 112
Äro, Johannes (1904–2000) eesti koorijuht, Nõuk. okupats. ajal eksililis – 48–9
Ülavere, Jaanus (1910–87) eesti ajakirjanik, Nõuk. okupats. ajal eksililis – 103
Üleoja, Ants (1936) eesti koorijuht – 53, 91
Üleoja, Ene (1937) eesti koorijuht – 53
Överland, Ole Peter Arnulf (1889–1968) norra kirjanik – 126

ISBN 978-9949-490-40-0

9 789949 490400